

UNIVERZITET U BEOGRADU

Filozofski fakultet

mr Dejan Gazivoda

Antički kultovi na tlu Crne Gore

doktorska disertacija

Beograd, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

Faculty of philosophy

M.A. Dejan Gazivoda

Antique cults in Montenegro

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Mentor: dr Miroslav Vujović, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije: dr Ivana Popović, naučni savetnik, Arheološki institut u Beogradu i dr Jelena Cvijetić, docent, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Naslov doktorske disertacije: Antički kultovi na tlu Crne Gore

Rezime: Predmetna doktorska disertacija bavi se proučavanjem antičkih kultova na tlu Crne Gore od arhajskog perioda, preko klasičnog i helenističkog doba, zaključno sa završetkom rimske ere. Cilj rada je obrada i formiranje votivne zbirke sa područja cijele Crne Gore kroz klasifikaciju predmeta shodno kultu za koji su vezani. Time se dobija sistematičan pregled prisutnosti kultova na tlu Crne Gore u antici. Metod istraživanja sastojao se iz više faza. Prvu fazu u istraživačkom radu predstavljala je obrada historiografskih djela, terenske, stručne i naučne dokumentacije o antičkim votivnim predmetima i arheološkim lokalitetima u Crnoj Gori na kojima su oni pronađeni. Nakon toga, pristupilo se terenskoj prospekciiji antičkih lokaliteta i arheoloških parkova na kojima se nalaze nekropole, ostaci hramova, te votivni natpisi posvećeni božanstvima i nadgrobni spomenici iz antičkog perioda. Na kraju, treća i posljednja faza naučno-istraživačkog rada sprovedena je metodom stilsko-hronološke i epigrafske analize zbirke antičkog votivnog pokretnog fonda porijeklom sa teritorije Crne Gore. Obrađeni fond ukazuje na razvijenu svijest ilirskih plemena u pogledu sopstvenog kulturnog i civilizacijskog razvitka i bliski kontakt, pogotovo primorskog dijela, sa grčkom i rimskom civilizacijom. Iliri su razvijali svoju kulturu pod direktnim uticajem helenizma i rimske kulture inkorporirajući u svoje autohtone ideje i vjerovanja one elemente koji su im bili bliski.

Ključne riječi: antika, kult, Ilirik, Crna Gora, božanstva, kultni fond, katalog

Naučna oblast: Arheologija

Uža naučna oblast: Antička arheologija

UDK broj: 25"-06/03"(497.16)(043.3)

930.2"652"(497.16)(043.3)

The title of doctoral thesis: The Antique Cults in Montenegro

Abstract: The doctoral thesis deals with the antique cults on Montenegrin ground from archaic period, through classic and Hellenistic period, till the end of Roman era. The goal of the paper is formation and analysis of the votive collection of objects from the territory of the whole Montenegro through classification of the objects according to the cult they are connected with. As a result we get a systematic insight in antique cults in Montenegro. The method of the research was consisted of several stages. The first stage was the analysis of historiographical works, terrain, technical and scientific documentation on antique votive objects and archaeological sites in Montenegro where they were found. After that, the next step was terrain prospection of antique sites and archaeological parks where necropolis, the remains of temples and votive inscriptions dedicated to deities and tombstones from antique era were found. Finally, third stage of the scientific research was conducted using the method of stylistic, chronological and epigraphic analysis of the votive collections of antique motive funds from the territory of Montenegro. The processed fund indicates the consciousness of Illyrian tribes on their cultural and civilization development and close contact, especially of littoral part of the country, with Greek and Roman civilization. Illyrians developed their culture under the direct influence of Hellenism and Roman culture, incorporating the elements they found close to their culture in their indigenous ideas and beliefs.

Key words: Antique, cult, Illyricum, Montenegro, deities, cult-fund, catalogue

Scientific Field: Archaeology

Special topic: Antique archaeology

UDC number: 25"-06/03"(497.16)(043.3)

930.2"652"(497.16)(043.3)

Sadržaj:

I	Predmet, cilj, metod.....	1
1.	Hronološki i geografski okviri istraživanja	7
1.1.	Istorijat istraživanja	7
1.2.	Predrimsko doba	9
1.2.1.	Arhaisko doba (starije gvozdeno doba)	12
1.2.2.	Klasični i helenistički period (mlađe gvozdeno doba)	13
1.3.	Rimski period.....	19
II	Antički kultovi u Crnoj Gori.....	27
2.	Kultovi u arhaiskom dobu na teritoriji Crne Gore.....	27
2.1.	Ilirski kultovi	27
2.1.1.	Paleobalkanski konjanik	31
2.2.	Crteži u Lipcima	35
2.3.	Zagrobni kult u arhaiskom dobu.....	36
3.	Kultovi u klasičnom i helenističkom periodu na teritoriji Crne Gore	38
3.1.	Materijalni tragovi kultova u klasičnom i helenističkom periodu na teritoriji Crne Gore .	45
3.1.1.	Amor	45
3.1.2.	Artemida	47
3.1.3.	Atena.....	49
3.1.4.	Dionis.....	51

3.1.5.	Herakle.....	54
3.1.6.	Kult zmije	55
3.2.	Zagrobni kult u klasičnom i helenističkom periodu	60
3.2.1.	Risan	61
3.2.2.	Budva.....	61
3.2.3.	Gostilj	65
3.2.4.	Momišići	69
4.	Kultovi u rimskom periodu.....	71
4.1.	Grčko-rimski kultovi	74
4.1.1.	Amor	74
4.1.2.	Ananka	75
4.1.3.	Atis.....	76
4.1.4.	Dijana.....	77
4.1.5.	Demetra.....	77
4.1.6.	Domnus i Domna/Bogovi svi	78
4.1.7.	Herkul	80
4.1.8.	Hermes/Merkur	82
4.1.9.	Junona	84
4.1.10.	Jupiter	85
4.1.11.	Liber/Dionis.....	90
4.1.12.	Nemeza	94

4.1.13.	Neptun.....	96
4.1.14.	Nimfe/Boginje	97
4.1.15.	Silvan	99
4.1.16.	Venera.....	102
4.1.17.	Viktorija.....	103
4.2.	Orijentalni kultovi.....	104
4.2.1.	Mitra	105
4.2.2.	Serapis i Izida	108
4.3.	Ostaci svetišta na teritoriji Crne Gore u rimskom periodu.....	110
4.3.1.	Doclea	110
4.3.2.	Sige	123
4.3.3.	Risan	124
4.3.4.	Ostaci hramova	126
4.4.	Zagrobni kult u rimskom periodu	127
4.4.1.	Municipijum S	133
4.4.2.	Doclea	166
4.4.3.	Vuksanlekići	188
4.4.4.	Budva	188
4.4.5.	Risan	206
4.4.6.	Spomenički fond sa drugih lokaliteta	224
4.5.	Muzivne scene mitoloških sadržaja na teritoriji Crne Gore u rimskom periodu.....	261

4.5.1.	Mozaik u Budvi	261
4.5.2.	Mozaik na Mirištima.....	264
4.5.3.	Mozaici u Risnu.....	266
III	Kultovi kroz simboličko značenje	269
5.	Značaj kulta u antici.....	269
5.1.	Arheološki fond	269
5.2.	Od antičkih kultova ka hrišćanstvu.....	274
	Literatura.....	280
	Table	289

I Predmet, cilj, metod

Predmet ovog rada je proučavanje antičkih kultova i njihovog manifestovanja kroz pokretni i nepokretni fond na teritoriji Crne Gore iz doba arhajskog perioda, helenizma i rimske dominacije. Kroz taj materijal možemo pratiti lokalni razvoj i vrste kultova, počevši od primitivnih shvatanja autohtonog karaktera, koja su se razvijala i mijenjala u skladu sa vjerovanjima i religioznim potrebama tadašnjeg čovjeka. Razvojem društva ritualno-magijska shvatanja vremenom su se izdefinisala i pod uticajem naprednijih civilizacija - grčke i rimske, došlo je do opšteg prihvatanja panteona grčkih, odnosno, rimskih božanstava kroz ustanovljeno sprovođenje kulturnih radnji i obreda zadržavajući u pojedinim segmentima lokalni karakter. Upravo ovim radom obradiće se cjelokupni arheološki materijal direktno ili indirektno uključen u kultne obrede i simboličkog karaktera kao odraz prisustva i poštovanja određenog broja božanstava, odnosno, kao pokazatelj stupnja razvoja civilizacijske svijesti stanovništva na prostoru Crne Gore u antici.

Postoji veliki broj definicija pojma *kult*¹, ali kult u antici se razlikuje od današnjeg poimanja. U to vrijeme, čovjek je sve neobjašnjive pojave vezivao za volju bogova i prema tome gradio svoj odnos sa okolinom do te mjere da je svakoj radnji koju je obavljao pridavao religiozni prefiks. U funkciji kulta, žrtvovanje je prva i osnovna ritualna radnja koju je čovjek obavljao. Taj čin dovodi u međusobnu vezu svijetove čovjeka, flore i faune i osnovne elemente u prirodi - zemlju, vodu, vazduh i vatru, čime se uspostavlja simbioza simboličkih odnosa i bića oko ritualne radnje i obrednog mjesta. Elementi ovog čina prinošenja, odnosno, ponude žrtve mogu biti praćeni izgovaranjem određenih formula. Čovjek obavlja ovaj ritual sve dok postoji povjerenje u ponovno vraćanje, vaskrsavanje žrtve, kroz nove naraštaje. Oko žrtvenika se vremenom utvrđuje sveštenstvo kao institucija i formira svetište, kao mjesto na kome se prinose žrtve.² Vremenom se gubi osnovni smisao pojedinih rituala, jer se oni tradicionalno ponavljaju sve dok ne dođe do njihovog

¹Pogledati: Cvitković 2009, 224; Vujaklija 2011, 596; Klajn i Šipka 2012, 688.

²Pavlović 1987, 49-52.

mitskog tumačenja i polako sami postaju mit.³ Time se stvaraju preduslovi za nastanak novih kultova.

Veoma značajna stavka u funkciji žrtve u antičkom kultu jeste hrana. Hranu koja je spremljena za žrtvu konzumiraju učesnici obreda, čime oni komuniciraju sa božanstvom kome je hrana žrtvovana. Božanstvo se hranom prizivalo i sa trpeze mu se davao njegov dio.⁴ S obzirom na vjerovanje da je duša preminulog imala ovozemaljske potrebe za hranom, postojali su određeni dani u godini kada se nosila hrana na grobove, gdje su polagani kolači, voće i so, a prelivani su vinom, mlijekom, medom, a ponekad i krvlju žrtvene životinje. Čvrsta hrana je spaljivana pored groba ili se ukopavala u grob, pri čemu su izgovarane obredne formule, kojima su se pokojnici prizivali da prime hranu i piće. Smatralo se za veliki grijeh ako bi čovjek uzeo obrok namijenjen pokojniku.⁵

Uljane svjetiljke, odnosno, žižci su bili sastavni dio obreda. Radi paljenja uz molitve bogovima, uljane svjetiljke stajale su u specijalnom udubljenju u zidu - lararijumu. Kod Grka i Rimljana, svjetlost je imala značajnu ulogu, ne samo kod kućnih kultova, već i pri službama u hramovima. Svjetiljke su bile među najčešćim votivnim darovima bogovima. Motivi sa prikazom određenih životinja ili floralnih elemenata dovode se u vezu sa bogovima, kao njihovim atributima i mogli su imati apotropejski značaj. Mnoge svjetiljke imaju ukrašene diskove na kojima su se nalazili razni motivi, pa i oni vezani za kult mrtvih. Svjetiljka kao prilog u grobu jeste projekcija vjerovanja osobe koja je daruje preminulom, ali i vjerovanja preminulog. Ona ukazuje na običaje i vjerovanja, te omogućava svjetlost i u zagrobnom životu.⁶

Pored žižaka, određenu funkciju u kultovima imali su i drugi predmeti sa motivima određenog simboličkog značenja. Za primjer možemo uzeti motiv Heraklovog čvora. Motiv Heraklovog čvora (*nodus Herculeus* ili *Herculaneus*) bio je vrlo omiljen u antičkom, pogotovo, u helenističkom zlatarstvu, ne samo zbog svog magijsko-apotropejskog značenja, već i zbog svoje prilagodljivosti raznim oblicima nakita i njegovoj upotrebi (dijademe, ogrlice, narukvice, prstenje, broševi i dr.).⁷ Ovaj motiv se javlja i na ručkama nekih posuda.

³Pavlović 1987, 179.

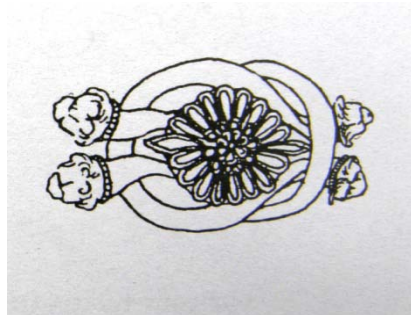
⁴Knežević 1997, 270.

⁵Zotović 1970, 21-22

⁶Krunić 2011, 15, 19, 26-34.

⁷Rendić-Miočević 1959, 31.

Kao simbol Herakla, njegova moć leži u ispoljavanju izdržljivosti i snage, štiteći od zla onoga ko nosi nakit sa motivom Heraklovog čvora. Pored uloge amuleta, Heraklov čvor je bio i simbol plodnosti, što se ogleda u običaju da nakon vjenčanja, suprug ispred bračnog kreveta zaveže pojas supruzi u Heraklov čvor.⁸

Slike 1. i 2. Krčag sa motivom Heraklovog čvora na ručkama i kopča u obliku Heraklovog čvora sa helenističke nekropole u Budvi
(po Đurović, Jelušić i Vrzić 2007) (po Rendić-Miočević 1959)

Takođe, u antici određena božanstva koja su u datom trenutku bila popularna, prikazivana su na različitim predmetima, a kao primjer možemo navesti medaljon sa prikazom Dionisa i poklopac mastionice sa predstavom glave Meduze.

I na novcu u antičkom periodu česti su prikazi raznih božanstava, koji su u predrimskom periodu kovali antički gradovi-države, prikazujući svoje zaštitnike kako bi ukazali na porijeklo monete. Samim tim, što su ti novčići pronalazeni u svim krajevima basena Sredozemnog mora, može se vidjeti koliki je uticaj grčka civilizacija imala u predrimskom periodu. U vrijeme rimske dominacije, primat preuzima njihova moneta sa različitim karakterističnim simboličkim prikazima, promovisući određeni kult, zavisno od perioda u kome je određeno božanstvo bilo aktuelno, kao i kult carske ličnosti.

⁸Popović 1999, 77.

Slika 3. Medaljon sa helenističke nekropole u Budvi iz III vijeka p.n.e. (po Rendić-Miočević 1959)

Slika 4. Poklopac mastionice sa Duklje iz II - III vijeka n.e. (po Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejskić 1975)

Slika 5. Novac Dirahiona pronađen na Vidovom vrhu iz 270 g.p.n.e.¹⁰

Slika 6. Novac iz Risna⁹ III - II vijek p.n.e.

Zanimljivi su nalazi novca ilirskog „kralja“ Balajosa, koji se u velikom broju otkrivaju u višegodišnjim sistematskim istraživanjima lokaliteta Carine u Risnu. Pronađena je velika ostava sa ukupno 4656 novčića iz III vijeka p.n.e. *in situ* sakrivena ispod poda jedne prostorije,¹¹ dok je pored te ostave u Risnu ukupno pronađeno još oko 1800 novčića.¹² Veliki broj tih novčića pronađen je na Hvaru, ali postoje i izolovani primjeri u

⁹Novac kralja Balajosa - Konzervatorski karton br. 1176-020 iz JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore

¹⁰Inventarski karton br. 958 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi

¹¹Na lokalitetu Carine u kampanji iz 2010. godine

¹²Ciolek i Kowal 2010, 13.

Venetu, Apuliji i Kalabriji.¹³ Na reversu se nalazi predstava boginje Artemide u hodu, okrenuta na lijevo sa uobičajenim atributima. Poznato je da se u doba helenizma Artemida prikazuje sa psom, buktnjom, lukom i tobolcem, kao i među nimfama.¹⁴ Pregledom 1600 novčića,¹⁵ pronađenih u predmetnoj velikoj ostavi, ustanovljeno je da su svi novčići sa motivom boginje Artemide na reversu, sem jednog, dok se na aversu lik vladara razlikuje u detaljima lica i kose. Na velikom broju primjeraka predstava luka na reversu identična je predstavi buktnje, dok se javlja i prikaz kopalja umjesto tobolca sa strijelama. Po jednom stanovištu, figura na reversu sa bakljom i kopljima predstavlja boginju Dijanu,¹⁶ dok se po drugom definiše u vidu predstave Artemide u stojećem stavu u pokretu zamaha sa dva koplja ili bakljama u rukama. Prikaz Artemide sa dva koplja potiče sa epirskog prostora, dok se prikaz Artemide sa bakljama povezuje sa htonskim aspektima kulta ovog božanstva, kao u kultu Artemide Ferske sa oltarom pronađenim na Visu.¹⁷ Posljednje stanovište predmetni revers određuje kao predstavu Artemide u hodu, obučenu u kratku tuniku sa jednom ili dvije baklje u ruci. Time se boginja prikazuje sa epitetom *Agrotera* - ona koja po noći traži životinje, čime simbolizuje traženje puta.¹⁸ Predstava Artemide sa dva koplja-podtip iz risanske kovnice zastupljena je čak sa 84% svih novčića nađenih u velikoj ostavi¹⁹, što ukazuje na njenu popularnost u Risnu u tom periodu.

Kao što se može zaključiti iz navedenih primjeraka, kult u antici je njegovan kroz različite vidove funkcionalnosti određenih predmeta. Propaganda i širenje, posebno grčkih i rimskih kultova, ogleda se preko nakita, novca, posuđa i drugih predmeta, preko kojih su njihovi korisnici svjesno ili ne učestvovali u tom procesu.

Takođe i pri proučavanju zagrobnog kulta u antici možemo doći do istovjetnog zaključka. Kultovi sahranjivanja u antici na prostoru Crne Gore mogu se razvrstati u dvije forme sahranjivanja: inhumacija i kremacija. Inhumacija se praktikuje u predrimskom periodu, zatim se prelazi na kremaciju, dok se u poznom Carstvu ponovo javlja i

¹³Daszkiewicz i Baranowski 2010, 24.

¹⁴Srejović i Cermanović 2004, 53-55.

¹⁵Zahvaljujući kolegijalnosti Božidara Jovičevića iz Ateljea za konzervaciju metala, stakla, keramike i kamena Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, omogućen mi je direktan pristup novčićima koji su trenutno na konzervatorskom tretmanu, njihovim konzervatorskim kartonima i fotodokumentaciji.

¹⁶Ciolek i Kowal 2010, 17.

¹⁷Jovanović 2007, 41.

¹⁸Dyczek 2013, 69.

¹⁹Ciolek 2010, 8.

inhumacija, koja vremenom postaje jedini vid sahranjivanja. Ponovno javljanje inhumacije bilo je uslovljeno većim prisustvom istočnomediteranske sakralne tradicije, a dijelom i izjednačavanjem stanovništva nakon donošenja *Constitutio Antoniniana*, čime je prestala podređenost Rimu kao stožeru duhovne prakse. Doduše, da inhumacija u tom trenutku nije bila bliža i prihvatljivija domicilnom stanovništvu, ona ne bi ni zaživjela.²⁰

Nakon inicijalnog uvida u predmet teze, treba istaći da je istraživački rad bio usmjeren ka proučavanju materijalnih ostataka votivnih scena predstavljenih na pokretnom i nepokretnom arheološkom materijalu sa određenom funkcijom u kulturnim radnjama, koji se čuva u muzejskim zbirkama ili se, pak, nalazi na arheološkim lokalitetima. Arheološki fundus votivnog karaktera predstavljaju geme, prstenje, narukvice, fibule, predmeti od terakote, statuete, svetišta, nadgrobni spomenici i dr.

Cilj rada predstavlja obradu jednog segmenta antičke arheologije u Crnoj Gori, koji do sada nije tretiran na ovaj način. Na jednom mjestu prikupila se i formirala votivna zbirka sa područja cijele Crne Gore, kroz katalogizaciju predmeta shodno kultu za koji su vezani. Samim tim, dobija se jedinstven i sistematičan pregled prisutnosti određenih kultova na teritoriji Crne Gore u antici, kao jedan od pokazatelja razvitka društva i sagledava se stepen uticaja grčke i rimske civilizacije na ovom podneblju.

Metod istraživanja sastojao se iz više faza. Prvu fazu u istraživačkom radu predstavljala je obrada istoriografskih djela, terenske, stručne i naučne dokumentacije o antičkim votivnim predmetima i arheološkim lokalitetima u Crnoj Gori na kojima su oni pronađeni. Nakon toga, pristupilo se terenskoj prospekciiji antičkih lokaliteta i arheoloških parkova na kojima se nalaze nekropole, ostaci hramova, te votivni natpisi posvećeni božanstvima i nadgrobni spomenici iz antičkog perioda. Na kraju, treća i posljednja faza naučno-istraživačkog rada sprovedena je metodom stilsko-hronološke i epigrafske analize zbirke antičkog votivnog pokretnog fonda porijeklom sa teritorije Crne Gore.

²⁰Jovanović 1984, 145.

1. Hronološki i geografski okviri istraživanja

Hronološki okviri istraživanja kreću se u granicama od VIII vijeka p.n.e. do V vijeka n.e. U ovom dugom vremenskom razdoblju možemo izdvojiti dvije cjeline: predrimsko i rimsko doba. Predrimsko doba čine starije gvozdeno ili arhaisko doba, koje traje od VIII do IV vijeka p.n.e. i mlađe gvozdeno doba, odnosno, klasično i helenističko doba u trajanju od IV vijeka p.n.e. do I vijeka n.e. Rimsko doba obuhvata period od I do V vijeka n.e.

Geografski okviri predstavljaju teritoriju Crne Gore ukupne površine 13.812 km². Crnogorsko primorje od preostalog dijela Crne Gore razdvojeno je planinskim vijencem, u čijoj zaleđini se nalazi basen Skadarskog jezera sa Zetskom ravnicom, koja se prema sjeverozapadu stapa u Bjelopavlićku ravnicu i dalje u istom pravcu duž planinskih vrhova u Nikšićko polje iznad kojeg se uzdižu planinski masivi. Sjeveroistočno od ravničarskog dijela, nalaze se Crnogorska brda, teren visokih planina, koje najvećim dijelom prelaze visinu od 2.000 metara nadmorske visine. Istočno od rijeke Lima, nalazi se oblast Bihora i Budimlja, koju karakterišu niske visoravni i brda sa većim brojem riječnih dolina, kao i ogranci prokletijskog masiva.²¹

1.1. Istorijat istraživanja

Istraživanjima kultova, pogotovo kroz proučavanje latinskih natpisa, na teritoriji Crne Gore bavio se veći broj erudita i naučnika. Sakupljanje spomenika na području Boke Kotorske započeo je lokalni humanista, teološki pisac i polihistor, peraštanin A. Zmajević (XVII vijek) koji je bio biskup barski i primas Srbije. Prenio je veći broj natpisa iz Risna i ugradio u zidove svoje palate, crkve Sv. Nikole i drugih kuća u Perastu, čime je sačuvao veći dio latinskih natpisa iz Risna.²² Zatim, na svojim prvim iskopavanjima Duklje 1841. godine ruski geolog Kovaljevski skicirao je dva kamena sa natpisima.²³

²¹Bešić 1967, 3-15.

²²Martinović 2011, 31.

²³Sticotti 1999, 9-10.

Ipak, što se tiče natpisa koji se javljaju na prostoru jugoistočnog dijela Dalmacije, treba navesti da je prvo sistematsko proučavanje započeto kada je pruski konzul u Sarajevu O. Blau dostavio 1866. godine T. Momzenu prepise rimskih natpisa,²⁴ koji 1873. godine objavljuje dio epigrafskih spomenika u korpusu rimskih natpisa, među kojima sa Komina i Duklje.

Potom je nove natpise sakupio V. Bogišić 1874. godine, koji je takođe posjetio Duklju, ali ih nije objavio.²⁵ Pojedine kopije natpisa P. Rovinski je dao francuskoj Akademiji, koje je objavio Kanja 1890. godine. Takođe je objavio natpise i 1893. godine, koje je prethodne godine prikupio P. Niko prilikom svoje posjete Duklji.²⁶

Krajem XIX vijeka A. Evans je sakupio i objavio pojedine epigrafske spomenike.²⁷ K. Pač početkom XX vijeka objavljuje predstave kamenih lavova sa nekropole u Kominima i diskutuje o tom nalazu.²⁸ Veoma veliki doprinos daje P. Stikoti, koji je objavio veći broj natpisa sa Duklje sa komentarima 1913. godine. U periodu između dva svjetska rata, objavom natpisa bavili su se samo Vulić i Sergejevski,²⁹ dok R. Marić objavljuje 1933. godine prvu stručnu publikaciju koja se bavi kultovima na prostoru Ilirika.

Razvojem arheologije u Crnoj Gori, dolazi i do značajnih otkrića, naročito u periodu nakon okončanja Drugog svjetskog rata. Formiranje crnogorskih institucija koje se bave zaštitom i istraživanjima kulturnih dobara i arheoloških lokaliteta, u velikoj mjeri je doprinijelo spoznaji istorijskih prilika i civilizacijskog razvitka domicilnog stanovništva u antici, a time i prisutnosti kultova. Veoma posvećeno i predano posljednjih sedamdeset godina ovom tematikom bavio se veći broj naučnika: Đ. Basler proučavajući Duklju i pojasne pločice iz Gostilja, A. Cermanović-Kuzmanović se pomno bavila ovim pitanjem i zajedno sa D. Srejom dala ogroman doprinos proučavanju grčke i rimske religije, A. Jovanović je svoj radni vijek posvetio proučavanju kultova, dok su D. Garašanin, M. Garašanin, Č. Marković, M. R. Vasić, Lj. Zotović, R. Zotović, J. Martinović, M. Ružić, M. Vrzić, M. Zagarčanin, J. Cvijetić, M. Cerović, P. Diček, D. Grbić, B. Gugolj, V. Kovačević i dr. doprinijeli u velikoj mjeri rasvijetljavanju prisustva antičkih kultova na tlu Crne Gore.

²⁴Cermanović-Kuzmanović i Srejom 1967, 21.

²⁵Sticotti 1999, 10.

²⁶Sticotti 1999, 12.

²⁷Cermanović-Kuzmanović 1998, 1.

²⁸Gugolj 1999, 30.

²⁹Cermanović-Kuzmanović i Srejom 1967, 21-22.

1.2. Predrimsko doba

Prostor današnje Crne Gore u predrimsko doba bio je naseljen ilirskim plemenima, koja su igrala važnu ulogu u okviru šireg regiona, naročito za vrijeme postojanja ilirske države. Nabrojanje ilirskih plemena koja su nastanjivala današnju teritoriju Crne Gore, otpočecemo sa Ardijejima (poznati i pod imenom Vardeji³⁰), čija ubikacija od početka IV pa do kraja II vijeka prije nove ere još uvijek izaziva polemičke rasprave među lingvistima i arheolozima. Po jednoj teoriji teritorija Ardijeja bila je u oblasti od desne obale Neretve do rijeke Cetine, po drugoj su u IV vijeku prije nove ere sa desne obale Neretve prešli na lijevu, zatim su živjeli sa obje strane Neretve, pa se smatralo da je teritorija Crne Gore bila zemlja Ardijeja ili da su živjeli od Dardanije do Rizonskog zaliva i sl. Ipak, najvjerovatnije su Ardijeji, bez sumnje jedno od najznačajnijih ilirskih plemena u periodu prije IV vijeka prije nove ere, živjeli u unutrašnjosti Ilirika, sjeverno i sjeveroistočno od linije Neretva-Bokokotorski zaliv, zahvatajući moguće i zapadne djelove današnje Crne Gore. Takođe, moguće da su Ardijeji predvodili savez plemena koji je u periodu pred rimskim osvajanjima igrao značajnu ulogu.³¹

Autarijati su značajno ilirsko pleme, za koje se isprva pretpostavljalo da su boravili oko gornjeg i srednjeg toka Neretve. Najvjerovatnije su prvo živjeli oko planine i rijeke Tare, od koje vjerovatno potiče i njihovo plemensko ime, dok su vremenom teritoriju proširili na dio istočne Bosne, jugozapadnu Srbiju i sjeverne djelove Crne Gore. Autarijati su se, prema Pseudo-Skilaksovom Periplus-u, povremeno spuštali na jug, sve do obala Skadarskog jezera. Krajem IV vijeka prije nove ere prirodna katastrofa izazvana prevelikom najezdom žaba natjerala je djelove autarijatske zajednice da napuste svoju teritoriju i da se isele prema istoku i jugu.³²

Dokleati su naseljavali prostor koji se protezao od sjevernih obala Skadarskog jezera na jugu, pa do rijeke Trebišnjice na sjeverozapadu, sa središtem oko antičke Dokleje u blizini današnje Podgorice. Plinije navodi da je to moćno pleme sa svoje trideset tri dekurije uključeno u Naronski konvent, a vjerovatno su proširili svoju teritoriju na račun

³⁰Garašanin 1967, 90.

³¹Marković 2006, 233-234.

³²Marković 2006, 235.

susjednih Endirudina i Labeata. Kako se Dokleja nalazila na teritoriji Dokleata, a obližnji Medun (Meteon) na teritoriji Labeata, granica između ova dva plemena morala bi biti između ova dva grada.³³

Ilirsko pleme Enhelejaca naseljavalo je područje oko i istočno od Bokokotorskog zaliva, prostirući se sve do Drača u Albaniji. Enhelejce pominje Pseudo-Skilaks u svom Periplus-u. Enhelejce su antički pisci dovodili u vezu sa mitom o Kadmu i Harmoniji, koji su napustili beotijsku Tebu i stigli u zemlju Enhelejaca, među "narod jegulja", gdje je Kadmo osnovao grad Budvu (*Butua*).³⁴

Teritorija ilirskog plemena Plereja najvjerojatnije se nalazila zapadno od Boke Kotorske, odnosno od Risanskog zaliva, gdje su dolazili u dodir s Ardijejima, kako to prikazuje Strabon. Kasnije su zbog pustošenja Ilirije za vrijeme rimske dominacije deportovani u unutrašnjost zemlje.³⁵

Pleme Labeata spominje Tit Livije u vezi s Trećim ilirskim ratom 168. godine prije nove ere, navodeći Skadar (*Scodra*) i Medun (*Meteon*), koji se nalazi nedaleko od Podgorice, kao gradove Labeata. Stoga se može zaključiti da se teritorija Labeata protezala sjeverno i istočno od Skadarskog jezera. I sam raniji naziv Skadarskog jezera - *Lacus Labeatis* ukazuje da se radi o teritoriji ovog plemena.³⁶

Određivanje teritorije plemena Pirusta nije lako utvrditi. Antički pisci (Tit Livije, Plinije, Strabon, Ptolomej) ih lociraju u različitim oblastima, od sjeverne Albanije, preko područja oko Pljevalja do Sandžaka. Ipak se čini najprihvatljivijom pretpostavka o njihovom obitavanju u sjevernoj Crnoj Gori, oko današnjih Pljevalja.³⁷

Većina ilirskih plemena nije poznavala neki viši oblik organizacije od plemenske ili povremene koalicije plemena radi postizanja zajedničkih kratkoročnih ciljeva. Za razliku od primorskih, koje su se brže razvijale, oblasti Ilirika u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva su bile izvan sfere neposrednog mediteranskog i helenističkog uticaja, te su samim tim očuvale elemente tradicionalne kulture.³⁸ Ipak, grčki import u unutrašnjim

³³Marković 2006, 235-237.

³⁴Garašanin 1967, 94.

³⁵Garašanin 1967, 93.

³⁶Marković 2006, 237.

³⁷Marković 2006, 237-238.

³⁸Pašalić 1967, 219-220.

oblastima Balkanskog poluostrva pojavljuje se još krajem VIII vijeka p.n.e., dok formiranje grčkih kolonija pada u period od druge polovine VI do III vijeka p.n.e.³⁹

U Crnoj Gori mogu se izdvojiti pojedine oblasti, koje su bile centri političke moći u periodu između III vijeka p.n.e. i konačnog nestanka ilirskih *civitates*⁴⁰ u okvirima Rimske imperije. Takva područja su oblasti Labeata i Dokleata, koje su se nalazile oko Skadarskog jezera i sliva Morače i Zete. Krajem III i početkom II vijeka p.n.e. ova područja su ušla u sastav ilirske države koja se protezala od lijeve obale Neretve do *Dirahiona* (Drača). Ilirski vladari tada nisu imali svoje stalne rezidencije, nego su utvrđeni gradovi poput *Rizona*, *Meteona*, *Skodre* i *Lissosa* naizmjenično predstavljali njihovo sjedište. Svi ti gradovi su već tada bili pod jakim uticajem helenizma, ali sa autohtonim kulturnim karakterom.⁴¹

Usljed vojnog jačanja rimske države i njene ambicije za dominacijom, moralo je doći do sukoba između Rima i ilirskih plemena. Osvajanja jugoistočnog Ilirika počinju 229-228. godine p.n.e. ratom protiv kraljice Teute (Prvi ilirski rat). Nakon poraza, Iliri su izgubili najveći dio svoje države, ograničeno im je pravo na slobodnu pomorsku trgovinu, a plemena pod vlašću Teute nisu smjela sa više od dva broda ploviti južno od Lješa. Rimljani su suprematiju nad ilirskim plemenima dodijelili Dimitriju Hvarskom. Nakon njegovog otpora, Rimljani su reagovali, pa su 219. godine p.n.e. osvojili Faros i uništili Dimitrijeve snage, što je rezultiralo završetak Drugog ilirskog rata. Posljednji ilirski kralj Gencije stupio je na prijesto 180. godine p.n.e. i vladao iz Skadra, odakle je sve do 167. godine p.n.e. održavao relativno mirne odnose sa Rimljanima. U sukobu Rimljana sa makedonskom državom, Gencije je stao na stranu Makedonaca, čime je osudio ilirsku državu na propast.⁴² Rimljani su novoosvojenu teritoriju podijelili na tri oblasti, dok su pojedina ilirska plemena bila privilegovana u pogledu oslobođanja od svih dažbina, među kojima su se našli Pirusti, stanovnici Risna (*Rizona*), kao i Ulcinja (*Olciniuma*). Ostala ilirska plemena plaćala su polovinu svote koju su davali svom kralju. Iako se još dugo vremena vodila borba sa ilirskim plemenima, romanizacija ovih prostora je uspješno sprovedena, a u prvoj deceniji I vijeka n.e. formirana je provincija Dalmacija. Ova provincija je obuhvatala i prostor današnje Crne Gore (pored nje Bosnu i Hercegovinu,

³⁹Parović-Pešikan 1967, 140-142.

⁴⁰Ilirske primitivne domorodačke zajednice.

⁴¹Velimirović-Žižić 1967, 61-62.

⁴²Garašanin 1967, 106-113.

zapadnu Srbiju i čitavo jadransko primorje, osim Istre). Unutrašnjost je pokorena u drugoj polovini I vijeka p.n.e., u vrijeme Oktavijanovih ratova 35-33. godine p.n.e., ali definitivno pokorenje ovih oblasti slijedi tek nakon sloma Batonovog ustanka od 6-9 godine n.e.⁴³ Nakon ugušenja ovog velikog ustanka, područje Crne Gore, kao i ostale regije u kojima su živjeli Iliri, definitivno je ušlo u sastav Rimskog carstva i razvijalo se pod direktnim uticajem rimske ekonomije i kulture.

1.2.1. Arhaisko doba (starije gvozdeno doba)

S obzirom da je ovo period od VIII do IV vijeka p.n.e., kada se već sa sigurnošću može govoriti o Ilirima na području Crne Gore⁴⁴, neophodno je sagledati njihov način življenja, u cilju razumijevanja duhovne kulture i kultova koje su oni poštovali u različitim istorijskim epohama. O tipu naselja starijeg gvozdenog doba na teritoriji Crne Gore, na osnovu dosadašnjih rezultata sa arheoloških istraživanja, možemo zaključiti da su to gradine. Ova naselja su nastala u eneolitu, ali je njihova nadogradnja nastavljena tokom starijeg i mlađeg gvozdenog doba.⁴⁵ Veće gradine u sebi sadrži tri faze izgradnje: ilirsku, ilirsko-grčku i ilirsko-rimsku, što nam ukazuje da se na prvobitni sloj zidanja nadovezuju kasniji, koji često ne mijenjaju ni osnovu, a ni samu strukturu bedema.⁴⁶

Najstariji ostaci gradine na Samoboru (Kaljaja Samoborit) kod Tuzi, blizu graničnog prelaza Božaj na crnogorsko-albanskoj granici, imaju ulogu refugiuma i označavaju se kao Samobor I. Glavica na kojoj se nalazi utvrđenje sa svoje tri strane zadire u Skadarsko jezero na nadmorskoj visini od 83 m. Samobor je lociran na dva visa, od kojih se na višem nalazi citadela, a na nižem podgrađe. Način gradnje je identičan onom na Gradcu, koji ćemo navesti, a debljina zidina na nekim mjestima prelazi 2 m.⁴⁷

Gradac se nalazi na srednjoj od tri glavice koje se uzdižu u jednom vijencu na prilazu Crvenoj Stijeni sa istoka. Središnji dio gradine je u obliku prstena, na relativno ravnom

⁴³Garašanin 1967, 113-117.

⁴⁴Rezultati arheoloških istraživanja na teritoriji Crne Gore pokazali su da je proces formiranja Ilira započeo još u postneolitsko doba tokom dolaska indoevropskih doseljenika i njihovim miješanjem sa starosjediocima (eneolit, potom bronzano doba), ali tek sa početkom gvozdenog doba može se govoriti o jednom novom etničkom supstratu - protoilirskom.

⁴⁵Marković 2006, 239-240.

⁴⁶Mijović i Kovačević 1975, 15-16.

⁴⁷Mijović i Kovačević 1975, 11-13

terenu, ograđen je bedemom debljine 2.6-2.7 m i građen je na tipično ilirski način, od većih blokova netesanog kamenja sa dva lica između kojih je prostor popunjen trpancem. Njegov prečnik iznosi 31 m, dok spoljašnji bedem zatvara prostor sa promjerom od 90 m.⁴⁸

Grdova gradina se nalazi, takođe, na jednoj od navedenih glavica kod Crvene Stijene. Na samom vrhu glavice nalazi se gomila kamenja koja liči na ostatke tumula, dok je u širokom nepravilnom polukrugu opasuje suhozid, debljine oko 0.50 m i zatvara prostor promjera cca 60 m.⁴⁹

Ržiška gradina se nalazi na brdu Podbukovica, blizu selâ Donji Izvor i Trešnjevo u Cucama. Takođe se sastoji od unutrašnjeg i spoljašnjeg prstenastog bedema. Na pojedinim mjestima zidine su prekinute živom stijenom, koja zauzima njihovu ulogu. U temeljima širina bedema iznosi oko 2 m.⁵⁰

Sve navedene gradine nalaze se na prirodnoj saobraćajnici koju su kontrolisali, u rimskom periodu poznatoj kao pravac koji spaja Naronu i Skadar. Navedeni su samo karakteristični primjeri ovog tipa glavica kojih u svim krajevima Crne Gore ima u velikom broju. Nalaze se oko Pljevalja, Berana, Bijelog Polja, po obodu Bjelopavličke ravnice, u okolini Podgorice, u rejonu Skadarskog jezera, Bokokotorskog zaliva, na poluostrvu Luštici, kao i duž čitavog primorja i njegovog zaleđa.⁵¹

1.2.2. Klasični i helenistički period (mlađe gvozdeno doba)

Ovo je vrijeme kada su Iliri dostigli svoj vrhunac kao kulturno-društvena zajednica. Tipična ilirska naselja i dalje su bila gradine, koje pod helenističkim uticajem postepeno, u periodu između kraja IV i treće četvrtine III vijeka p.n.e., dobijaju formu gradskih naselja orijentisanih prvenstveno na trgovinu i zanatstvo. Takve gradove štitili su moćni bedemi i sastojali su se od gradske tvrđave (akropola) i podgrađa, koje je najčešće od akropole odvajano poprečnim zidom. Odbrambeni zidovi su rađeni u tehnici suhozida od velikih kamenih blokova (tzv. kiklopska tehnika). Ovaj novi tip utvrđenih naselja nije zaživio u

⁴⁸Mijović i Kovačević 1975, 8.

⁴⁹Mijović i Kovačević 1975, 9.

⁵⁰Mijović i Kovačević 1975, 9-10.

⁵¹Marković 2006, 242.

djelovima Crne Gore, koji su bili geografski izolovani od razvijenih naselja poput Meduna, Risna, Budve, Ulcinja i Samobora.⁵²

Medun (Meteon) se nalazi na teritoriji opštine glavnog grada Podgorice. Smješten je na jednom grebenu jugozapadno orijentisanom, koji leži na najvažnijoj prirodnoj saobraćajnici između zetsko-skadarske kotline i kosovsko-metohijske oblasti. Sam greben je vidljiv sa svih strana, a sa njega je okolina veoma pregledna. Na uzvišenju grebena nalazi se akropolj, a po ivici ka jugu i na padini ka sjeveru pruža se donji grad. Predstavljao je centar ilirskog plemena Labeata, koje je vladalo čitavim basenom skadarsko-zetske kotline. Prvi put se spominje u vrijeme Trećeg ilirskog rata, 168. godine p.n.e. Nakon ovog, Medun se više ne spominje, a nema ga ni među gradovima koje su Rimljani proglasili za *oppida civium Romanorum*. Pod Rimljanima je izgubio raniji značaj, postaje samo vojnička stanica na saobraćajnici koja je preko teritorije Dardanaca vodila do Trakije. Urbani centar Rimljani su premjestili u svoj novopodignuti municipijum Duklju (središte ilirskog plemena Dokleata), u ravnici nedaleko od Meduna.⁵³

Druga faza izgradnje utvrđenja Samobor, za razliku od Samobora I, prilagođena je novim vojničkim potrebama. Ona ima pravougaonu kulu na jugoistočnom bedemu, koja klasifikuje Samobor II u ilirsko-helenističku fazu gradnje, dok su bedemi pod pravim uglom.⁵⁴

Oblun (Obolon) se nalazi na jednoj od glavica planinskog grebena koji se pruža duž čitavog Malog blata-dijela Skadarskog jezera. Oblun dominira nad velikim prostranstvom sjeverne obale Skadarskog jezera i zaleđa, tj. Vukovačkog polja, Zete i Lješkopolja. Zajedno sa Samoborom i Medunom, ovo utvrđenje činilo je dio odbrane sjeverne linije basena Skadarskog jezera u vrijeme Trećeg ilirskog rata. Kao i Samobor, ima dvije faze izgradnje, s tim što je vidljiva samo tzv. kiklopska.⁵⁵

⁵²Marković i Vujičić 1997, 29.

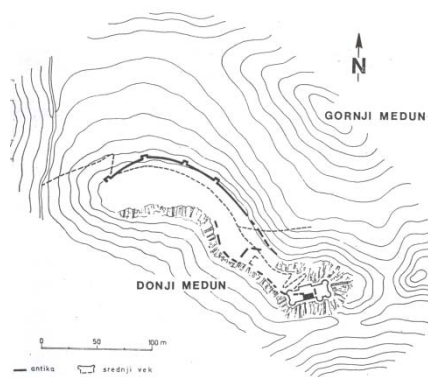
⁵³Mijović i Kovačević 1975, 16-17.

⁵⁴Mijović i Kovačević 1975, 17-18.

⁵⁵Mijović i Kovačević 1975, 18-20.

Slika 7. Dio kiklopskog bedema na Medunu (lična fotoarhiva)

Slika 8. Plan Meduna-Meteona (po Mijović i Kovačević 1975)

Vezano za ilirski Risan (*Πιζων*), naselje plemena Enhelejaca, dokazano je da se nalazio na desnoj obali riječice Spile, te da je obuhvatao sjeverozapadni dio polja Carine i strmi, teško pristupačni brežuljak na sjeveroistočnoj strani Carina pod nazivom Gradina. Podgrađe se nalazilo u podnožju Gradine, na kojoj se nalazila akropola, od koje se još uvijek mogu sagledati djelovi suhozida na sjevernoj i zapadnoj strani, koji zasigurno pripadaju prvobitnom odbrambenom sistemu utvrđenja u koje se povukla kraljica Teuta, nakon poraza u sukobu sa Rimljanima 229. godine p.n.e.⁵⁶

Risan se spominje kod Pseudo-Skilaksa (IV vijek p.n.e.), koji ga navodi u 24. i 25. poglavlju „Periplusa“, dok Bokokotorski zaliv naziva Rizonskim, a dalje od Rizona navodi Enhelejce. I kod Polibija (205-120. godine p.n.e.) imamo podatke o Risnu, u kontekstu vladavine kraljice Teute, kada u djelu o ilirskim ratovima iznosi podatak da se ilirska kraljica Teuta morala ispred Rimljana skloniti u „Rizon, dobro utvrđen gradić, smješten dalje od mora na Rizonskoj rijeci“, što ukazuje na Gradinu iznad lokaliteta Carine. Stefan Vizantinac takođe piše o ilirskom gradu Risnu i rijeci, kroz jedan pisani fragment Filona. I grčki emporion je morao biti utvrđen, jer mu sama gradina nije pružala adekvatnu zaštitu i najvjerovatnije se nalazio na desnoj obali riječice Špilje (Spile), koja je mogla Ilirima poslužiti za sklanjanje flote, pogotovo u doba kraljice Teute, kada je ta flota bila brojna.⁵⁷

Na Carinama se jasno razaznaje bedem zidan u kiklopskoj tehnici pri rijeci Špilji. Početkom XXI vijeka konačno su otpočela sistematska arheološka istraživanja Rizona, koja

⁵⁶Marković 2006, 273.

⁵⁷Mijović i Kovačević 1975, 25-27.

u kontinuitetu traju više od dekade. Ova ispitivanja su potvrdila postojanje naselja u podnožju Gradine. Ispitivanja su vrše uporedo na Carinama, Gradini i u risanskom podmorju. Pronađen je ogroman broj keramičkih ulomaka različite vrste, veliki broj novčića iz vremena ilirskog kralja Balajosa, čija je kovnica bila upravo u Risnu, kao i novac Apolonije, Dirahiona i iz rimskog perioda. Nalazi nesumnjivo dokazuju da je antičko naselje bilo i veće, jer se ostaci danas nalaze dobrim dijelom i u moru, što je posljedica postepenog spuštanja jadranske obale uopšte.⁵⁸ Interes za ovaj lokalitet seže još u XIX vijek, kada je u ovim krajevima boravio engleski istraživač i novinar ser Artur Evans, proučavajući rimske puteve i prvi ukazao na arheološke nalaze i potencijale ovog nalazišta.⁵⁹ Nakon svega, treba napomenuti da brojni istraživači govore o podvodnim ostacima Risna. Prvi u nizu je Jacques Louis Vialla de Sommières (1808-1813), zatim Artur Evans (1878), Henri Cons (1881), Hajnrih Ričli (1898), Boris Verigo (1955).⁶⁰ Područje Risna vezuje se za Kadma i Harmoniju, koji su sahranjeni u Iliriji, a njihovi grobovi nazvani stijene Kadma i Harmonije, nalaze se na obalama Rizonskog zaliva.⁶¹

Prema grčkom mitu, Kadmo je osnovao grad *Buthoe* (Budva), a naslijedio ga je sin Ilirije, koji se rodio poslije bjekstva iz Tebe. Po mitologiji *Butoe* je dobio ime po volovima koji su dovukli kola sa Kadmom i Harmonijom u zemlju Ilira.⁶² Ovim mitom Iliri su ušli u grčki svijet i preko tog mita su povezani direktno sa Zevsom,⁶³ čime su potvrđene međusobne veze Grka i Ilira i uzajamna potreba u cilju ostvarivanja ekonomske razmjene dobara još od bronzanog doba Egeje. Vremenom su se grčki uticaji širili u tolikoj mjeri da su se osnivali ilirsko-grčki gradovi, koje su najvjerojatnije u samom početku zidali grčki majstori, čiju su tehniku Iliri u potpunosti preuzeli tek u doba Ilirskih ratova.⁶⁴ *Buthua* se najprije spominje kod Sofokla (V vijek p.n.e.) i pozicionira neodređeno blizu ušća Drima. Potom se spominje kod Pseudo-Skilaksa u 24. i 25. poglavlju *Periplusa*. Smatra se da je naziv tipično ilirski, jer se završava na karakterističan ilirski nastavak – ua. Preko Stefana

⁵⁸Garašanin 1967, 119.

⁵⁹Evans 1883, 36-37.

⁶⁰Karpinski 2010, 163.

⁶¹Parović-Pešikan 1976, 83-84.

⁶²Cermanović i Srejović 1996, 268.

⁶³Cermanović i Srejović 1996, 108.

⁶⁴Parović-Pešikan 1976, 79-80.

Vizantinca, saznajemo da je Filon nazvao Budvu „ilirskim gradom“.⁶⁵ Prilikom arheoloških istraživanja 80-tih godina XX vijeka unutar Starog grada Budve, otkriven je dio bedema sa ulaznom kapijom u kiklopskoj tehnici zidanja, što je i dovelo do zaključka da se grčki emporijum nalazio na krajnjoj istočnoj strani hridine. Akropola se nalazila na mjestu na kojem se danas nalazi Citadela unutar Starog grada Budve.⁶⁶ Međutim, za određivanje položaja ilirske Budve poseban značaj ima fragment masivnog odbrambenog zida sa kapijom, otkriven u južnom dijelu Starog grada, ispod sadašnjeg nivoa. Otkriveni ostatak bedema zidan je od velikih, trapezoidnih kamenih blokova, za čije povezivanje je upotrijebljena tehnika usijecanja, korišćena i kod gradnje drugih ilirskih gradova - Risna, Ulcinja i Meduna.⁶⁷

Olcinium je jedini urbani kompleks na crnogorskom primorju koji ne nosi ilirsko ime. Prvi put se spominje kod Tita Livija, koji, pišući o posljednjem ilirskom ratu spominje i njegove stanovnike prilikom dodjeljivanja privilegijâ tom gradu, jer je bio uz Rim tokom sukoba. Dalje ga spominje Plinije Mlađi, kao utvrđeni grad rimskih građana, napominjući da se grad prvobitno zvao Kolhinium (*Colchinium*), jer su ga navodno osnovali Kolhidani. Apolonije Rodoski, u svom djelu *Argonautika* (IV, 516) govori o naseljavanju nekih Kolhidana u oblast Enhelejaca. Kolhida je bila razvijena kraljevina sa većim brojem urbanizovanih naselja, u periodu od VI-IV vijeka p.n.e.⁶⁸ Upravo u vrijeme kada se duž crnogorskog primorja i njegovog zaleđa, po uzoru na grčke gradove, podiže niz utvrđenih ilirskih naselja, a to je period od kraja V do početka IV vijeka p.n.e., tada se može datovati i osnivanje *Olciniuma*. *Olcinium* je bio smješten na poziciji Starog grada Ulcinja, na padini nepristupačne velike krečnjačke stijene, koja se koso spušta prema moru. Na tom prostoru, u samom zapadnom zidu ulcinjskog grada - ispred ulazne kapije, otkriven je fragment moćnog bedema, zidanog u kiklopskoj tehnici, koji i datuje nastanak ilirskog naselja.⁶⁹

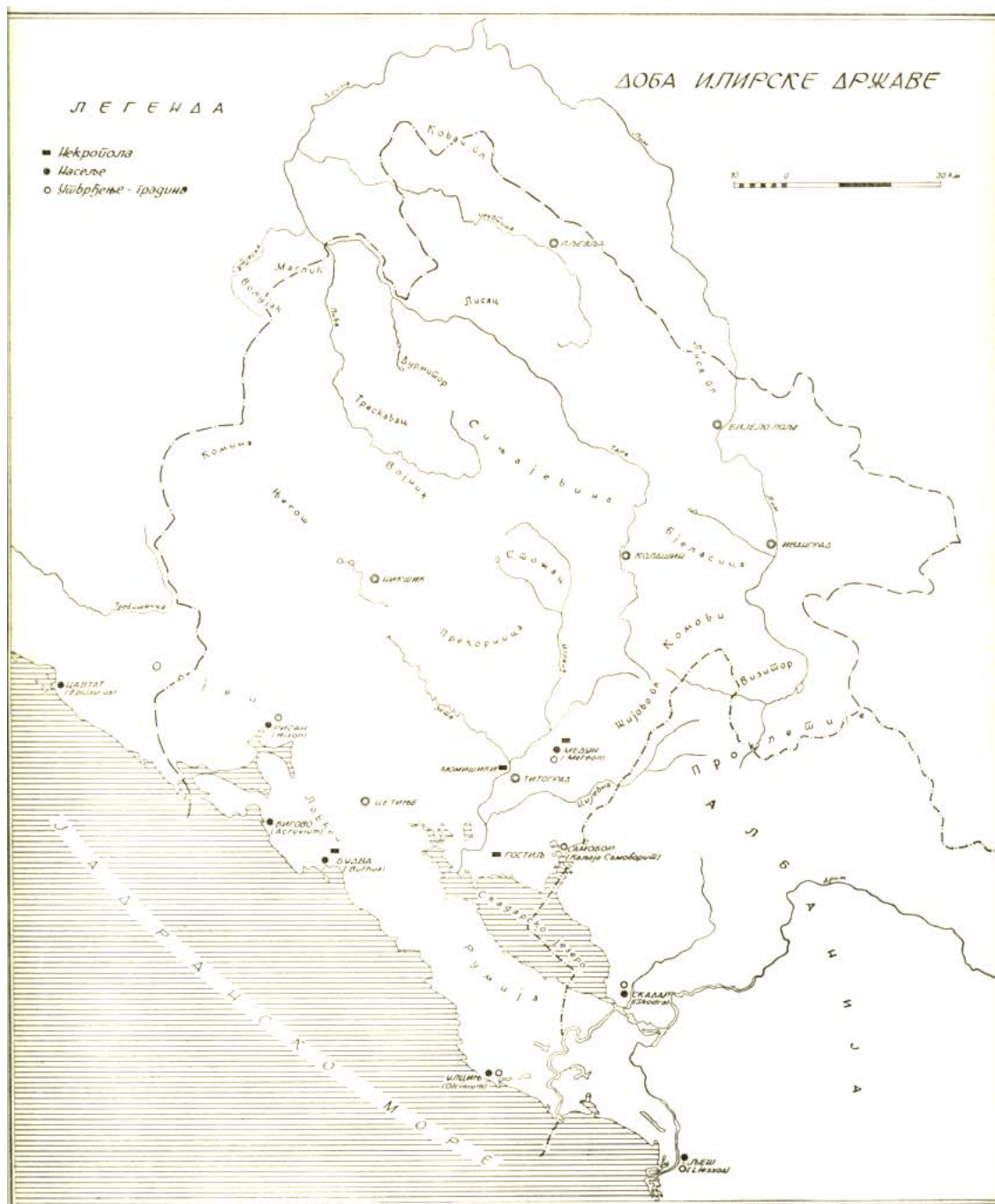
⁶⁵Mijović i Kovačević 1975, 20-25.

⁶⁶Marković i Vujičić 1997, 145.

⁶⁷Marković 2006, 274-275.

⁶⁸Garašanin 1967, 126.

⁶⁹Mijović i Kovačević 1975, 29-32.

Карта 1. Црна Гора у вријеме илirsке државе
(по Garašanin 1967)

1.3. Rimski period

Na osnovu onomastičkog materijala u ovom dijelu provincije Dalmacije, mogu se determinisati dvije veće grupacije ilirskog stanovništva – jedna, koja naseljava primorski pojas i neposredno zaleđe (u koju spadaju i Plereji, Taulanti, Labeati, Dokleati i Endirudini) i druga, koja naseljava sjeverni, odnosno, kontinentalni dio (Glanditioni, Sikuloti i Kerauni). Pored toga, razlike između kontinentalnog i primorskog dijela jugoistočnog područja provincije Dalmacije, mogu se uočiti i na osnovu pronađenog pokretnog arheološkog materijala.⁷⁰ Pored formiranja vojničkih logora i puteva, dovođenja kolonista i vojničke službe domorodaca, što je doprinosilo romanizaciji jednog kraja, jednako je važno i dovođenje rimskog civilnog elementa i njegovo favorizovanje u dotičnom području. Romanizacija ilirskog stanovništva, koja je počela nakon ugušenja Batonovog ustanka, posebno se ogleda u formiranju novog tipa naselja, izgrađenih po osnovama rimskog urbanizma, uz određena prilagođavanja konfiguraciji terena, dok su se istovremeno napuštala gradinska naselja. Rimski urbani centri formirali su se na strateški važnim tačkama, na raskršćima puteva i uz novoformirane putne pravce (poput Duklje, Budve, Municipiuma S...), planski građeni radi povezivanja primorskog i kontinentalnog dijela zemlje. Ovi značajni urbani centri bili su opasani bedemima sa kulama i kapijama. Duž priobalnog dijela i njegovog neposrednog zaleđa, na mjestima starijih ilirskih naseobinica su nove, naseljene rimskim građanima (*oppida civium Romanorum*). U unutrašnjosti su, pak, naselja domorodačkog stanovništva, koja su poznata pod nazivom kasteli (*castellum*), a pored njih formirana su i manja seoska naselja – vikusi.⁷¹

Dokleja se nalazila u blizini glavne rimske komunikacije kroz Crnu Goru *Narona* – *Skodra* i bila je središte oblasti plemena Dokleata. Formiranje grada vezuje se za početak I vijeka. Prvi veliki uspon Dokleje pada u vrijeme Domicijana i Trajana, krajem I i početkom II vijeka. S obzirom da je grad imao status municipijuma, dobijen u vrijeme Vespazijana, na čelu gradske opštine stoji kao poglavar grada princeps iz plemena Dokleata. Za ovo vrijeme vezuje se izgradnja foruma i bazilike. Prerastanje domorodačkog naselja u municipijum doprinosi samoj promjeni u strukturi stanovnika, kao i ekonomskim i

⁷⁰Cermanović-Kuzmanović i Srejović 1967, 21-24.

⁷¹Marković i Vujičić 1997, 34.

društvenim odnosima. Duklju u ovo vrijeme naseljavaju došljaci iz primorskih gradova, a u velikom broju su prisutni i Italici, čija su imena zabeležena na epigrafskim spomenicima. Dolazak novih žitelja znači da se grad otvarao i to posebno prema Jadranskoj obali, odnosno Italiji. Posebno je karakteristično da grad u ovom periodu razvija trgovačke odnose sa sjevernom Italijom, Dalmacijom i Istokom. Trguje se luksuznim predmetima, što upućuje na zaključak o visokom stepenu životnog standarda stanovnika grada. Duklja u vrijeme Hadrijana i Antonija Pija postaje važni trgovački centar. Veći priliv stanovništva sa strane dovodi do ukidanja oštih klasnih razlika i ekonomskih suprotnosti koje su bile upadljive za vrijeme vladavinâ njihovih prethodnika. I dalje se održavaju veze sa Italijom, Dalmacijom i Istokom. Razvoj trgovine dobija nove razmjere u vrijeme od Marka Aurelija do Septimija Severa, kada se prekidaju veze sa Italijom i gradovima na Jadranskoj obali, a trguje se sa proizvodima rajnskih oblasti, što je posljedica opšte ekonomske krize na Zapadu. Iz rajnskih oblasti uvozi se staklo, a metal i luksuzna keramika iz Sredozemlja. Tako se Dokleja ponovo orijentiše prema Makedoniji, Grčkoj i Istoku i za ove oblasti ostaje vezana i kasnije.⁷² Novi uspon Duklje osjeća se krajem III i početkom IV vijeka, kao rezultat administrativne reforme carstva od 297. godine. U okviru nove provincije Prevalis Duklja se razvijala. Politički nemiri i ekonomska kriza koja je uzdrmala Rimsko Carstvo tokom IV vijeka donose korjenite promjene koje se posebno ogledaju u vjerskom rascjepu između mitraizma i hrišćanstva. Hrišćanstvo se brzo širilo u slojevima rimskog društva. U gradovima sa helenističkom i domaćom tradicijom formiraju se episkopski centri. Na Duklji se i dalje zadržavaju stare rimske forme, forum i bazilika, ali je podignuta episkopska bazilika u IV vijeku sa drugim crkvenim objektima u istočnom dijelu grada, čiji su ostaci sačuvani zajedno sa podnim mozaicima u episkopskoj bazilici. Pod Konstantinom Velikim počinje varvarizacija ovih oblasti. Od početka V vijeka seoba naroda ostavlja svoje tragove i na Duklji. U pohodu zapadnih Gota pod Alarihom, Duklja je 401. godine bila razorena. Ipak, u V vijeku dolazi do ponovnog ekonomskog procvata Duklje. Godine 486. ove krajeve su zauzeli Istočni Goti, a time prestaje i naše dalje zanimanje za ovaj grad.⁷³

⁷²Velimirović-Žižić 1977, 31-33.

⁷³Velimirović-Žižić 1977, 33-34.

Municipium S...(Municipium Splonum?) je najznačajnije rimsko naselje na sjeveru Crne Gore. Nalazi se iznad lijeve obale rječice Vezičnice u Kominima. Pod današnjim nazivom, grad je ušao u arheološku literaturu na osnovu epigrafskog natpisa iz Komina, koji je dugo bio u dvorištu pljevaljske Begove džamije, a posvećen je rimskom vitezcu Titu Aureliju Sekstianu dekurionu Municipiuma S... i glasi *T. Aurelius Sextianus EQ(ues) R(omanus) DEC M S...* Sam naziv grada je zasad potpuna nepoznanica, a dovoden je i u vezu sa municipijumom Splonistarumom-Splonumom. Dion Kasije spominje da je Germanik pokorio razna dalmatinska mjesta, među kojima i Splaunon, počev od Siska (Siscia), preko zemlje Mezeja (zapadna Bosna), dalje ka gradu Rastiniumu, blizu Bihaća.⁷⁴ Prvi značajni podaci o rimskim spomenicima iz Komina potiču iz 1792. godine od dubrovačkih poslanika, koji su ih primijetili prolazeći kroz Pljevlja na putu za Carigrad. Austrijski oficiri su 1899. godine obavili prva arheološka istraživanja na nekropoli, a njihove rezultate objavio je K. Pač. Slučajno otkriće jedne grobnice 1964. godine dalo je povoda za sprovođenje sistematskih istraživanja dvije nekropole Municipiuma S... (označene kao nekropola I na Bijelom brijegu i nekropola II) u dvije kampanje, koje su sprovedene od 1964-1967. i od 1970-1975. godine.⁷⁵ Istraživanje naselja moralo je da sačeka naredni vijek. Naselje leži na visokoj terasi, koja se u pravcu zapada postepeno izdiže. Ovakav položaj je tipičan za jedno rimsko naselje. U sjevernom dijelu terena koji čini izdvojen plato, odvojen od južnog prostora blagom udolinom kojom prolazi put ka seoskim kućama, nalazilo se naselje u užem smislu na lokaciji Međe. Šezdesetih godina XX vijeka na tom prostoru su bile vidljive, duž istočne i sjeverne ivice prema dolini, konture zidova⁷⁶, koje se danas ne mogu konstatovati. U oktobru mjesecu 2007. godine započeta su zaštitna arheološka istraživanja na samom naselju u Kominima. U kampanji iz 2007. godine, na jednom od kupastih uzvišenja pronađeni su tragovi mogućeg domorodačkog naselja u fazi kada grad nije imao status municipijuma.⁷⁷ Nastavak radova 2008. godine, usmjeren je na istraživanja tri sektora. U sektoru I u potpunosti su istražene dvije kule i konstatovan je dio bedema. U sektoru II otkrivena je luksuzna građevina sa apsidom i ukupno šest prostorija, od kojih su u dvije konstatovani tragovi hipokaustnog

⁷⁴Garašanin 1967, 221-222.

⁷⁵Cermanović-Kuzmanović 1998, 1.

⁷⁶Garašanin 1967, 230.

⁷⁷Gazivoda br. 2072 od 06.11.2007.

grijanja. U sektoru III započeti su radovi u jednom kvadratu, gdje je u sjevernom dijelu konstatovano postojanje građevine koja zalazi u ostale kvadrate, ali su radovi tu obustavljeni zbog obimnih istraživanja u sektoru II. Pokretni fond se sastojao, između ostalog, od djelova dekorativne kamene plastike i četiri žrtvenika pronađena na jednom mjestu sa zdjelom ispod njih, od kojih je jedan fragmentovan (vidi sliku 33).⁷⁸ Grad je najvjerojatnije krajem II i u prvoj polovini III vijeka dostigao svoj vrhunac, što se dâ zaključiti na osnovu raznovrsnosti i bogatstva grobnih priloga i nadgrobnih spomenika, što nije slučaj sa spomenicima datovanim u kasnijem periodu.⁷⁹ Što se tiče pokretnih nalaza sa nekropola, na starijoj nekropoli uvezeni predmeti su rijetki. Otkriveni predmeti predstavljaju robu široke potrošnje. Krajem II vijeka, kada otpočinje uspon grada, razvijene su i trgovačke veze, na šta ukazuju i kvalitetne staklene posude iz kelnskih radionica sa kraja II i početka III vijeka. U toku III i IV vijeka, trgovina se vrši uporedo sa zapadnim i istočnim djelovima Carstva. Najčešći lokalni produkt bile su urne, pehari i zdjele, koji se javljaju krajem I vijeka p.n.e. i u toku I vijeka n.e.⁸⁰ Nadgrobni spomenici, pak, pokazuju da je bilo više lokalnih radionica. Jedna od njih pratila je tok rimske provincijske umjetnosti, dok je druga, iako inspirisana motivima rimske provincijske umjetnosti, primarno sadržavala autohtoni element u izradi i oblikovanju nadgrobnih spomenika.⁸¹

Kognomeni na spomenicima u Kominima su autohtonog ilirskog porijekla i imaju sličnosti sa kognomenima iz delmatskog naselja Rider, koje se nalazilo u selu Danilo Gornje u zaleđu Šibenika, s kojim je Municipium S... imao bliske veze.⁸² Sukcesivno doseljavanje Delmata u istočnu Dalmaciju odvijalo se tokom I i početka II vijeka. Jedan veliki talas seobe stanovništva iz zaleđa Salone mogao je biti sproveden za vrijeme cara Klaudija (41-54. godine), kada je lokalno stanovništvo iseljeno radi dodijeljivanja zemlje legijskim veteranima u toj oblasti. Takođe, plansko preseljavanje Delmata u istočnu Dalmaciju radi eksploatacije rudnog bogatstva počelo je ubrzo nakon ugušenja Batonovog

⁷⁸Gazivoda br. 02-1550 od 14.08.2008. i br. 02-1578 od 22.08.2008.

⁷⁹Cermanović-Kuzmanović 1967, 82.

⁸⁰Cermanović-Kuzmanović 2009, 61-62.

⁸¹Cermanović-Kuzmanović 1978, 100.

⁸²Martinović 2011, 272.

ustanka, kao mjera pripitomljavanja divljeg delmatskog plemena, što dodatno potvrđuje navedenu činjenicu o porijeklu stanovnika Municipiuma S....⁸³

Antički putevi na teritoriji Crne Gore imali su više pravaca. Osnovni saobraćajni pravac je presijecao Crnu Goru u smjeru zapad-istok, kao dio glavne saobraćajnice od Narone (Vid kod Metkovića) do Skodre. Od ovog puta, na komunikacionom čvoru *Ad Zizio* (najvjerovatnije Mosko, mjesto zapadno od Kosijereva u Hercegovini), jedan se odvajao i vodio južno, a drugi u unutrašnjost provincije. Prvi je išao preko *Epidaurusa* (Cavtat) i obalom sve do Ulcinja, odakle se spajao na Skadar. Od drugog puta su se odvajala još dva pravca. Prvi u mjestu *Fundus Vesius* (Kosijerevo), odakle se odvajao putni pravac koji je vodio na sjever Drinom do Sirmijuma, a u *Anderbi* (Nikšić?) se odvajao put koji je vodio do Municipiuma S... (kod Pljevalja), dok je glavni pravac vodio preko *Alate* (Podgorica?) do Skadra. O trasama ovih puteva imamo spomena u geografskim tablicama Klaudija Ptolomeja, u *Itinerariumu Antonini* i *Tabuli Peutingeriani*. Putni pravac koji ide od Narone preko Epidaurusa do Ulcinja sadrži samo Pojtingerova tabla. Iako nekoliko miljojaka ima natpise koji ih datuju u periodu između 47. i 251. godine n.e., najvjerovatnije ovi pravci potiču iz vremena P. Corneliusa Dolabelle, upravnika provincije Dalmacije od 16. do 20. godine n.e.⁸⁴ Zahvaljujući njima, došlo je do razvoja oblasti kroz koje su prolazili.

Provincija Dalmacija je bila carska, te je njom i upravljao carski legat (*legatus Augusti pro praetore*), koji je u svojoj ličnosti objedinjavao vojnu i civilnu vlast. Carski legat je imao i pomoćnike (*comites* ili *adsores*), kao i prokure, koji su se bavili finansijskim pitanjima, pa čak i rukovodili pojedinim granama privrede. Rimljani su poštovali domorodačko plemensko uređenje, te su osnovali tri veće sudsko-administrativne oblasti uprave (*conventus*), čija su se sjedišta nalazila u Solinu (Salona), koji je predstavljao administrativni centar provincije Dalmacije, Skradinu (Skardona) i u Naroni. Ova organizaciona reforma je izvršena u Avgustovo doba, ali tek nakon ugušenja Batonovog ustanka. Konventu Narone pripadala su, između ostalih, sva ilirska plemena sa teritorije današnje Crne Gore. U konventima, svaka oblast imala je po jednog svog predstavnika, a iz njihovih redova birao se predsjednik na godinu dana i nosio je titulu *sacerdos provinciae*

⁸³Loma 2003, 18-19.

⁸⁴Mijović i Kovačević 1975, 48.

ili *sacerdos ad aram Augusti*, jer mu je pripadala i dužnost staranja o carskom kultu na carskom žrtveniku.⁸⁵

Nakon pokorenja ovih regiona, *civitates*, odnosno teritorije pojedinih plemena, pogotovo u doba Flavijevaca su se razvile i dobile status municipiuma, odnosno dobile su gradsku autonomiju i građansko pravo. Jedan od uzroka jeste i prerastanje naselja u grad rimskog uređenja, pogotovo Duklje koja je povezivala ilirsko zaleđe sa primorjem, dok je Skodra to postala zahvaljujući svom otvorenom položaju, kao i lakšoj romanizaciji. Samim tim, zamijenjen je dotadašnji *civitas*.⁸⁶

Na području cijele teritorije provincije Dalmacije možemo zapaziti tri osnovne etape u razvoju municipalne politike Rima i to: period Flavijevaca (69-96. godine), doba Hadrijana (117-138. godine) i doba od Hadrijana do vladavine dinastije Severa (od 161. godine do početka III vijeka). Prvi municipiji formirani su na primorju i u njegovom zaleđu, dok se oni u unutrašnjosti Crne Gore i u zapadnoj Srbiji mogu vezati za posljednji navedeni period. Na teritoriji Crne Gore ulogu kolonije najvjerojatnije je imao Risan, municipijumi su bili Duklja i najvjerojatnije Municipium S... u Kominima kod Pljevalja.⁸⁷

Tokom III i IV vijeka n.e. Rimsko carstvo je zahvatila kriza, koju je car Dioklecijan na kratko zaustavio sveobuhvatnim reformama, među kojima je i podjela carstva 297. godine na četiri prefektore: Orijent, Ilirik, Italija i Galija, dalje se dijeleći na 12 dijeceza, nad kojima su vladala četiri imperatora (tzv. doba tetrahije, kada su vladala dva avgusta i dva cezara). Ovom podjelom Balkansko poluostrvo je ulazilo u prefekturu Italije, dijecezu Panonije (kasnije nazvanu Zapadni Ilirik) – *Illyricum Occidentale*, koja je obuhvatala provincije Dalmaciju, oba Norika (*Noricum Mediteranea* i *Noricum Ripensis*), Panoniju I (*Prima* ili *Superior*), Panoniju II (*Secunda* ili *Sirmiensis*), Saviju (*Ripensis* ili *Intramina*) i Valeriju i prefekturu Ilirik (kasnije nazvana *Illyricum Orientale*) sa dvije dijeceze Mezija (*Misiarum*) i Makedonija. Mezija je obuhvatala provincije *Dacia Mediteranea*, *Dacia Ripensis*, Dardaniju, Gornju i Donju Meziju (*Moesia Inferior* i *Moesia Superior*) i Prevalis (*Praevalis*). Makedonija je obuhvatala Ahaju, Krit, Novi i Stari Epir, Makedoniju (*Prima* i *Salutaris*) i Tesaliju. Administrativnom reformom cara Dioklecijana, kojom je izvršena navedena podjela carstva, formira se provincija Prevalis sa glavnim gradom Skadrom, koja

⁸⁵Garašanin 1967, 144-146.

⁸⁶Velimirović-Žižić 1977, 61-62.

⁸⁷Garašanin 1967, 152.

je obuhvatala teritoriju Crne Gore. Provincija Prevalis se više puta nalazila u okviru različitih dijeceza, usljed reformi različitih imperatora. Prvo je pripala dijecezi Meziji, od oko 396. godine Makedoniji, a Dakiji nakon 400. godine.⁸⁸ Usljed reforme cara Teodosija, pri podjeli carstva na Istočno i Zapadno (395. godine) Prevalis je pripao Istočnom carstvu, za razliku od Dalmacije koja je ostala u zapadnom dijelu imperije. Samim tim, Prevalis je imao ulogu pogranične provincije Istočnog prema Zapadnom rimskom carstvu. Već od 437. godine gubi tu ulogu, jer je čitav Ilirik pripao istočnorimskom caru Teodosiju II (408-450. godine).⁸⁹

Glavnu opasnost po Carstvo predstavljali su Vizigoti, koji su pred kraj IV vijeka usljed potiskivanja od strane Huna došli do granica carstva i dobili dozvolu od cara Valensa da se nasele u Tračkoj dijecezi. Ovo primirje nije dugo trajalo, već je ubrzo došlo do napada Vizigota, koji su čak, pod vođstvom Alariha, zauzeli i sâm Rim 410. godine. Zapadno carstvo su napadala razna plemena poput Vandala, Sveva i Alana, a na kraju i Huna pod Atilom. Sve ovo je, usljed međusobne borbe za carski prijesto i dolaska varvara na ključne funkcije u carstvu, dovelo do pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, kada je varvarin Odoakar svrgao posljednjeg zapadnorimskog cara Romula Avgustula i poslao u Konstatinopolj carske insignije, kao simbol nestanka Zapadnog carstva.⁹⁰

Što se tiče Prevalisa, Zapadni Goti 400. godine, izbijaju na njegovu granicu, a to čine ponovo pod Alarihom 403. godine. Istočni Goti se pojavljuju na granicama Prevalisa 459. godine, u koji su najvjerojatnije upadali iz Novog Epira. Odoakar je u periodu od 480. do 482. godine zauzeo cijelu Dalmaciju, nad kojom Istočni car ostaje samo nominalni suveren i tada su najvjerojatnije izvjesni djelovi provincije Prevalis pripali (i to zapadni, moguće oblast Nikšića) Istočnim Gotima.

Samim tim, Prevalis je krajem V vijeka ponovo preuzeo ulogu pogranične provincije, ali sada u odnosu na novoformiranu Istočnogotsku državu.⁹¹ Ovim posljednjim istorijskim činjenicama prestaje naše dalje interesovanje za sudbinu provincije Prevalis, jer se zalazi u novu tematiku koja nije predmet interesovanja ovog rada.

⁸⁸Kovačević 1967, 241-242.

⁸⁹Kovačević 1967, 242.

⁹⁰Maškin 1991, 520-521.

⁹¹Kovačević 1967, 251-252.

Karta 2. Crna Gora u rimskom periodu
(fotodokumentacija CKACG)

II Antički kultovi u Crnoj Gori

2. Kultovi u arhajskom dobu na teritoriji Crne Gore

2.1. Ilirski kultovi

Sam nastanak Ilira uvršten je u grčku mitologiju. Naime, prema mitologiji, tebanski kralj Kadmo i njegova supruga Harmonija došli su u zemlju Enhelejaca da im pomognu u borbi protiv susjeda. Posle pobjede, Kadmo je postao kralj osvojene teritorije, a Harmonija mu je rodila sina Ilirija, po kome je zemlja i nazvana. Tu su Kadmo i Harmonija dočekali duboku starost, a poslije smrti su preobraženi u zmije. Prema jednom predanju oni su pretvoreni u zmije pred polazak iz Tebe, dok je Ilirije rođen kao zmija. Ilirije je eponimni heroj Ilira, naroda zmija, koji su živjeli na istočnoj obali Jadranskog mora, u susjedstvu Enhelejaca, naroda jegulja. Ilirijevi sinovi Antariej, Enhelej, Perhaib, Taulo, Darto, Disaro i Parto postali su eponimni heroji ilirskih plemena. Ilirska religija podrazumijeva religijska shvatanja, kultove i rituale indoevropskih plemena koja su u I milenijumu p.n.e. naseljavala jugozapadne djelove Balkanskog poluostrva, odnosno istočne obale Jadranskog mora, od Istre do Valonskog zaliva. Imenom Iliri nazivalo se najprije jedno malo pleme između Skadarskog jezera i rijeke Mati, a tek od sredine IV vijeka p.n.e., pod tim imenom podrazumijevala su se i ostala njima bliska plemena na Balkanskom poluostrvu.⁹²

Slika 9. Spiralna zmijolika naukuvica od zlatnog lima pronađena na nekropoli I u Budvi, III vijek p.n.e.
(po Đurović, Jelušić i Vrzić 2007)

⁹²Cermanović i Srejšević 1996, 253.

Izvori za ilirsku religiju izuzetno su oskudni, grčki i rimski autori⁹³ ne govore o vjerovanjima Ilira. Stoga, na osnovu arheološke građe možemo pratiti razvoj ilirskih kultova i uočiti izvjesne razlike u duhovnoj i materijalnoj kulturi između južnoilirskih i sjevernoilirskih plemena. Arheološki nalazi sa južnih ilirskih teritorija ukazuju na kult zemlje, dok oni sa sjevernih teritorija naseljenih Ilirima upućuju na astralne kultove, prvenstveno na kult Sunca.⁹⁴

O ilirskim božanstavima saznajemo tek sa spomenika iz rimskog doba. Svako veće pleme poštovalo je svoje tradicionalne bogove, najčešće pod rimskim imenom. Na užem ilirskom području kao veliki bog poštovan je Medaur, zaštitnik Risna, koji je predstavljen kao konjanik sa kopljem u ruci. Nažalost, o njemu nemamo više podataka, sem dva natpisa pronađena u sjeveroafričkom vojnom logoru u Lambezi⁹⁵, koji pokazuju da je Medaur poštovan kao domaće božanstvo, odnosno, kao bog ljekar. Ovi natpisi, u stvari, predstavljaju dvije pjesme koje imaju veliki značaj za proučavanje ilirske religije. To su posvete Medauru, bogu-zaštitniku dalmatinskog grada Rizinija, današnjeg Risna. Iz prve pjesme zaključuje se da je Medaur poštovan u Risnu, da je narodni Lar i da je predstavljen na konju s kopljem u ruci.⁹⁶ Dvije pjesme iz Lambeze, najvjerojatnije su posvećene u različitim vremenskim periodima i od strane dva autora.⁹⁷ U provincijama bila su veoma popularna božanstva predstavljena na konjima, poput Tračkog ili Podunavskog konjanika. Jedna od hipoteza daje pretpostavku da se iznad Risna na otvorenom prostoru, na brdu Gradina, nalazila velika bronzana konjička statua ovog lokalnog božanstva podignuta u helenističkom periodu, pod direktnim uticajem predstavljanja Aleksandra Makedonskog. Simbolički, ova statua gledala bi prema otvorenom moru, ka ulazu u Bokotorski zaliv, prijeteci neprijateljima sa mora svojim kopljem.⁹⁸ Takođe, samim tim pretpostavlja se postojanje Medaurovog hrama na Gradini,⁹⁹ ali arheološka istraživanja to tek treba da potvrde. Prema jednom mišljenju, Medaur predstavlja varijantu Tračkog konjanika, kome

⁹³Poput Alkmana, Hekateja iz Mileta, Pseudo Skilaksa, Plinija Mlađeg, Pomponija Mele, Apijana, Strabona, Diodora i dr.

⁹⁴Cermanović i Srećević 1996, 253.

⁹⁵Hram u Lambezi podignut je 161-162. godine od strane legatâ iz legije III Avguste.

⁹⁶Marić 2003, 23-24.

⁹⁷Mada postoje naučni stavovi koji zastupaju tezu istovremenog nastanka ovih natpisa, Stevović 2014, 52.

⁹⁸Dyczek, Kolendo, Lajtar, Plóciennik i Rzepkowski 2010, 129-133.

⁹⁹Dyczek 2013, 59.

je osnovno značenje htonskog karaktera,¹⁰⁰ što ipak nije tačno. Dalje se iznosi pretpostavka da su Ardijeji kada su se spustili iz planinskog dijela Crne Gore prenijeli svoju epihorskou ideju božanstva na konju, koje ima sličnosti i u ijatričko-soterološkim osobinama sa zapadnobalkanskim i tračkim konjanikom, ali i ikonografsku sličnost sa sadržajem reljefa u ćilibaru sa Lisijevog polja.¹⁰¹ Fragmentovan grčki natpis pronađen u Risnu iz helenističkog perioda (T.1, sl. 1), prema jednoj pretpostavci, posvećen je upravo Medauru. Podizanje statua i natpisa posvećenih lokalnim božanstvima u rimskom periodu diljem Carstva, poput primjera iz Lambeze, od strane oficira u rimskoj vojsci na najbolji način doprinosi širenju tih kultova.¹⁰²

Slika 10. Gradina tokom kampanje 2013. godine Slika 11. Izgled Gradine 2008. godine
(službena fotodokumentacija CKACG)

Na natpisu iz okoline Užica i Bioskoj spominje se Jupiter Partinski, vjerovatno vrhovni bog plemena Partina.¹⁰³

Bind Neptun predstavlja ilirsko božanstvo poistovjećeno sa Neptunom. Riječ Bindus ne javlja se nigdje više, ni kao lično, ni kao božansko ime, te će stoga biti lokalno. Činjenica da je svetište Binda Neptuna bilo pored izvora i da je predstavljan s trozupcem u ruci, stalnim Posejdonovim atributom, ukazuje na to da je Bind bog izvora.¹⁰⁴ Zanimljivo je nekoliko očuvanih i oštećenih ara posvećenih Bindu Neptunu. Jedna od njih ukrašena je

¹⁰⁰ Mano-Zisi 1982, 97-98.

¹⁰¹ Jovanović 2007, 41.

¹⁰² Dyczek, Kolendo, Lajtar, Plóciennik i Rzepkowski 2010, 131.

¹⁰³ Marić 2003, 26-27.

¹⁰⁴ Marić 2003, 22-23.

njegovom predstavom kako nag korača na lijevo, držeći lijevom rukom neki nejasno predstavljen predmet, a desnom veslo ili trozubac. Na lijevoj bočnoj strani iste are predstavljen je Triton s veslom u lijevoj i delfinom u desnoj ruci. Na drugoj ari, iznad natpisa predstavljena su dva jarca kako skaču s lijeve i desne strane ka ari istog oblika, kao i sama ara. Takav isti jarac predstavljen je i ispod natpisa. Natpis ne spominje božanstvo kome je ara posvećena, ali kako na tom mjestu nije pronađena nijedna dedikacija nekom drugom božanstvu, nesumnjivo je da se i on odnosi na Binda Neptuna.¹⁰⁵

Njemu je bio blizak i Vidas, koji je poštovan zajedno sa boginjom T(ij)anom.

Na području Dalmata veoma su česti zavjetni spomenici posvećeni Silvanu i Dijani, na kojima je taj božanski par redovno predstavljan u društvu nimfi. Na teritoriji Liburna poznata su uglavnom ženska božanstva Venera Anzotika, Ika i Jutosika, dok su u Istri poštovani Eja, Melesokus, Boriya, Irija i druga božanstva, o čijim funkcijama nije ništa poznato. U rimskom Iliriku svake devete godine bacana su u more po četiri konja kao žrtva lokalnom božanstvu, identifikovanom sa Neptunom, koji je nazivan Hipius.¹⁰⁶

U Kačaničkoj klisuri nađena je ara posvećena Bogu Andinu. Ime *Andinus* možemo dovesti u vezu s ilirskim ličnim imenom *Andes*, koje je često na natpisima pronađenim na prostoru Ilirika.¹⁰⁷

Armatu su posvećene dvije are nađene u Županjcu. Na jednoj od njih on nosi epitet *Augustus*. Interesantno je da su na oba natpisa dedikanti žene. Sudeći po imenima, jedna je strankinja (Sestija Onezime), a druga domorodac (Matonija Tercija).¹⁰⁸

Latra se spominje na nekoliko ara nađenih u Aseriji, Nadinu i okolini. Njeno domaće porijeklo je utvrđeno na osnovu imena lokalnih dedikanata (Gaj Julije Ceun Pikuzov sin, Kalpurnija Ceuna Gajeva kći).¹⁰⁹

Vidasu i Tijani posvećene su dvije are u Topuskom.¹¹⁰ Najvjerojatnije su Vidas i Tijana božanstva izvora, jer su ova božanstva bila poštovana u mjestu koje je i danas čuveno zbog svojih ljekovitih izvora. Likovne predstave ilirskih kultova u rimskom periodu svode se na neka srodna božanstva, koja su nam bolje poznata pod italiskim imenima

¹⁰⁵Marić 2003, 22.

¹⁰⁶Cermanović i Srežović 1996, 254.

¹⁰⁷Marić 2003, 27.

¹⁰⁸Marić 2003, 28.

¹⁰⁹Marić 2003, 28.

¹¹⁰Marić 2003, 27-28.

Silvanus, Diana i sl. Ova božanstva često su zajedno na istoj kultnoj slici, a osnovno je na njoj ono božanstvo koje je u rimskoj interpretaciji (*Interpretatio Romana*) poistovjećeno sa italiskim Silvanom, iako s njim nema gotovo nikakvih ikonografskih sličnosti.¹¹¹

2.1.1. Paleobalkanski konjanik

Ovdje ćemo se vratiti na već navedena dva natpisa posvećena božanstvu Medauru, zaštitniku grada Rizona, pronađena u Lambezi. Naime, po jednoj pretpostavci, opis koji je u njima dat za ovo božanstvo, potpuno odgovara jednom od poznatih tipova ikonografije Tračkog konjanika. Ovo navodi na izvjestan broj nadgrobnih spomenika iz Pelagonije, Crne Gore i Podrinja, na kojima je takođe prikazan božanski konjanik. Iz toga se dâ zaključiti postojanje jednog opšteg, paleobalkanskog božanstva - konjanika i da Trački konjanik predstavlja samo jedan vid njegovog kulta. Riječ je o heroiziranom pokojniku ili pretku jedne manje ili šire zajednice (kao u slučaju Medaura, koji je u najmanju ruku božanski predak stanovnika Rizona). U širem smislu, u pitanju je jedno opšte indoevropsko božanstvo.¹¹² Slijedeći navedenu pretpostavku, predstava Medaura opisuje se kao jahač na konju koji galopira, a koga kroti svojom lijevom rukom, tako da se konj propeo. Iz desne, podignute ruke Medaur je zavitlao koplje. Ovaj opis potpuno odgovara jednoj varijanti tipa B tračkog konjanika po G. Kacarovu, odnosno tipu A1, 6a konjanika jahača u novoj klasifikaciji svih spomenika božanstva konjanika u jugoistočnoj Evropi. Da je riječ o božanskom pretku jasno pokazuje tekst jednog od natpisa iz Lambeze. Ovdje se kaže da Medaur boravi na bedemima Risinijuma, što ga svakako identifikuje kao zaštitnika grada - *theos propilaios* (bog gradske kapije), kakav epitet nekad dobija i trački konjanik. Osim toga, on je *sveopšti Lar našeg naroda (publicus Lar populi nostri)* i *praroditeljska božanska sila (numen patrium)*. Konačno, dedikant sebe naziva Medaurius, čime jasno izražava da se smatra Medaurovim potomkom. Na dvije nadgrobne ploče iz Riječana, zapadno od Nikšića, takođe su prikazani konjanici. Na jednoj od njih nalaze se sa obje strane natpisa dva konjanika: jedan u galopu udesno, drugi u hodu ulijevo, što svakako zavisi od težnje klesara da figure prikaže simetrično. Na drugoj ploči, pored natpisa sa

¹¹¹Rendić-Miočević 1955, 6.

¹¹²Garašanin 2001, 137.

lijeve strane nalazi se konjanik u galopu udesno, a sa desne strane predstavljen je jelen. Ovdje se može pomisliti na predstavu lova na jelena, koji je inače često poznat kao psihopomp, dok se mit o lovu u indoevropskim religijama vezuje za osnivače zajednice, što takođe upućuje na predstavu mitskog rodonačelnika. Posebnu pažnju zaslužuje nalaz iz jedne humke na Lisijevom polju kod Berana. Uz brojani i raznovrstan nakit, dva koplja i dva suda, ovdje je nađena i jedna velika ćilibarska perla ili privezak, čiji se oblik ne može utvrditi. Na ovom komadu prikazan je jahač u galopu, u pokretu udesno, a ispod njegovog konja nalazi se pas. Predstava je izvedena u stilu grčke arhajske umjetnosti i odgovara tipu jahača sa psom u ikonografiji tračkog konjanika, ali se i stilom i odlikama (konjanik je na konju koji je u punom trku i ne nosi koplje) razlikuje od njega. Nažalost, nalaz iz Lisijevog polja potiču iz devastiranog tumula, te nema pouzdanih podataka o uslovima nalaza i njihovom razvrstavanju u više grobova. Oni pripadaju glasinačkom kompleksu, koji se sa sigurnošću pripisuje Autarijatima, odnosno njihovom plemenskom savezu. Na osnovu nalaza, nameće se zaključak da je ovdje riječ o grupi sahrana pod humkama pripadnika jedne istaknute aristokratske porodice i to jednog ratnika i jedne osobe, najverovatnije žene i njenog pratioca. Da li je ta osoba mogla imati i neku funkciju u obavljanju kulta zajedničkog pretka - rodonačelnika, ostaje otvoreno pitanje. U svakom slučaju, nalaz ćilibarske perle ili privjeska sa predstavom konjanika iz Lisijevog polja potvrđuje mišljenje o postojanju kulta paleobalkanskog konjanika, kao pretka ugledne porodice ili šire zajednice. Zasada jedinstven nalaz, izrađen u nekoj južnoitalskoj radionici ili kod nekog majstora koji je došao iz tih krajeva, primjerak iz Lisijevog polja bio bi potvrda postojanja ovakvog kulta kod pripadnika vodeće plemenske aristokratije.¹¹³ Vezano za predmetnu ćilibarsku pločicu, daje se pretpostavka, na osnovu načina izrade o mogućem postojanju jedne ili nekoliko lokalnih radionica u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Pri tome ne treba posebno isticati da su ovi proizvodi nastajali inspirisani predlošcima iz grčke arhajske umjetnosti, ali da je na izbor tema i njihovu stilsku obradu mogao da utiče i osobeni duh domorodačke kulture.¹¹⁴ Time, ova aplikacija predstavlja heroiziranog pokojnika.¹¹⁵ Takođe, pored mnoštva nalaza, spominje se bronzani privezak koji predstavlja stilizovanu sunčevu barku i on svojom osnovnom koncepcijom pokazuje da su šematizam i apstrakcija

¹¹³Garašanin 2001, 137-142.

¹¹⁴Marković 2006, 259.

¹¹⁵Marković i Vujičić 1997, 28.

glavni atributi umjetnosti, koja se tokom starijeg gvozdenog doba razvijala u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i srednjeg Podunavlja.¹¹⁶

Slika 12. Pravougaona pločica sa predstavom konjanika iz Berana, iz VI-V veka pre n.e., Polimski muzej, Berane (po Ćirić <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=452537> 2006.)

Iz ovog perioda nemamo mnogo potvrđenih svetišta. Kao svetište protumačena je jedna zgrada građena u tehnici suhozida u Gorici kod Grude, na teritoriji Dalmata, sa jednom većom i jednom manjom prostorijom.¹¹⁷ Na području Japoda najveće poštovanje je uživao Bind Neptun, čije je svetište, sa mnogim zavjetnim spomenicima, nađeno na izvoru rječice Privilice kod Bihaća.¹¹⁸ Današnji naziv toga mjesta, Crkvine, pokazuje da se uspomena na sakralni karakter ovog mjesta očuvala vrlo dugo.¹¹⁹

Žrtvenici posvećeni Vidasu i Tani (koja je bila pandan boginji Artemidi)¹²⁰ zajedno sa oltarima posvećenim Silvanu otkriveni su u Topuškom, pokraj jednog toplog izvora.¹²¹

Dvije niše koje se nalaze na Medunu (Meteon), na putu između podgrađa i akropole, najvjerojatnije su imale kulturnu funkciju. Sa desne strane puta, uklesana je u kamen jedna veća niša. Na njenoj sjeveroistočnoj strani nalazi se kanal koji vodi do dva recipijenta četvrtastog oblika, račvajući se prema njima. Ispod toga vidi se uklesan u stijenu kanal u

¹¹⁶Marković i Vujičić 1997, 27.

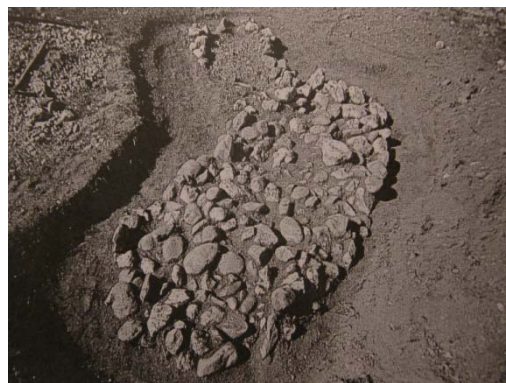
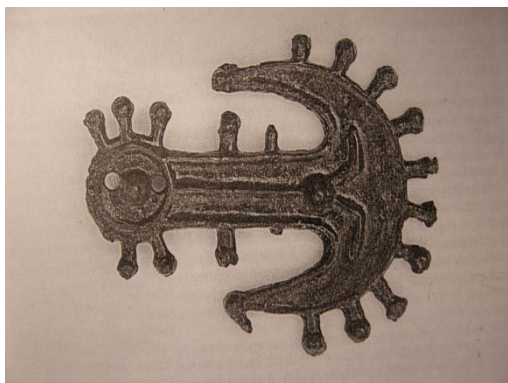
¹¹⁷Cermanović i Srežović 1996, 254.

¹¹⁸Cermanović i Srežović 1996, 254.

¹¹⁹Marić 2003, 30.

¹²⁰Dyczek 2013, 115.

¹²¹Cermanović i Srežović 1996, 254.

Slika 13. Bronzana aplikacija iz Lisijevo polja

Slika 14. Lokalitet Lisijevo polje

(po Marković i Vujičić 1997)

vidu poluoluka, visine oko 0.30 m. Niša ima dimenzije 3.70 X 1.20 m. Malo dalje, nalazi se druga, manja niša, sa sličnim recipijentom i vertikalno udubljenim kanalom ispod nje. Niše su mogle služiti samo u kultne svrhe, dok recipijenti i kanali upućuju na libaciju, to jest, žrtvu izlivanja. Ovdje je mogla biti prinošena tečna žrtva, koja je zatim odlazila u zemlju, što se u obje niše može vidjeti po tragovima kanala koji se od njih spuštaju naniže. Izlivanje žrtve i slivanje u zemlju, vezuje se za kultove htonskih božanstava, kao i za kult predaka i pokojnika. Životinja koja je najviše vezana za htonske kultove jeste zmija, koja je, pak, često vezana za Ilire. Najvjerovatnije su ovdje praktikovani obredi vezani za kult zmije, mitskog pretka Ilira.¹²²

Slika 15. Kulna veća niša na Medunu
(lična fotoarhiva)

¹²²Garašanin 1967, 130-132.

2.2. Crteži u Lipcima

Zanimljivi su crteži koji se nalaze na litici u Lipcima, sa desne strane puta Risan-Bijela. Litica je predstavljala dio okapine sa otvorom okrenutim ka jugozapadu, čiji su se bočni zidovi i svod vremenom obrušili. Na centralnom crtežu je prikazana scena lova: sedam jelena u dva niza prikazano je u hodu s lijeva na desno. U gornjem nizu s lijeve strane nalazi se i predstava psa ili mladunče jelena. Pored jelena, islikane su i četiri svastike sa zatvorenim kracima, kao dekorativni elementi. Scenu dopunjuju i dva lovca na konjima i predstava broda sa razvijenim jedrima. Iznijeta je pretpostavka da je ovdje bilo svetište u kome su obavljani magijski obredi namijenjeni održavanju plodnosti životinja i postizanju što bogatijeg lova povezani sa kultom božanstva plodnosti, koje se kasnije kod Ilira¹²³ prikazuje i nosi ime Silvana na rimskim spomenicima provincije Dalmacije. Kod Ilira žensko božanstvo plodnosti, u kasnijoj interpretaciji identificovano sa Dijanom, odnosno, Artemidom takođe je igralo bitnu ulogu.¹²⁴ Simbolika prikaza zatvorene svastike na ovim grafitima, može se tumačiti i kao lavirint, odnosno, kult Sunca osoben u tom periodu na zapadnom Balkanu, pa i šire.¹²⁵

Slike 16 i 17. Predstave kompozicije jelena na stijeni u Lipcima
(po Garašanin 1967)

¹²³Slično bogu Panu

¹²⁴Garašanin 1967, 74.

¹²⁵U razgovoru profesor Jovanović iznio je ideju da ovi grafiti ukazuju na kult Sunca sa solarno-htonskim aspektom.

2.3. Zagrobni kult u arhaiskom dobu

Čovjek je oduvijek razmišljao o onome što slijedi nakon života, smrt je neprolazni element prožimanja kroz život, zbog čega i danas u pogrebnim obredima širom planete uočavamo opsjednutost vjerovanjem u zagrobni život. U odnosu na kultove razvijene u antici, neophodno je osvrnuti se na kult mrtvih, koji je obavljan oko samog groba obilježavanog kamenom još od najstarijih vremena. Razlozi za taj čin mogu biti sasvim praktične prirode, a to je zaštita pokojnikovih ostataka od napada životinja, pljačke ili prikrivanje procesa raspadanja nečijeg leša od zajednice kojoj je pokojnik pripadao, formiranjem humke zemljom i kamenjem. Pored ovog postoji i religiozno tumačenje nadgrobnog kamena, po kome se duša pokojnika može skloniti u kamen. Vijenac od kamena imao je funkciju omeđavanja posvećenog prostora oko groba. Vjerovanja vezana za grob kao vječni dom pokojnika, u kojem on počiva u vječnom spokoju, izražavala su vjerovanja o postojanju zagrobnog života. Zaštita pokojnika i groba bili su velika briga za zajednicu, pri čemu je trebalo neutralisati i eventualne zle namjere pokojnika prema živim članovima zajednice. Čuvanje grobova od zlih demona podzemlja, a ujedno i od štete koju bi mogli grobu i spomeniku napraviti živi članovi zajednice, izražavano je određenim likovnim simbolima i pisanim formulama izvedenim na nadgrobnom spomeniku.¹²⁶

Kod Ilira kult mrtvih imao je veliki značaj. Način sahranjivanja nije jedinstven, na jugu se pokojnici gotovo isključivo sahranjuju u opruženom položaju pod tumulima, za središnje oblasti su karakteristični grobovi u vidu kamenih sanduka u koje su polagani pokojnici u zgrčenom stavu, dok su u sjevernim oblastima oni spaljivani i sahranjivani u urnama. Kako su mrtvi redovno sahranjivani sa velikim brojem priloga, može se zaključiti da je kod svih ilirskih plemena postojalo vjerovanje u život nakon smrti. Velike i složene grobne konstrukcije koje se uočavaju na nekropolama iz VI-IV vijeka p.n.e. ukazuju da je kult mrtvih u to vrijeme prerastao u kult herosa. Na nekropolama u Istri (Nezakcijum, Pula) nađene su kamene ploče sa udubljenjima na kojima su prinošene žrtve. Iz nešto kasnijeg vremena (III-II vijek p.n.e.) potiču metalne pojasne pločice koje su otkrivene u grobovima

¹²⁶Gugolj 1999, 29-30.

sa šire ilirske teritorije, od Like do Albanije (Prozor, Ošanići, Gostilj, Donje Selce), a na kojima su predstavljeni različiti religiozni simboli.¹²⁷

U oblastima u kojima se nalaze gradine, javljaju se i tumuli kao način sahranjivanja u tom razdoblju. Tumuli se smatraju mjestima namijenjenim za obavljanje kulta, jer često umjesto grobova sadrže slojeve paljevine, sa velikom količinom keramičkih fragmenata.¹²⁸ Sahranjivanje pod tumulima, karakteristično za bronzano doba, produžilo se i tokom starijeg gvozdenog doba i ono predstavlja najizrazitiji primjer kontinuiranog razvoja kulture na području Crne Gore tokom ovih perioda. Pokojnici se, za razliku od bronzanog doba,¹²⁹ sahranjuju u ispruženom stavu u jednostavne grobne rake ograđene kamenim vijencem i pokrivenne kamenjem. Na području Crne Gore javljaju se i grobovi sa luksuznim grobnim priložima, uslovno nazvani „kneževski grobovi“, poput onog otkrivenog na Lisijevom polju.¹³⁰ Tumuli mogu biti nasuti od zemlje, zemlje i kamena ili samo kamena. Uz to, mogu imati spoljašnji vijenac načinjen od krupnijeg kamenja, kao i zaštitni kameni plašt. Upravo istraženi tumuli u Gotovuši, Lušcu, Lisijevom polju, Kličevu, Petrovićima, Dušićima, Vješalima kod Cetinja pokazuju sličan ili čak identičan način formiranja, koji podrazumijeva postojanje spoljašnjeg prstena od krupnijeg kamenja i zaštitnog plašta od sitnijeg kamena, pokrivajući čitavu površinu tumula nasutog zemljom ili zemljom i kamenom. Pod tumulima je najčešće ukopano više grobova, sa jednim ili više pokojnika, što bi moglo da ukaže na sahranjivanje članova jedne porodice. Pokojnici su sahranjivani u ispruženom stavu na leđima sa rukama ispruženim uz tijelo. Uz pokojnike su često položeni i grobni prilozi, najčešće djelovi ličnog naoružanja, nakit i u manjoj mjeri keramičko posuđe. Uporedo sa inhumacijom javlja se i kremacija pokojnika, koja je rijetko praktikovana. Grobne konstrukcije sa kremiranim pokojnicima bitno se ne razlikuju od konstrukcija inhumiranih pokojnika. Tragovi paljevine, fragmenti razbijenih posuda u nasipu tumula i prilozi van grobova ukazuju na mogućnost održavanja određenih pogrebnih rituala nad grobovima tokom sahrane ili tokom nasipanja tumula, o čijem karakteru nažalost, nema bližih podataka.¹³¹

¹²⁷Cermanović i Srežović 1996, 253-254.

¹²⁸Cermanović i Srežović 1996, 254.

¹²⁹Tumuli sa grobovima tipa cista sa pokojnikom u zgrčencu ili sa spaljenim pokojnikom i dr.

¹³⁰Marković 2006, 262.

¹³¹Marković 2006, 256-257.

3. Kultovi u klasičnom i helenističkom periodu na teritoriji Crne Gore

Grčka religija je nastala tokom bronzanog doba, njenu osnovu čine religije prastanovnika Grčke, indoevropskih došljaka sa sjeveroistoka, Krito-minojske civilizacije i religiozne ideje iz maloazijsko-tračke oblasti. Grčka religija je izrazito politeistička. U religiji tokom razdoblja između dorske seobe (X - IX vijek p.n.e.) i početka grčke kolonizacije (polovina VIII vijeka p.n.e.), dolazi do formiranja panteona od dvanaest bogova pod istočnjačkim uticajem. Tada je utvrđen broj bogova i njihovi međusobni rodbinski odnosi. U arhajskom periodu formiralo se par stotina gradova-država (polis), koji su imali svog božanskog zaštitnika, što je dovelo do formiranja lokalnih kultova, ali je došlo i do ustanovljavanja svegrčkih svetišta, koje se ogleda u podizanju hramova. Svaki polis imao je u centru grada, na akropolju ili na agori, hram da bi njime potvrdio svoju legitimnost nad teritorijom koju obuhvata. Takođe se ustanovljavaju kultovi heroja, odnosno mitskih predaka, koji su veoma vezani za polis. Grobovi, to jest, podzemna staništa heroja nalazila su se u središtu grada, najčešće na agori, jer su smatrani najvrijednijim znamenjem jedne zajednice.¹³² Zvanična religija bila je u punom procvatu tokom V vijeka p.n.e. Nakon pobjede nad Persijancima, državna religija se nametnula kao jedina, dok su neki lokalni bogovi uzdignuti na rang panhelenskih, poput kulta arkadskog boga Pana. Kako bi se uzvisila božanstva koja štite polis, podignuti su im velelepni hramovi. Nakon Peloponeskog rata¹³³ (od 431. do 404. godine p.n.e.), došlo je do slabljenja religije, čemu su doprinijeli i novi filozofski pravci. Elita grčkog društva postala je ravnodušna prema bogovima, dok se narod okrenuo misticizmu i sujevjerju. Samim tim, došlo je do širenja kultova pojedinih negrčkih božanstava, kao i do vjerovanja u niža božanstva prirode (nimfe, nereide ili najade). Konačni udarac je zadao Aleksandar Makedonski, u čije vrijeme je došlo do prožimanja grčkih i "varvarskih" kultova. Nakon toga, dolazi do širenja kulta vladarâ, kojim je dokazivana božanska priroda kroz geneologiju, kojom oni imaju božanske očeve. Helenističko razdoblje, kao i rimsko,

¹³²Cermanović i Srejšević 1996, 182-187.

¹³³Rat je vođen između Delskog saveza (predvođenog Atinom) i Peloponeskog saveza (predvođenog Spartom), koji je obuhvatio skoro cijeli antički svijet. Rat je završen pobjedom Sparte.

okarakterisano je širenjem orijentalnih božanstava i kultova lokalnih bogova.¹³⁴ Grci su posebno poštovanje ukazivali svojim mrtvima. Vjerovanja u zagrobni život bila su različita. Kult obavljan na grobu podrazumijevao je vjerovanje da je pokojnik i dalje prisutan na mjestu na kome je sahranjen. Počev od vremena raspada mikenske civilizacije, Grci su spaljivali svoje mrtve. Nakon spaljivanja posmrtni ostaci pokojnika su smješteni u urnu, a pri sahrani je darovan predmetima koji će mu služiti na onom svijetu, najčešće zemljanim posudama sa hranom i pićem. Uz pokojnika se stavljaio novčić, da bi mogao platiti Haronu putarinu, a ponekad i različite figurine. Na grobu su prinošene na žrtvu i određene životinje, a obavljana je i libacija. Sahrana se završavala daćom. Grob je u početku obilježavan kamenom (sema), a kasnije nadgrobnom pločom (stela). Svake godine je slavljen dan mrtvih, kao i dan predaka. Najvažniji ritual u grčkoj religiji bio je prinošenje žrtava, preko kojih je uspostavljan kontakt između ljudi i bogova, kao i između svijeta živih i mrtvih. Svaki građanin, ako nije bio ukaljan zločinom, mogao je da prinosi žrtvu, a tu dužnost u svakoj kući je obavljao otac porodice. Htonskim, podzemnim, božanstvima žrtva je prinošena noću i to na oltarima koji su bili ukopani u zemlju. Žrtvenik je imao poseban oblik, najčešće sa rupom u sredini, kako bi se krv žrtve neposredno ulivala u zemlju. Osim krvnih, bogovima su prinošene i beskrvne žrtve, poput žita, smokvi, maslina, grožđa. Tečne žrtve, odnosno libacije, su postojale od najstarijih vremena i prinošene su uglavnom podzemnim bogovima ili herojima. Libacija je obavljana na žrtvenicima i sastojala se u izlivanju meda, vina, vode i ulja. Grčka kultura nazvana je i kulturom hramova. Hram nije bio mjesto za molitve vjernika, već je to bila kuća boga, čije je prisustvo oličeno njegovim antropomorfnim kipom. Tek tokom VII vijeka p.n.e. utvrđen je konačan oblik grčkog hrama, koji se redovno sastoji iz predvorja i glavne prostorije, u kojoj je na postamentu stajao kulni kip, okružen stolovima za votivne darove i postoljima za kadionice. Iza naosa ponekad se nalazila manja prostorija namijenjena kultu, kojoj je pristup imao samo sveštenik. Svaki hram podrazumijevao je i okolni posvećeni prostor (temenos), kao i žrtvenik ispred ulaza. Sa svetištima pojedinih božanstava, često se povezuju obližnji gajevi, bunari i izvori, uključeni u temenos. Temenos nije bio samo namijenjen kultu jednog boga, već je mogao imati i veći broj žrtvenika, a često žrtvenike olimpskih i htonskih bogova. Komunikaciju sa bogovima mogao je ostvariti svako ko poštuje božanske

¹³⁴Cermanović i Srejšović 1996, 187-191

zakone, odnosno svaki vjernik koji je poštovao način prinošenja žrtve, sem ženski rod i robovi. O hramu se starao jedan svještenik ili svještenica, koji su uživali najveće poštovanje. U religioznom životu Grka stalno je bio prisutan misticizam, zasnovan na idejama o besmrtnosti i sjedinjavanju vjernika sa bogom, ispoljavajući se u misterijama, orgijastičkim kultovima i religijskim sektama. Većinu misterija zvanično je priznavala i država. Najpoznatije od njih su eleusinske misterije u Atici, posvećene boginjama Demetri i Kori.¹³⁵

KATALOG:

Ovdje ćemo izdvojiti određeni spomenički fond vezan za grčku mitologiju i natpis posvećen nepoznatom božanstvu:

- Predmetni natpis je bio uzidan u zid palate Andrije Zmajevića u Perastu, nadbiskupa barskog i primasa Srbije, odakle ga je peraški župnik don Gracije Brajković odnio u svoju zbirku koja se nalazila na ostrvu Gospa od Škrpjela.¹³⁶ Natpis se datuje u III vijek p.n.e. u vrijeme vladavine ilirskog kralja Agrona, čime se dokazuje da je ovo kraljevstvo bilo dobro organizovana država.¹³⁷
- Gema sa predstavom gigantomahije,¹³⁸ Perseja i Meduze ili po najnovijem tumačenju, scena u kojoj Tezej ubija Minotaura.¹³⁹ Date su tri interpretacije scene na gemi. Gigantomahija je omiljena tema u antičkoj likovnoj umjetnosti. Ova borba prikazivana je još od VI vijeka p.n.e., dok se u rimsko doba najčešće imitirala predstava gigantomahije koja se nalazila na frizu Zevsovog žrtvenika u Pergamu iz II vijeka p.n.e.¹⁴⁰ Prema drugoj tezi,¹⁴¹ iznijeta je pretpostavka da se radi o borbi Perseja i Meduze. Ova scena često se prikazivala u antičkoj likovnoj umjetnosti.¹⁴² Na kraju, po trećoj verziji, na ovoj gemi nalazi se scena iz mita o Tezeju, najvećem antičkom heroju,

¹³⁵Cermanović i Srežović 1996, 191-195.

¹³⁶Martinović 2011, 278-279.

¹³⁷Dyczek 2013, 65.

¹³⁸Kovačević 2007, 22.

¹³⁹Dyczek 2013, 113.

¹⁴⁰Srežović i Cermanović 2004, 95-96.

¹⁴¹Od strane kolege M. Lemkea na Inventarskom kartonu.

¹⁴²Srežović i Cermanović 2004, 336.

u kojoj ubija Minotaura.¹⁴³ Ipak, uočljivo je da se ovdje radi o sceni borbe Perseja i Meduze, shodno izgledu postavljenih likova.

- Predmetni gutus spada u rijetke primjerke. Na gornjoj površini recipijenta reljefno je izvedena predstava jahačice na Hipokampu u vidu kružnog medaljona.¹⁴⁴ Ova scena vezana je za boga Posejdona i njegovu ženu nimfu Amfitritu. Hipokamp je zamišljen kao biće iz potrebe da se spoje dvije najvažnije uloge boga Posejdona: more i konji. Na vjenčanju Posejdona i Amfitrite, bisernu kočiju u kojoj je sjedjela Amfitrita, vukla su dva hipokampa, dok je Posejdon jahao na desnom. Hipokampi su uvijek bili na usluzi ovim božanstvima, noseći ih u bilo koji predio njihovog golemog morskog carstva.¹⁴⁵ Ova scena najvjerojatnije predstavlja Amfitritu na hipokampu.
- Naušnica u obliku rozete sa privjeskom u obliku boginje Nike vrlo je kvalitetne izrade.
- Naušnice u obliku rozete sa privjeskom sa zoomorfnom i antropomorfnom predstavom, zajedno sa brošom izrađenim u istom stilu, jedini su primjerci tog tipa konstatovani na budvanskoj helenističkoj nekropoli. Naušnice i broš sastoje se od rozete i privjeska. Niz krupnijih granula formira spoljašnji prsten rozete, nešto uzdignutiji od centralnog dijela, koji predstavlja okvir. Iza okvira se nalazi drugi, niži krug u obliku pletenice, formiran od tanke zlatne žice, dok središnji dio ispunjavaju izduženi listići od zlatne žice, formirajući tako rozetu istovremeno imajući ulogu okvira centralnom fasungu oblikovanom od granulirane žice, namijenjenom za smještaj ukrasnog kamena. Nažalost, kod sva tri primjerka, ukrasno kamenje nedostaje. Iako je kod sva tri primjerka prikazan isti motiv u vidu orla raširenih krila koji u kandžama nosi mladića, postoje izvjesne razlike u obradi pojedinih detalja, posebno u položaju ruku i nogu kod mladića, kao i u položaju orlovih kandži koje obuhvataju njegovo tijelo.¹⁴⁶ Motiv prikazuje scenu otimanja Ganimeda od strane orla koga je poslao Zevs ili od strane samog Zevsu preobraženog u orla, zbog njegove ljepote i Zevsove zaljubljenosti u njega. Tek od IV vijeka p.n.e., poznata je opisana scena. Ovaj motiv najčešće je

¹⁴³Srejović i Cermanović 2004, 268-269, 401-403.

¹⁴⁴Popović 1994, 41.

¹⁴⁵<http://hr.wikipedia.org/wiki/Hipokamp>

¹⁴⁶Marković 2012, 82.

prikazivan na metalnim ogledalima, medaljonima, gemama i novcu. U rimskom periodu javlja se i na sepulkralnim spomenicima.¹⁴⁷

- Kameni reljef je najvjerojatnije bio dio neke grobne konstrukcije. Motiv je vezan za scenu hipokampije, koju smo već opisali. Moguće da je prikazana i scena Arijadne,¹⁴⁸ koju je Tezej ostavio na ostrvu Naksu, gdje je zatekao Dionis i nakon toga uzeo za suprugu,¹⁴⁹ čime bi se ovaj reljef vezao za kult boga Dionisa. Potiče iz Ulcinja, uslovi nalaza nisu poznati.

1. **Natpis**, Perast (T.1, sl. 1)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Natpis postavljen u čast nepoznatog božanstva na bloku lokalnog krečnjaka, odlomljen u gornjem desnom uglu. Natpisno polje uokvireno jednom urezanom linijom u kome se nalazi trinaest redova.

Dimenzije: 30,5 x 28 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 278-279.

Čitanje: ΠΕΡΙΠΟΛΑΡΧΟ(ι)[.....] | ΕΠΙΔΟΟΝΘΕΙΡΩ(νος)[.....] | ΤΑΛΛΟΥΜΑΡΚΟΣ
[.....] | ΠΕΡΙΠΟΛΟΙΓΟΡΟΣ[.....] | ΟΥ ΤΡΙΤΟΣ ΤΡΙΤΟΥ[.....] |
ΟΛΑΠΟΣΒΑΤΩΝΟΣΑΝΕ | ΠΛΑΤΩΡΣΑΛΛΗΝΟΣΜΕΔΕΣΤ[...]| ΝΟΣ ΜΕΔΕΣΤΙΣ
ΠΛΑΤΟΥΡΙΟΥΠΑ[...]| ΖΟΥΤΡΙΤΟΣΠΙΘΕΙΟΥΙΣΤ[.....]| ΝΟΣΟΥΤΟΙ
ΠΕΡΙΠΟΛΟΙΤΟΙΣ[.....]| ΑΠΑΙΣΤΥΕΠΟΙΗΣΑΝΙΟΥ[...]| ΤΟΣ[...]| ΑΧ [...]ΣΟΙΣ[...] Ο
[...] | [...]ΣΑΛΛΑ [...] ΑΘΑ [...] ¹⁵⁰

Dat: III vijek p.n.e.

¹⁴⁷Cermanović i Srejšović 1996, 167.

¹⁴⁸Inventarski karton br. 150 iz Istorijaskog muzeja Crne Gore

¹⁴⁹Srejšović i Cermanović 2004, 50.

¹⁵⁰S obzirom na otežano čitanje natpisa, kolega J. Martinović, protumačio je da se radi o posvetnom natpisu određenom božanstvu, koji je postavila grupa pograničnih stražara sa njihovim zapovjednicima, neposredno nakon sloma ilirske države pod Gencijem 167. godine p.n.e. U tom periodu granice prema nepokornim ilirskim plemenima su čuvali *peripoloi*, pogranični stražari.

2. **Gema**, Risan (T.1, sl. 2)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. 88/04, Staklo

Gema, koja je pripadala izgubljenom prstenu sa predstavom borbe Perseja i Meduze

Dimenzije: dužina-2; širina-1,5; debljina-0,5 cm

Lit: Kovačević 2007, 22.

Dat: II vijek p.n.e.

3. **Gutus**, Budva (T.1, sl. 3)

Narodni muzej u Beogradu, Inv. br. 299/I, Keramika

Gutus elipsoidne forme na profilisanoj nozi sa okruglom drškom i siskom, trouglasto profilisanog otvora na ramenu posude. Trbuh je izbrazdan kanelurama, a gornja površina recepijenta dekorisana je reljefno izvedenom predstavom jahačice na hipokampu. Izrađen je od prečišćene gline, svijetlocrveno pečen sa crnom prevlakom.

Dimenzije: visina-11; prečnik dna-5,2 cm

Lit: Popović 1994, 319.

Dat: III - II vijek p.n.e.

4. **Naušnica**, Budva (T.1, sl. 4)

Privatni posjed, Inv. br. bb, Zlato

Zlatna naušnica sastoji se od diska bogato ukrašenog tehnikom filigrana sa ležištem za ukrasni kamen u centru koji nedostaje. O disk je okačena figuralna predstava krilate boginje Nike, koja u lijevoj ruci ispruženoj prema dolje drži pateru, dok desnu ruku savijenu drži ka gore. Iza boginje leprša plašt, koji se u području ramena nastavlja u visoka, prema unutra, zaobljena krila. U desnoj ruci, boginja je držala neki predmet, ali on nije vidljiv. Od njenog lijevog ramena, preko prsiju, uz čitavo tijelo i desnu nogu vijuga tanka grančica, koja s desne strane ima čitav niz sitnih listića.

Dimenzije: ?

Lit: Rendić-Miočević 1959, 21-22.

Dat: IV - III vijek p.n.e.

5. **Naušnice i broš-tri komada**, Budva (T.1, sl. 5 i 6)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 49, 50, 51,¹⁵¹ Zlato

Zlatne naušnice sastoje se od diska bogato ukrašenog tehnikom filigrana sa ležištem za ukrasni kamen u centru koji nedostaje kod obje. O disk je okačena figuralna predstava orla koji u kandžama nosi dječaka. Broš je izrađen identično, kao i naušnice. Jedino umjesto petlje, za kačenje (kod naušnica) ima dugački trn od višestruko opletene zlatne žice. Kod sva tri primjerka prikazan je isti motiv - orao i nagi mladić. Budvanski par naušnica i broš pripadaju relativno rijetkim naušnicama u obliku rozete kod kojih se privjesak sastoji od kompozicije, u kojoj se kao osnovni motiv koristi mit o Ganimedu. Među većim brojem priča vezanim za trojanskog princa Ganimeda, koga je krasila izuzetna ljepota, najčešće se u djelima zanatske umjetnosti u helenizmu koristi ona koja prikazuje orla, koga je poslao Zevs ili se radi o samom Zevsu pretvorenom u orla, koji mladog Ganimeda odnosi na Olimp.

Dimenzije: naušnice dužina-3,3 (3,2); širina-1,3 cm; težina-4,09 (3,94) gr **broš** visina-3,0; širina-1,5 cm; težina-4,33 gr

Lit: Marković 2012, 19,82.

Dat: III vijek p.n.e.

6. **Reljef**, Ulcinj (T.1, sl. 7)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 150, Kamen

Kameni fragment plitkog reljefa na kome je prikazana scena hipokampije.

Dimenzije: 38 x 32 cm

Lit: Inventarski karton br. 150 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: IV - III vijek p.n.e.

¹⁵¹Ljubaznošću koleginice mr Milene Vrzić iz JU Muzeji, galerija i biblioteka Budve, pored ovih, dobio sam inventarske brojeve za pokretne nalaze na str. 46-kult Amora br. 1,2 i 3; na str. 50-kult Atene br. 1; na str. 56 i 57-kult Zmije br. 2,3 i 6; na str. 64-br. 2

3.1. Materijalni tragovi kultova u klasičnom i helenističkom periodu na teritoriji Crne Gore

Na teritoriji Crne Gore konstatovan je određeni fond pokretnih nalaza usko povezanih sa kultovima, koji su bili zastupljeni u klasičnom i helenističkom periodu. Fond je raznovrstan i sadrži predmete različite namjene i oblika. Takođe, u ovoj zbirci ogleda se jak uticaj helenističke kulture i grčke religije na lokalno stanovništvo, čija se solidna ekonomska moć može zapaziti kroz korišćenje kvalitetnijih materijala u svakodnevnom životu.

KATALOG:

3.1.1. Amor

Amor, odnosno, Eros je bog ljubavi i stalni Afroditin pratilac. Zamišljan je kao dječak, često i sa krilima. Kult Erosa veoma je star. U likovnoj umjetnosti, ovaj bog je prikazivan tek od V vijeka p.n.e, dok od IV vijeka p.n.e. postaje omiljeni motiv. U helenističkom periodu, Eros se od lijepog mladića ili dječaka preobražava u razmaženo dijete, ali se često pojavljuje i na nadgrobnim spomenicima skrštenih nogu sa oborenim buktinjom u ruci.¹⁵²

- Sud u obliku čaše ili dubljeg pehara sa nekropole u Budvi, sa niskom prstenastom stopom, izrađen je od žućkasto pečene gline. Scena Psihe i Amora aludira na lutanja ljudske duše koja preko patnji i iskušenja, dolazi do najviših sfera i postaje besmrtna.¹⁵³ Ovo je omiljena scena u helenističkoj umjetnosti, jer prikazuje pobjedu ljubavi nad raznim nedaćama i ljudskim slabostima.
- Tanjiri su česti grobni prilozi u helenizmu. Predmetni tanjir sa predstavom Erosa, pripada grupi širokog i razvraćenog oboda i izrađen je od sivkaste gline.¹⁵⁴

¹⁵²Srejović i Cermanović 2004, 145-146.

¹⁵³Srejović i Cermanović 2004, 367.

¹⁵⁴Marković 2012, 62.

- Jedini bronzani prsten pronađen na budvanskoj helenističkoj nekropoli je jednostavne forme sa tankim obručem i okruglom glavom. Na njemu je izrađeno plitko ležište u koje je umetnut ukrasni kamen tamno žute boje sa urezanom predstavom, koja je opisana u katalogu.

1. **Pehar**, Budva (T.1, sl. 8)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 1811, Keramika

Fragmentovan duboki pehar od žućkasto pečene zemlje sa niskom prstenastom stopom, koji je u središnjem dijelu ukrašen medaljonom sa reljefnom predstavom na jednoj strani. Scena najvjerovatnije predstavlja Psihu i Amora, rado korišćen motiv u ukrašavanju posuda u helenizmu.

Dimenzije: prečnik dna-4,8; visina-10 cm

Lit: Marković 2012, 46,72.

Dat: III - II vijek p.n.e.

2. **Tanjir**, Budva (T.2, sl. 9)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 1546, Keramika

Plitki konični tanjir od sivkasto pečene zemlje, sa prstenastom stopom i sa tragovima crnog firnisa. Unutrašnjost tanjira ukrašena je dubokim, širokim kanelurama, zrakasto raspoređenim oko centralnog medaljona u kome se nalazi stilizovana, reljefna predstava krilatog genija ili Amora.

Dimenzije: prečnik-3,0; prečnik dna-8,7; visina-21,3 cm

Lit: Marković 2012, 56, 62.

Dat: III - II vijek p.n.e.

3. **Prsten**, Budva (T.2, sl. 10)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 919, Bronza

Bronzani pozlaćeni prsten sa elipsoidnom glavom, u koju je umetnut okrugli tamnožuti kamen sa urezanom predstavom nagog krilatog dječaka koji sjedi sa prekrštenim nogama na položenoj amfori. Dječak u jednoj ruci drži pticu, a u drugoj kavez. Ovdje se radi o bogu Erosu, koji je kao omiljena tema često korišćen i prikazivan u zanatskoj

umjetnosti u epohi helenizma. Ovo je jedini primjerak prstena od bronz, pronađen u posljednjoj kampanji istraživanja budvanske nekropole 1980-1981. godine.

Dimenzije: prečnik-2,0 cm

Lit: Marković 2012, 45, 88.

Dat: kraj III - II vijek p.n.e.

3.1.2. Artemida

U istorijsko doba ona je gospodarica životinja i slobodne, divlje prirode. Njena čednost simboliše ne samo nedirnutu prirodu, već i ritualnu čistotu, koja je od davnina bila obaveza svih onih koji odlaze u lov. Poštovana je u svim djelovima grčkog svijeta. Njena svetišta su podizana uglavnom kraj izvora, na obalama rijeka i jezera ili u močvarama. Vremenom je postala zaštitnica i predvodnica kolonista, kao i boginja političkih skupova. Od V vijeka p.n.e. postaje i boginja Mjeseca, pa se kasnije često poistovjećuje sa Selenom. Luk i strijela su njeni atributi od najranijih vremena. Kasnije joj se pridodaju buktinja i Mjesečev srp. Njoj su posvećene medvjedica i pčela. Njene najomiljenije životinje su košuta, lav i panter, a prate je psi, dok u lokalnim kultovima važnu ulogu ima i vepar. Od drveća posvećene su joj palma, mirta i maslina. Artemida je predstavljana sa krilima ili bez njih, okružena zverima i pticama. Često je predstavljana sa Apolonom. U doba helenizma prikazuje se sa psom, buktinjom, lukom i tobolcem, dok je prikazana i među nimfama.¹⁵⁵

- Zlatni prsten sa predstavom Artemide pronađen je u kampanji 2011. godine na Carinama na prostoru istraženih ostataka kuće bogatog građanina Aglaosa.¹⁵⁶
- Baza žrtvenika iz Ulcinja je izrađena od žutog kamena kojim su izgrađeni bedemi Olcinijuma. Žrtvenik je posvećen Artemidi, Zevsovoj kćeri i Apolonovoj bliznakinji. Pretpostavlja se da je grupa grčkih majstora, koja je podigla žrtvenik, porijeklom iz

¹⁵⁵Srejović i Cermanović 2004, 53-55.

¹⁵⁶Dyczek 2013, 81.

Delfa, do kojih su dopirali predmeti ilirskog zanatstva (štitovi), s obzirom da su Delfi najbliži graničnom području sa ilirskom civilizacijom.¹⁵⁷

- Kopljaste fibule sa Momišića pripadaju grupi latenoidnih fibula.¹⁵⁸ One izražavaju komplementarnost načela koje oličava boginja Artemida.¹⁵⁹

1. **Prsten**, Risan (T.2, sl. 11)

Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Inv. br. 206/11 w, Zlato

Masivni zlatni prsten sa granitom na kome je urezana predstava boginje Artemide Brauronia (medvjeda), koja oslikava predstavu slavnog kipa boginje lova sa tim atributom, koji se nalazio u njenom hramu na atinskom akropolju, čiji je autor bio čuveni vajar Praksitel (IV vijek p.n.e.).

Dimenzije: prečnik-24,20 mm; težina-18 gr

Lit: Dyczek 2013, 105.

Dat: III vijek p.n.e.

2. **Votivna ara**, Ulcinj (T.2, sl. 12)

Zavičajni muzej u Starom gradu Ulcinju, Inv. br. 202K, Kamen

Kameni žrtvenik koga je zajednica grčkih kamenorezaca posvetila boginji Artemidi¹⁶⁰, što dokazuje tezu o učestvovanju grčkih majstora u podizanju Olciniuma. Žrtvenik ima oblik paralelopipeda sa profilacijom koja imitira grčki hram. Sa gornje strane se nalazi udubljenje za posebnu stelu, sa rupom na sredini, ispunjenom olovom. Natpis na žrtveniku nalazi se u četiri metopska polja, a raspoređen je u tri reda.

Dimenzije: 29 x 18 x 11 cm

Lit: Marković 2006, 275 i sl. 56; Mijović i Kovačević 1975, 32 i Martinović 2011, 285.

Dat: V ili IV vijek p.n.e.

¹⁵⁷Mijović i Kovačević 1975, 30.

¹⁵⁸Velimirović-Žižić 1966, 197.

¹⁵⁹U razgovoru profesor Jovanović je iznio ovu ideju.

¹⁶⁰Marković i Vujičić 1997, 360.

Čitanje: ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΤΟΝ ΛΑΤΟ | ΜΟΝ ΑΡΤΕΜΙΤΙ ΕΛΑ | ΦΑΒΟΛΟΙ

Prevod: Zadruga kamenorezaca Artemidi, jelenskom lovcu (Elafavoli)

3. **Fibula**, Momišići (T.2, sl. 13)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1869, Bronza

Kopljasta bronzana fibula sa dekorisanim lukom. Nedostaje dio stope.

Dimenzije: dužina-6 cm

Lit: Inventarski karton br. 1869 iz JU Muzeji i galerije Podgorice

Dat: III - II vijek p.n.e.

4. **Fibula**, Momišići, (T.2, sl. 14)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1862, Bronza

Kopljasta bronzana fibula sa spiralno uvijenom stopom.

Dimenzije: dužina-6 cm

Lit: Inventarski karton br. 1862 iz JU Muzeji i galerije Podgorice

Dat: III - II vijek p.n.e.

3.1.3. Atena

Atena je boginja mudrosti, zaštitnica polisa i Zevsova kći. Poštovana je u cijelom antičkom grčkom svijetu i posvećeni su joj mnogi praznici. Atinini atributi su koplje, šlem, egida i štit sa Meduzinom glavom, dok su joj omiljene životinje sova, zmija i pijetao. Posvećena joj je maslina, a na žrtvu su joj prinošeni bik, ovan i krava. Sredinom V vijeka p.n.e. utvrđen je idealni lik boginje Atene, koji se neizmijenjen javlja sve do kraja antike.¹⁶¹

- Kod prstena sa prikazom Atene, obruč je masivan i debeo, sa spoljašnje strane zaobljen, a sa unutrašnje ravan. Fasung kod ovog prstena je profilisan. Predstava boginje Atene, znalački je urezana.¹⁶²

¹⁶¹Cermanović i Srejšević 1996, 60-62.

¹⁶²Marković 2012, 85.

- Gema je pronađena prilikom arheoloških istraživanja Starog grada Ulcinja. Predstava Atene data je veoma plastično sa jednostavnim prikazom.
- Prsten sa nedefinisanim božanstvom, moguće prikaz Ateninog trijumfa.¹⁶³

1. **Prsten**, Budva (T.2, sl. 15)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 57/2, Zlato

Masivni zlatni prsten sa profilisanim fasungom u koji je umetnut poludragi kamen sa urezanom predstavom ženskog božanstva, najvjerovatnije boginje Atene. Boginja je obučena u dugu, bogato nabranu haljinu, sa šlemom na glavi i oslonjena leđima o manji stub.

Dimenzije: prečnik-2,6 cm; težina-10,52 gr

Lit: Marković 2012, 19, 85-86.

Dat: III vijek p.n.e.

2. **Gema**, Ulcinj (T.2, sl. 16)

Zavičajni muzej u Starom gradu Ulcinju, Inv. br. 791, Karneol

Gema izrađena od karneola narandžaste boje sa urezanom glavom Atene sa šlemom - lijevi profil. Nažalost, prsten čiji je sastavni dio nije pronađen.

Dimenzije: 2 x 1.5 cm

Lit: Mijović 1980, 30.

Dat: III vijek p.n.e.

3. **Prsten**, Momišići (T.2, sl. 17)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1856, Srebro

Srebrni prsten sa širokim diskom na kojem se nalazi figuralna predstava. Površina diska je horizontalnom trakom podijeljena na dva polja. U gornjem, većem, polju nalazi se šematizovana predstava tri ljudske figure u sjedećem položaju. Srednja figura (Atena?) dominira. Obučena je u raskošnu odjeću. Sve figure niz leđa imaju ukras koji podsjeća na perjanicu.

Dimenzije: prečnik-3,5 cm

¹⁶³Velimirović-Žižić 1966, 198-199.

Lit: Inventarski karton br. 1856 iz JU Muzeji i galerije Podgorice i Velimirović-Žižić 1966, 204.

Dat: III - II vijek p.n.e.

3.1.4. Dionis

Dionis ili Bakhos je Zevsov najmlađi besmrtni sin. On je jedno od najzagonetnijih božanstava grčke religije. Njegovo ime se tumači kao „sin Zevsa“, „bog iz Nise“ ili se dovodi u vezu sa pojmom „woinos“, što znači vino. Dionis je bog vegetacije, veliko božanstvo koje se, kao i sve rastinje u prirodi, stalno obnavlja. Njegov kult bio je rasprostranjen po cijeloj Grčkoj. Tek od V vijeka p.n.e. prikazivan je kao lijep i nježan mladić, dok je ranije prikazivan kao zreo i bradat muškarac u jonskom dugom hitonu sa bršljanom u kovrdžavoj kosi i peharom ili vinovom lozom u rukama.¹⁶⁴

- Kalup sa predstavom Menade, pratilje boga Dionisa, spada u interesantne nalaze. Ovaj kalup od terakote predstavlja kopiju slavnog reljefa Menade, koji je ukrašavao hram Dionisa na atinskoj agori, rad grčkog vajara Kalimahosa. Upravo ovaj kalup predstavlja razrješenje scene koja nedostaje na toj kompoziciji, čime je stavljena tačka na rasprave o njenom izgledu koje traju preko stotinu godina.¹⁶⁵ Na ovom kalupu, Menada je prikazana kako pleše u ekstazi.
- Skulptura boga Dionisa predstavlja izvrstan rad, za sada, nepoznate radionice. Ovdje je prikazan u sjedećem stavu sa peharom u lijevoj i rogom u desnoj ruci.
- Kantaros izrađen u veoma karakterističnom obliku sa likom žene i satira na obje strane trbuha. Satiri su divlji i pohotni demoni šuma, pratioci Dionisa, po izgledu istovjetni silenima. Vezivani su za ilirske oblasti i Peloponez, gdje su prvobitno poštovani kao demoni plodnosti. Ponekad su poistovjećivani sa Panom i paniscima, odnosno, Faunom i faunima.¹⁶⁶
- Magenta posuda, odnosno, antropomorfna vaza izrađena je u obliku Silena (Satira).

¹⁶⁴Srejović i Cermanović 2004, 116-119.

¹⁶⁵Dyczek 2013, 101-102.

¹⁶⁶Cermanović i Srejović 1996, 488.

Motivi Silena, demona sa konjskim ušima, repom i nogama, bili su omiljeni u helenizmu. Sileni su vezani pretežno za Atiku i Joniju. Prvobitno su bili samostalni demoni, a tek kasnije su povezani sa Dionisom. Silen je ružan, ali dobar demon, koji vaspitava bogove i heroje. Njihov lik predstavljan je na grobovima, štitovima i šlemovima, kako bi odbijao zlo. Na starijim spomenicima likovne umjetnosti sileni imaju gustu kosu i bradu, a na kasnijim, iz vremena kada su smatrani ostarjelim satirima, prikazivani su kao smiješni ćelavi starci, s vijencima bršljana na glavi.¹⁶⁷

- Fibula u obliku lista bršljana, takođe, pripada grupi latenoidnih fibula. Ona oličava komplementarnost načela boga Dionisa.¹⁶⁸

1. **Kalup**, Risan (T.3, sl. 18 i 19¹⁶⁹)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. 235/03, Terakota

Kalup sa predstavom Menade. Unikatna kopija bareljefa Dionisovog hrama u Atini.

Dimenzije: visina 24; širina-15,5; debljina-3 cm

Lit: Kovačević 2007, 21.

Dat: IV vijek p.n.e.

2. **Skulptura**, Risan (T.3, sl. 20)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. bb, Bronza

Bronzana skulptura boga Dionisa pronađena na Carinama u kampanji 2013. godine.

Ovdje je Dionis predstavljen sa uobičajenim atributima.

Dimenzije: visina-5,4; širina-4,9 cm

Lit: Dyczek 2013, 61.

Dat: III vijek p.n.e.

3. **Kantaros**, Budva (T.3, sl. 21)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 53, Keramika

Kantaros razgrnutog širokog otvora sa plastično izvedenim likom žene na trbuhu sa jedne i likom satira sa druge strane. Dno je nenaglašeno i naznačeno sa dva

¹⁶⁷Srejović i Cermanović 2004, 384-385.

¹⁶⁸U razgovoru sa profesorom Jovanovićem na ovu temu, on je iznio taj stav.

¹⁶⁹Tabla 3, slika 18 - original, slika 19 - pozitiv

užljebljenja. Svijetložute boje pečenja. Posuda je premazana crnim firnisom iznutra i spolja. Nedostaju obje vertikalne drške.

Dimenzije: prečnik dna-7,5; prečnik oboda-13; visina-19,5 cm

Lit: Đurović, Jelušić i Vrzić 2007 i Inventarski karton br. 53 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: Helenizam

4. **Magenta posuda,** Budva (T.3, sl. 22)

Narodni muzej u Beogradu, Inv. br. 529/I, Keramika

Posuda u obliku figure Satira od terakote na elipsoidnoj osnovi, sa dvostruko žljebljenom trakastom drškom, postavljenom na zadnjoj strani figure. Satir kleči, oslonjen na petu lijeve noge, a laktom desne ruke oslonjen je na desnu nogu. Objema rukama drži mešinu, koja u gornjem dijelu ima otvor. Oko pasa mu je obavijena krznena pregača, a gornji dio tijela je nag. U kosi iznad čela su rogovi. Figura je modelovana i sa zadnje strane. Na leđima Satira je konični otvor, sa četiri perforacije, za ulivanje tečnosti. Svijetlosive boje pečenja, premaz je žućkasto-braon boje, očuvan u tragovima.

Dimenzije: visina-13; obod-11,4; dno-7,2 x 6,9 cm

Lit: Đurović, Jelušić i Vrzić 2007

Dat: III - II vijek p.n.e.

5. **Fibula,** Momišići (T.3, sl. 23)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1872, Bronza

Dvopetljasta bronzana listolika fibula sa dvije igle. Fibula je ukrašena trapezoidnom izduženom pločicom dekorisanom vertikalnim kanelurama. Nedostaju igle.

Dimenzije: dužina-6; širina-1,8 cm

Lit: Inventarski karton br. 1872 iz JU Muzeji i galerije Podgorice.

Dat: III - II vijek p.n.e.

3.1.5. Herakle

Poznat je njegov mitski život i čuvenih dvanaest djela. Herakle je učinio i mnoga druga djela i na kraju je, nakon mučeničke smrti, primljen među bogove. Poštovan je u svim krajevima antičkog svijeta, u helenističko-rimsko doba prvenstveno je zaštitnik atletike i omladine. On je i zaštitnik kulture, on otvara puteve u nepoznate krajeve, oslobađa zemlju od divljih životinja, insekata i močvara, bio je upućen u tajne medicine, mantike i astronomije i donio je pismenost iz Egipta u Grčku. Takođe je zaštitnik kupatila i ljekovitih voda. Od životinja mu je najčešće žrtvovan bik, a od biljaka su mu posvećene bijela topola i maslina. Nakon predstavljanja u formi nagog zrelog muškarca sa dugom kosom, naoružanog lukom i mačem, od VI vijeka p.n.e. prikazivan je sa kratkom kosom i bradom, odjeven u hiton ili kao hoplit sa kožom Nemejskog lava. Od druge polovine V vijeka p.n.e. prikazivan je kao golobradi mladić sa batinom. U helenizmu na predstavama dobio je još dva atributa: rog izobilja i vijenac od topole.¹⁷⁰

➤ Prsten sa predstavom Herakla.

1. **Prsten.** Budva (T.3, sl. 24)

Lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Zlato i ćilibar

Prsten sa pokretnom glavom u obliku skarabeja od ćilibara. Kroz skarabej provučena je tanka zlatna žica, oko koje se on okreće. Za razliku od gornje, donja površina je ravna sa ugraviranim likom Herakla, koji se odmara sjedeći na kamenu, podbočen o desnu ruku.

Dimenzije: ?

Lit: Rendić-Miočević 1959, 29.

Dat: III vijek p.n.e.

¹⁷⁰Cermanović i Srejšević 1996, 213-222.

3.1.6. Kult zmije

Kult zmije je bio vrlo raširen kod Ilira, koji su se smatrali potomcima zmija. Stoga i ne čude nalazi predmeta izrađenih u obliku zmije, koji potiču sa različitih lokaliteta u Crnoj Gori i bili su omiljeni među domicilnim stanovništvom.

- Narukvice su rijetke među nakitom sa budvanske nekropole. Pronađeno je svega pet primjeraka. Sve su izrađene u istom stilu - u vidu spiralne zmije. Dvije u paru su i najstarije datovane (T.4, sl. 27), dok su preostale mlađe (sl. 9 i T.4, sl. 25 i 26). Narukvice br. 2 i 3 sudeći po prečniku pripadale su sasvim mladoj osobi ili djetetu. Inače, obje su identične. Slične, zmijolike narukvice od spiralno uvijenog zlatnog lima, poznate su i iz Taranta, datovane u kraj III i prvu deceniju II vijeka p.n.e.¹⁷¹
- Spiralna narukvica iz Momišića sa završetkom u obliku zmijske glave je lokalne izrade.¹⁷²
- Prilično deformisan prsten sa budvanske nekropole u obliku zmije, javlja se na više helenističkih nalazišta, pogotovo u Trakiji, Tesaliji i južnoj Rusiji.¹⁷³
- Druga dva predmeta potiču sa lokaliteta Glogovik u Kutima, gdje su vršena arheološka iskopavanja na ilirskom tumulu u maju 1962. godine. Opisane fibule su vrlo slične i najvjerovatnije predstavljaju stilizovanu glavu zmije, koja se kao omiljen motiv često javlja kod Ilira.
- Predmetna fibula može se opisati poput fibulâ pronađenih na Glogoviku, jer pripada istom tipu.
- Tri opisane fibule pronađene su u grobu br. 22 iz Gostilja i istog su oblika poput fibulâ sa Glogovika i Risna.
- Lučna fibula, ukrašena po luku zvjezdastim ukrasima sa Momišića, identična je navedenim fibulama. Pripada orijentalno-grčkom tipu fibula.¹⁷⁴

¹⁷¹Marković 2012, 85.

¹⁷²Velimirović-Žižić 1966, 206.

¹⁷³Marković 2012, 86.

¹⁷⁴Velimirović-Žižić 1966, 197.

1. **Narukvica**, Budva (sl. 9)
Arheološki muzej u Splitu, Inv. br. H5916, Zlatni lim
Spiralna zmijolika narukvica od zlatnog lima, sa unutrašnje strane ugravirano je tehnikom uboda ime ΛΥΣΑΓΟΡΑΣ
Dimenzije: dužina-3,8; širina-3,6 cm; težina-24,8 gr
Lit: Đurović, Jelušić i Vrzić 2007
Dat: III vijek p.n.e.
2. **Narukvica**, Budva (T.4, sl. 25)
Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 972, Srebro
Narukvica od višestruko spiralno uvijene srebrne trake, koja predstavlja stilizovanu zmiju sa naznačenom trougaonom glavom i tijelom ukrašenim sitnim kosim urezima i stilizovanom lozicom.
Dimenzije: prečnik-4,1; visina-3,0 cm
Lit: Marković 2012, 49, 85.
Dat: III vijek p.n.e.
3. **Narukvica**, Budva (T.4, sl. 26)
Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 971, Srebro
Fragmentovana narukvica od višestruko spiralno uvijene srebrne trake, koja predstavlja stilizovanu zmiju sa naznačenim kosim urezima i stilizovanom lozicom.
Dimenzije: prečnik-4,0; visina-2,6 cm
Lit: Marković 2012, 48-49, 85.
Dat: III vijek p.n.e.
4. **Narukvice**, Budva (T.4, sl. 27)
Narodni muzej u Beogradu, Inv. br. 877/I, Srebro
Par srebrnih tordiranih grivni sa završecima u obliku sumarno datih zmijskih glava.
Dosta su oštećene, jedna je iz više fragmenata.
Dimenzije: prečnik-5 cm
Lit: Popović 1994, 166.

Dat: V - IV vijek p.n.e.

5. **Narukvica**, Momišići (T.4, sl. 28)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1662, Srebro

Fragmentovana spiralna srebrna narukvica iz četiri dijela sa završetkom u obliku zmijske glave.

Dimenzije: dužina-8; širina-3 cm

Lit: Inventarski karton br. 1662 iz JU Muzeji i galerije Podgorice.¹⁷⁵

Dat: III - II vijek p.n.e.

6. **Prsten**, Budva (T.4, sl. 29)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 59, Zlatna žica

Deformisani prsten od spiralno uvijene tanke zlatne žice koji se na jednom kraju završava stilizovanom zmijskom glavom, a na drugom petljom, što treba da predstavlja rep zmije.

Dimenzije: dužina-5,8 cm; težina-1,85 gr

Lit: Marković 2012, 19, 86.

Dat: III - II vijek p.n.e.

7. **Fibula**, Glogovik (T.4, sl. 30)

Zavičajni muzej u Herceg-Novom, Inv. br. 2, Srebro

Lučna fibula, ukrašena po luku sa četiri zvjezdasta prstena sa manjim pršljenom na repu. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovanog škorpiona ili zmije. Fibula je bez igle.

Dimenzije: dužina-4,5; širina glave-1,5 cm; prečnik pršljena-7 mm

Lit: Inventarski karton br. 2 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi

Dat: V - IV vijek p.n.e.

¹⁷⁵Zahvaljujući kolegi Draganu Radoviću iz JU Muzeji i galerije Podgorice, dobio sam fotografije dijela pokretnih nalaza, njihove inventarske kartone i neposredan pristup izloženim predmetima za lično dokumentovanje i premjer u čemu sam imao njegovu vrlo kolegijalnu pomoć. Ovo se odnosi na predmete sa Gostilja, Momišića i Duklje.

8. **Fibula**, Glogovik (T.4, sl. 31)

Zavičajni muzej u Herceg-Novom, Inv. br. 5, Bakar

Lučna bakarna fibula sa pet prstenastih ukrasa po luku iz dva fragmenta. Na glavi se primjećuju dvije rupice koje su služile za nitne tj. za pričvršćivanje ukrasa koji je bio, najvjerovatnije, stilizovana glava zmije ili škorpiona.

Dimenzije: ukupna dužina-4,5; dužina prvog fragmenta-3,5; dužina drugog fragmenta-2,7 cm

Lit: Inventarski karton br. 5 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi¹⁷⁶

Dat: V - IV vijek p.n.e.

9. **Fibula**, Risan (T.4, sl. 32)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. C-57, Bronza

Lučna fibula, ukrašena po luku sa zvjezdastim prstenjem sa manjim pršljenom na repu. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovanog škorpiona ili zmije. Fibula je bez igle.

Dimenzije: dužina-2,8 cm

Lit: Kovačević 2007, 27.

Dat: III vijek p.n.e.

10. **Fibula**, Gostilj (T.4, sl. 33)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 313, Srebro i bronza

Lučna srebrna fibula sa bronzanom iglom, tip *Čurug-Štrpci*. Ukrašena je po luku sa četiri zvjezdasta prstena. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovane zmije.

Dimenzije: dužina-3,6; debljina-0,7 cm

Lit: Inventarski karton br. 313 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: II vijek p.n.e.

¹⁷⁶Kolegijalnom ljubaznošću Radmile i Đorđija Čapina dobio sam na korišćenje Inventarske kartone predmeta i fotodokumentaciju iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi

11. **Fibula**, Gostilj (T.4, sl. 34)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 314, Srebro i bronza

Lučna srebrna fibula sa bronzanom iglom, tip *Čurug-Štrpci*. Ukrašena je po luku sa četiri zvjezdasta prstena. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovane zmije.

Dimenzije: dužina-3,7; debljina-0,6 cm

Lit: Inventarski karton br. 314 iz Istorijskog muzeja Crne Gore¹⁷⁷

Dat: II vijek p.n.e.

12. **Fibula**, Gostilj (T.4, sl. 35)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 315, Srebro i bronza

Lučna srebrna fibula sa bronzanom iglom, tip *Čurug-Štrpci*. Ukrašena je po luku sa četiri zvjezdasta prstena. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovane zmije.

Dimenzije: dužina-3,9; debljina-0,7 cm

Lit: Inventarski karton br. 315 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: II vijek p.n.e.

13. **Fibula**, Momišići (T.5, sl. 36)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1860, Bronza

Bronzana lučna fibula kojoj nedostaje igla. Ukrašena je po luku sa pet zvjezdasta prstena. Glava, rep i pršljenovi fibule daju utisak stilizovane zmije.

Dimenzije: dužina-2,5; širina-0,5 cm

Lit: Inventarski karton br. 1860 iz JU Muzeji i galerije Podgorice.

Dat: III - II vijek p.n.e.

¹⁷⁷Pokretne nalaze iz zbirke Istorijskog muzeja Crne Gore obradio sam uz svesrdnu pomoć kolege Čeda Martinovića, koji mi je dao neophodne informacije o njima i ustupio inventarske kartone.

3.2. Zagrobni kult u klasičnom i helenističkom periodu

Arheološkim istraživanjima konstatovane su nekropole u Budvi, Gostilju i Momišićima iz ovog perioda. Ove nekropole veoma su značajne, jer nam daju kvalitetan uvid u način života tadašnjeg čovjeka. Sahranjivanje se obavlja, kako pod tumulima, tako i u grobovima koji formiraju nekropole uz veća naselja. Na osnovu priloga, možemo zaključiti da su često istovjetne vrste nalaza na sve tri navedene nekropole, poput keramičkih posuda, fibula, nakita sa negroidnim glavama, prstenja i dr.

Jedan od bitnih segmenata duhovne kulture klasičnog i helenističkog perioda odnosi se na pogrebni ritual, odnosno, na način sahranjivanja i na oblike grobnih konstrukcija. Tumuli koji se nalaze u okolini Herceg Novog, pokazali su da se tokom ove istorijske epohe, na ovakvim nadgrobnim konstrukcijama primjenjuje različiti pogrebni ritual. Kod tumula u Glogoviku, u prvim istraživanjima, sprovedenim polovinom XX vijeka, na različitim nivoima otkrivene su spaljene ljudske kosti, što je navelo na zaključak da se radi o tumulu sa grobovima spaljenih pokojnika. Tokom revizionog istraživanja iz 1993. godine, u njegovom sjeveroistočnom dijelu otkriven je grob u obliku ciste, načinjen od vertikalno postavljenih kamenih ploča sa tri sahranjena zgrčena pokojnika. Ovaj nalaz je, dakle, primjer biritualnog sahranjivanja, gdje imamo i inhumaciju i incineraciju. U plaštu tumula u Vrbanji, otkrivene su manje gomile pepela, gari i spaljenih ljudskih kostiju, što govori o incineraciji. Pokojnici su, najvjerovatnije, spaljivani na zajedničkoj lomači sa koje su nakon hlađenja njihovi ostaci zajedno sa garom i pepelom prenijeti u tumul, te zasuti slojem zemlje i kamenja. Od četiri istražena tumula na lokalitetu Đevojačke grede, u dva je otkriven po jedan grob tipa ciste sa jednim, odnosno tri pokojnika, najvjerovatnije u zgrčenom stavu. Na nekropoli u Gostilju, o kojoj će kasnije biti više riječi, imamo primjer dvojakog sahranjivanja, to jest, inhumacije, koja je dominantna i incineracije, koja se javlja sporadično. Budvanska nekropola, koja će takođe biti kasnije obrađena, pokazuje da je na njoj praktikovana samo inhumacija, kao i na lokalitetu Momišići i to stanovnika velike ekonomske moći, sudeći po pokretnim nalazima.¹⁷⁸

¹⁷⁸Marković 2006, 308-313.

3.2.1. Risan

U Risnu za sada nije pronađena helenistička nekropola. Ipak, tokom arheoloških istraživanja u Risnu pronađen je dio obredne posude od terakote - kadionice (*thymiaterion*) koja se može povezati sa zagrobnim kultom, u obliku ženskog lika, kojoj nedostaje lijeva polovina u gornjoj zoni sa predstavom kose. Posuda je bitna zbog svoje funkcionalne prirode u obavljanju kulta. Pripada feničanskoj provinijenciji i jedini je nalaz ovakve vrste i porijekla na istočnoj obali Jadrana, ukazujući na jake veze između Rhizona i punskih centara.¹⁷⁹

KATALOG:

1. **Obredna posuda**, Risan (T.5, sl. 37)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. 1/01, Keramika

Dio kadionice porijeklom iz Fenikije.

Dimenzije: visina-13; širina-9 cm

Lit: Kovačević 2007, 21.

Dat: III vijek p.n.e.

3.2.2. Budva

Helenistička nekropola nalazila se na mjestu današnjeg hotelskog kompleksa „Avala“ u neposrednoj blizini Starog grada. Nažalost, otkrivanjem nekropole 1937. godine, došlo je do potpune devastacije dijela lokaliteta. Doduše, jedan dio pokretnih nalaza je spašen. Reviziona istraživanja obavljena su u periodu od 1953-1957. godine, ali ti rezultati nisu objavljeni.¹⁸⁰ Tek kasnija sistematska istraživanja, sprovedena početkom 80-tih godina XX vijeka, otkrivaju karakter nekropole i daju naučno dokazane teorije.

Helenistička nekropola nalazila se duž morske obale od Starog grada (danas plaža poznata pod nazivom „Ričardova glava“) do brda Spas, zahvatajući i njegove istočne

¹⁷⁹Dyczek 2013, 99.

¹⁸⁰Veličković 1971, 166.

padine. Činjenica da se kasnija rimska nekropola nalazila malo dalje i da, maltene, nije imala dodira sa predmetnom, omogućava donošenje zaključaka o načinu sahranjivanja i oblicima grobnih konstrukcija, kao i o karakteristikama otkrivenog grobnog inventara na helenističkoj nekropoli. Doduše, par grobova u jednom momentu je obuhvaćeno kasnijim rimskim nadzemnim grobnim konstrukcijama. Dokazano je da se tokom čitavog perioda korišćenja nekropole, od kraja IV - kraja I vijeka p.n.e., kao pogrebni ritual praktikovala inhumacija pokojnika. Pokojnici su polagani isključivo u ispruženom stavu sa rukama duž tijela. Grobovi su korišćeni više puta, te se može pretpostaviti da se radi o porodičnim grobnicama. Pri korišćenju jedne grobnice više puta, sahranjivanje se obavljalo uvijek na isti način - osteološki ostaci prethodno sahranjenih pokojnika pažljivo su prikupljeni i odlagani uz jednu dužu stranu groba, obično zapadnu, kako bi se duž druge, istočne strane, oslobodio prostor za novu sahranu. Prilikom tog čina, zajedno sa uklanjanjem pokojnika, sklanjani su i grobni prilozi, pri čemu je dolazilo do njihovog oštećenja. Kod nekoliko grobnica, pojedini prilozi nalazili su se na njihovim kamenim pokrivačima, što bi moglo ukazati na više aspekata: da su prilozi prilikom priprema grobnice za novu sahranu izvađeni iz groba i da nakon obavljene sahrane nisu vraćeni u grob ili je riječ o određenom pogrebnom ritualu, prilikom kojeg pojedini prilozi nisu polagani u grob uz pokojnika, već su nakon zatvaranja groba ostavljani na kamenom pokrivaču.¹⁸¹

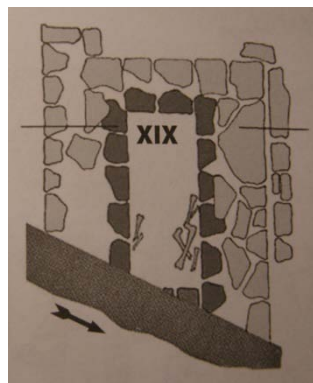
Na osnovu načina sahranjivanja, oblika grobnih konstrukcija i posebno na osnovu pokretnog arheološkog materijala, može se zaključiti da je ilirsko stanovništvo Budve veoma rano, već od kraja IV vijeka p.n.e., došlo pod snažan uticaj grčke kulture i to prevashodno preko grčkih kolonija iz južne Italije. Pored ovog, uticaj su vršili i grčki trgovci, od kojih je jedan broj i živio u antičkoj Budvi. Jedan od dokaza koji govore u prilog tome je i spiralna zmijolika narukvica od zlatnog lima (vidi sliku 9), na čijoj je unutrašnjoj strani tehnikom uboda izgravirano grčkim alfabetom ime *ΑΥΣΑΓΟΡΑΣ*. Prilozi u grobovima, od kojih veliki dio pripada importovanoj luksuznoj robi, govori o ekonomskoj moći stanovništva, čiji su pripadnici u velikoj mjeri bili trgovci. Dakle, može se zaključiti da je antička Budva (*βούδοβα* ili *βουθον*), u vrijeme ilirske države predstavljala važan trgovački i kulturni centar,¹⁸² svakako kao emporion.

¹⁸¹Marković 2012, 11-15.

¹⁸²Marković 2012, 91-92.

Slika 18. Dio prostora na kome se prostirala nekropola prije podizanja hotela „Avala“
(po Marković 2012)

Slika 19. Konstrukcija grobnice XIX koja pripada prvom osnovnom tipu

KATALOG:

Pokretni nalazi pronađeni kao prilozi u grobovima, često su polagani uz pokojnika, kako bi mu u zagrobnom životu davali snagu, umjesto one životne koju je izgubio, poput predmeta koje ćemo navesti:

- Magenta posuda je zoomorfnog oblika, u vidu lava koji je u poluležećem stavu. Ne treba previše naglašavati popularnost upotrebe lava u izradi posuda, nakita i drugih predmeta za svakodnevnu upotrebu, kao mitološke pojave i simbola kraljevske snage i dostojanstva.¹⁸³
- Srebrni prsten pronađen na budvanskoj nekropoli, predstavlja pravu dragocjenost u čitavoj kolekciji helenističkog nakita iz Budve. Obruč prstena izrađen je od deblje srebrne žice okruglog presjeka sa krajevima koji su prošireni u male kalote koje pridržavaju krajeve srebrne žice, provučene kroz rupu izbušenu po dužoj osi ukrasnog kamena oko koje se ovaj slobodno kreće. Ukrasni kamen, najvjerojatnije karneol, sa jedne strane je zaobljen i modelovan u obliku insekta skarabeja, dok mu je druga strana ravna i u njoj je znalački urezana predstava grifona.¹⁸⁴ Iako su povezani sa Apolonom, javljaju se i njihove predstave kao pratilaca Dionisa ili Artemide. Kao čuvari i simboli božanske snage i stalne budnosti, često su prikazivani i na sarkofazima.¹⁸⁵

¹⁸³ Babić 2001, 59.

¹⁸⁴ Marković 2012, 87.

¹⁸⁵ Srejović i Cermanović 2004, 99.

1. **Magenta posuda**, Budva (T.5, sl. 38)

Narodni muzej u Beogradu, Inv. br. 531/I, Keramika

Posuda od terakote u obliku figure lava koji leži, na elipsoidnoj osnovi. Zadnje noge podvijene su pod tijelo, dok su prednje prekrštene. Glava je uspravna, sa otvorom na poluotvorenoj čeljusti. Na gornjoj strani tijela je konični otvor za ulivanje tečnosti sa tri perforacije. Na bočnoj strani figure je prstenasta drška, na sredini užlijebljena i poprečno spojena čvorom. Posuda je svijetlosive boje, dok je premaz žućkastobraon boje, očuvan u tragovima.

Dimenzije: visina-8,8; dužina-11 cm

Lit: Đurović, Jelušić i Vrzić 2007

Dat: III - II vijek p.n.e.

2. **Prsten**, Budva (T.5, sl. 39)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 973, Srebro

Prsten od srebrne žice sa proširenim kalotastim krajevima koji služe kao držači poludragog kamena, koji se okreće po dužoj osi. Kamen je sa jedne strane obrađen kao skarabej, dok se na drugoj ravnoj strani nalazi urezana predstava grifona, uokvirena urezanim ramom koji imitira granuliranu žicu, odnosno, stil *a globuli*. Vitko tijelo grifona savijeno u obliku slova „S“, sa priljubljenim krilima i ispruženim prednjim šapama, prikazano je u momentu koji neposredno prethodi skoku. Posebna pažnja usmjerena je na prikazivanje detalja, kao što je ptičja glava grifona, na kojoj se razaznaje otvoren i povijen kljun i krupno oko. Čitav rad se odlikuje izuzetnom preciznošću i predstavlja pravu dragocjenost u čitavoj kolekciji helenističkog nakita iz Budve.

Dimenzije: prečnik-1,5 cm;

Lit: Marković 2012, 38, 87.

Dat: IV - III vijek p.n.e.

3.2.3. Gostilj

Znatan doprinos arheološkoj nauci Crne Gore, dalo je sistematsko istraživanje nekropole iz mlađeg gvozdenog doba Velje Ledine u selu Gostilju na obali Skadarskog jezera u Zeti, opština Podgorica. Istraživanja su sprovedena u više kampanja, u periodu od 1956-1958. godine.¹⁸⁶ Lokalitet predstavlja potpuno zaravnjen teren, koji leži na oko 1,5 kilometara od jezera, ali to područje je poplavljeno. Ne treba zaboraviti činjenicu da je nivo jezera znatno porastao, pogotovo kada je 1858. godine došlo do izlivanja albanske rijeke Drim u Bojanu, čime je spriječeno oticanje vode iz Skadarskog jezera. U prvoj polovini XX vijeka dolazilo je do plavljenja ogromnih površina Zetske ravnice, dok je izgradnjom hidrocentrale na Drimu, posljednjih decenija svedeno na manje oblasti¹⁸⁷ u koje spada i predmetni lokalitet. U okviru nekropole, otkriven je veći broj grobova, uglavnom sa inhumiranim pokojnicima, dok je nekoliko grobova sadržavalo i ostatke spaljenih pokojnika-incineracija. Otkriven je ukupno sto trideset jedan grob sa inhumiranim pokojnicima, tri groba sa ostacima spaljenih pokojnika i dvadeset jedan kenotaf.¹⁸⁸ Uz pokojnike je priložen bogati grobni fundus, koji su činili uglavnom različite keramičke posude, oružje, nakit i novac. Grobni prilozi, posebno novac i to ilirski iz doba Gencija, govore nam da su ovdje uglavnom sahranjivani pripadnici ilirskog plemena Labeata i to od posljednje četvrtine III pa do kraja II vijeka p.n.e.¹⁸⁹ U grobovima sa skeletnim sahranjivanjem, po pravilu vršeno je ograđivanje kamenom, a pokojnici su sahranjivani u opruženom stavu.

Zanimljive su posude za mirišljava i ljekovita ulja - unguentariji. Unguentariji spadaju među najbrojnije posude koje se javljaju na helenističkim lokalitetima širom Mediterana. Nastale su na Levantu ili u Egiptu tokom IV vijeka p.n.e. i nije nam poznat njihov antički naziv. Ovaj savremeni naziv izveden je od latinskih termina koji se odnose na proizvodnju i prodaju masti i krema, a ne na same posude. Nazivaju se i bals(z)amarijumi. Za razliku od amforiskosa, unguentariji nisu punjeni mirišljivim uljima, već ljekovitim preparatima kao što su mlijeko, med, vino i druge supstance. Unguentariji su

¹⁸⁶Marković 2006, 34.

¹⁸⁷Kostić 2011, 18, 33.

¹⁸⁸Orlandić 2008, 221.

¹⁸⁹Marković 2006, 34-35.

se koristili u svakodnevnom životu, kao prilozi u svetišlima ili su se upotrebljavali u pogrebnom ritualu, što je za nas veoma značajno sa aspekta proučavanja kultova. Osnovna podjela izvršena je prema formi na vretenaste ili unguentarije sa izdvojenom stopom i vrećaste ili unguentarije bez stope, kojih u Gostilju nema. Negdje u blizini nekropole obavljao se pogrebni obred, nakon čega su se posude u većini slučajeva razbijale. Prikupljeni ostaci posuda, polagani su u grobove ili mjesta vezana za obrede i poštovanje kulta mrtvih. Posude su prilagane, kako u muške, tako i u ženske grobove. U zaleđe skadarskog basena, unguentariji su dospjeli iz Tarenta i južne Italije posredstvom gradova na jugoistočnoj jadranskoj obali: Apolonije (Pojana), Epidamnosa (Drača) i Lisa (Lješa) u današnjoj Albaniji i Butue na crnogorskom primorju.¹⁹⁰ Time su Iliri, moguće, prihvatili običaje kojima su unguentariji služili za pripremanje pokojnika za sahranu, libaciju ili držanje zdravice tokom pogrebnog rituala.¹⁹¹

Veoma značajne pokretne nalaze sa nekropole u Gostilju predstavljaju pojasne pločice, koje spadaju u grupu rijetkih nalaza iz doba helenizma otkrivenih na teritoriji Ilira. Na osnovu oblika, dekoracije i ikonografske strukture, mogu se izdvojiti dvije grupe pojasnih pločica: trapezoidni primjerci kod kojih je dekorativni princip usmjeren prema vertikalnoj osi simetrije, a sadržaj dekoracije dat je u svedenoj ikonografskoj formi sa simboličnim značenjem i pravougaoni primjerci sa lučnim završetkom na kojima su figuralni djelovi kompozicije postavljeni u horizontalnom nizu sa jasnom međusobnom korelacijom: djelovi kompozicije dati su u integralnom vidu, veoma rijetko sa simboličnim supstitucijama. Na ovim pločicama, za razliku od prethodnih na kojima je osa simetrije sublimat predstave, ne postoji osa predstave, već nekoliko stožera naracije - konjanik, žensko božanstvo na tronu, zmija. Ove pločice se razlikuju i po značenju predstava, kod prve grupe više je prisutno kultno značenje, dok je kod druge grupe data paleoistorijska predstava koja se može identifikovati sa aktuelnom tematikom u periodu nastanka pločice.¹⁹²

¹⁹⁰Vrzić i Stijepović 2012, 11.

¹⁹¹Vrzić i Stijepović 2012, 11-12.

¹⁹²Jovanović 1989, 115-116.

KATALOG:

- Pojasne pločice su od metalnog lima na kojima su izvedene različite figuralne predstave sa orijentalizirajućim elementima u ornamentici, koji takođe ukazuju na grčki uticaj, iako je nesumnjivo da su ove pločice vezane za ilirsko zanatstvo i kult, što pokazuju gotovo identični nalazi na području Japoda.¹⁹³ Pojasne pločice nose predstave koje najvjerovatnije predstavljaju istorijsku sliku sa paleoistorijskim ili mitskim sadržajem sa neposrednom aktuelnošću i imaju izrazito propagandni karakter. Pojasne pločice br. 1 su izrazito kulnog karaktera. Pojasna pločica br. 2 promovise ideju makedonsko-ilirskog zajedništva, dok se kod pločice br. 3 prikazuje ideja ilirsko-rimskog približavanja ili rimskog uticaja. Sa hronološkog aspekta, istodobne su pločice br. 1 i 2 sa kraja vladavine Filipa V (oko 221 godine p.n.e.) ili tokom vladavine Perseja (period od 179-168 godine p.n.e.), dok je pločica br. 3 datovana neposredno nakon bitke kod Pidne (nakon 168. godine p.n.e.). Takođe, pojasne pločice govore o tome da pojas ima značajnu ulogu u naglašavanju statusa onoga koji ga nosi, naročito pojasevi izrađeni od plemenitih metala sa kvalitetno izvedenim ukrašavanjem različitim scenama i prikazima.¹⁹⁴

1. **Pojasne pločice**, Gostilj (T.5, sl. 40)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. 1590, Srebro

Prva: Pločica trapezoidnog oblika od srebrnog lima pričvršćena za željeznu podlogu srebrnim zakovicama. Na širem kraju se nalazi bordura od girlandi kombinovanih sa kopljima. Ispod toga se u sredini nalazi ovalno ispupčenje u koje je usađena zvijezda. S obje strane ovala stoji po jedan krilati konj. Ispod toga je grana u koju su usađene figure slične grifonima. Ispod grifona stoji po jedan šljem sa svake strane. Drvo sa grifonima počiva na ljudskoj glavi na kojoj stoje krila. Sa strane glave nalazi se ispupčenje slično polumjesecu i na svakom ispupčenju po jedna ptica. Od glave se kao zraci pružaju štapovi i talasaste linije. Srednji štap je u obliku koplja pri čijim krajevima stoje po dva drveta.

¹⁹³Garašanin 1967, 136-137.

¹⁹⁴Jovanović 1989, 116-131.

Druga: Pravougaona pločica sa lučnim završetkom i očuvanim scenama samo u gornjoj zoni. U centralnom dijelu nalazi se glava sa kosom koja se širi u vidu floralnih motiva. Ispod glave je osoba koja kleči u molitvenom položaju.

Dimenzije: cca 12 x 6 cm

Lit: Cvijetić 2014, 60 i Inventarski karton br. 1590 iz JU Muzeji i galerije Podgorice.

Dat: III - II vijek p.n.e.

2. **Pojasna pločica,** Gostilj (T.5, sl. 41)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. bb, Srebro

Predstava na ovoj pločici je najpotpunija. Pored standardnih članova predstave, javlja se orao raširenih krila desno od konjanika. Konjanik u podignutoj ruci drži srpoliki mač, dok pješak ispred njega ima kružni, makedonski štit. Pali neprijatelj prikazan je sa velikom stilizacijom, bez detalja koji bi ukazivali na njegovu etničku pripadnost. Zmija, konjanik i orao imaju istu ordinaciju, što dovodi do zaključka o njihovoj sinergiji.

Dimenzije: 12 x 6,2 cm

Lit: Jovanović 1989, 117.

Dat: III - II vijek p.n.e.

3. **Pojasna pločica,** Gostilj (T.5, sl. 42 i 43)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 357, Srebro

Ova pločica ima najrazuđeniju predstavu, ali uz veliku stilizaciju članova kompozicije i najslabiji umjetnički tretman. Na ovom prikazu javlja se božanstvo na tronu, završni dekorativni detalj je antropomorfiziran, a ispod konjanika nalazi se hibridna životinja, najvjerovatnije personifikacija palog neprijatelja. Konjanik i pješak imaju elipsoidne štitove sa centralnim grebenom.

Dimenzije: 17 x 5,5; 12 x 5,5 cm

Lit: Jovanović 1989, 118-119 i Inventarski karton br. 357 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: II vijek p.n.e.

3.2.4. Momišići

Prilikom kopanja temelja za stambenu zgradu u bulevaru Jovana Tomaševića¹⁹⁵ u Podgorici, radnici su naišli na osteološke ostatke keramiku i druge pokretne arheološke nalaze. Zaštitno otkopavanje ovog lokaliteta izvršeno je u oktobru 1959. godine. Cjelokupni fond pokretnih nalaza smješten je u JU Muzeji i galerije Podgorice. Pri zaštitnom iskopavanju u Momišićima nađeno je ukupno dvjesto četrnaest pokretnih nalaza. Iako su ovi predmeti međusobno heterogeni, po materijalu, namjeni i oblicima, ipak se pri njihovom grupisanju mogu zapaziti zajedničke odlike koje ih međusobno povezuju u jednu približnu hronološku, etničku i kulturnu cjelinu. Radi jasnijeg pregleda arheološkog nalaza iz Momišića, cjelokupan materijal može se podijeliti, po vrsti materijala i namjeni, u tri velike grupe: keramika, nakit i oružje/oruđe. U grupu objekata koji su rađeni od lokalnih majstora kao imitacija stranih oblika spada prije svega veliki prsten s figuralnim predstavama i spiralno uvijene narukvice sa zmijskim glavama (T. 2 i 4, sl. 17 i 28). Predstava na prstenu pripada grupi spomenika karakterističnih za ilirsko-keltske majstore koji pokušavaju sa više ili manje uspjeha da imitiraju složene figuralne kompozicije poznate iz grčke umjetnosti, unoseći u njih svoj duh, prilagođavajući ih svom ukusu i određenom religioznom shvatanju. Spiralno uvijene brazletne sa zmijskim glavama vrlo su česte među helenističkim nakitom i lokalni majstor u potpunosti imitira ovaj omiljeni nakit. Iz gornjeg pregleda jasno je da nalaz u Momišićima pripada dalmatinskim Ilirima i da se hronološki može vezati za doba srednjeg latena (III vijek p.n.e.). Na osnovu istorijskih podataka u oblasti Zete i Morače nastanjeni su u to vrijeme ilirski Dokleati i Labeati koji su bili uključeni u savez ilirskih plemena i prema tome vezani za njegovu istoriju od Agrona do Gencija. Cio nalaz hronološki je vrlo blizak vremenu vladavine Agrona i Teute i predstavlja vrlo važan dokument na osnovu kojega je moguć uvid u materijalnu i duhovnu kulturu ovog značajnog vremenskog razdoblja.¹⁹⁶

Ovim pregledom završava se prikaz materijalne kulture iz helenističkog perioda, koja se odnosi na simboličku ili upotrebnu povezanost sa kultovima tog perioda. Njihova

¹⁹⁵U to vrijeme selo Momišići, danas jedan od najmodernijih djelova grada poznat pod nazivom „preko Morače“

¹⁹⁶Velimirović-Žižić 1966, 193-207.

malobrojnost ne znači da je to konačan broj, upravo suprotno. Daljim istraživanjima antičkih lokaliteta ovaj veoma značajan fond će se vremenom dopunjavati. Sam kvalitet izrade svih obrađenih artefakata, pokazuje želju autora da svojim trudom iskaže poštovanje prema određenom božanstvu. Već je navedeno da ovi predmeti pokazuju razvijenu svijest ilirskih plemena u pogledu sopstvenog kulturnog i civilizacijskog razvitka i bespogovorni bliski kontakt, pogotovo primorskog dijela, sa grčkom civilizacijom u tom periodu. Iliri su razvijali svoju kulturu pod direktnim uticajem helenizma, inkorporirajući u svoje autohtone ideje i vjerovanja, one elemente koji su im bili bliski. Od materijalnih dobara, prihvatili su sve ono što im je koristilo u poboljšanju sopstvenog načina života i u osiguranju bezbjednosti. Ipak, jačanje Rima i njegova dominacija u antičkom svijetu kucali su na vrata svih tadašnjih naroda u mediteranskom pojasu. Samim tim, uskoro je Rim od Grčke preuzeo primat i u pogledu širenja uticaja u načinu podizanja gradova, puteva, stilu življenja, običaja, a time i kultova. Rim je donio jedno uređeno društvo u globalnom smislu za pojmove tadašnjeg svijeta, napredak, blagostanje i što je najvažnije - relativan mir unutar granica carstva za veoma dugi period, što je uslovalo napredak različitih djelova imperije i njihovu međusobnu sinergiju na različite načine. I tokom ovog perioda, Iliri su zadržali svoju domicilnu notu u svim segmentima života.

Slika 20. Unguentariji/balsamarijumi iz Gostilja
(po Vrzić i Stijepović 2012)

4. Kultovi u rimskom periodu

Rimska religija nastala je najvjerojatnije oko 1800 godine p.n.e., u vrijeme kada su se preci Latina doselili na teritoriju Lacija. U najstarijim kultovima ima rituala magijskog karaktera. Zbog toga prilikom prinošenja žrtvi, izgovaranja molitvi ili vršenja procesija, u privatnom i zvaničnom kultu posebna pažnja posvećena je striktnom pridržavanju propisanih pravila. Sva prvobitna božanstva imala su ograničene funkcije i vezivala su se za maltene svaki posao ili događaj u zajednici. Uspostavljanje najstarijih rimskih kultova i sveštenečkih redova, tradicija pripisuje latinskim i rimskim kraljevima, među kojima je Numa Pompilije svojom religioznom politikom postavio temelje rimske državne religije. Već početkom VI vijeka p.n.e., izvršena je religiozna sinteza u koju su uključena raznorodna religiozna shvatanja stare Italije, poput podizanja Kapitolskog hrama po uzoru na etrurska svetišta, koji je posvećen novoj božanskoj trijadi Jupiteru, Junoni i Minervi, mada i pod grčkim uticajem.¹⁹⁷ Ipak, rimska božanstva kao pandan grčkim, nisu imala identičan značaj ili funkcije, npr., rimski Merkur samo je zaštitnik trgovine i nema nikakve veze sa bitnim funkcijama grčkog Hermesa. Od Dioskura, poštovan je od 499. godine p.n.e. u Rimu samo Kastor, dok je aricijska Dijana smatrana u Rimu samo boginjom žena. Apolon je bio samo bog ljekar. Uporedo sa prihvatanjem novih božanstava, mijenjale su se i forme rimskog kulta. Podizanje hramova, postavljanje kultnih statua, vršenje grčkih obreda, novi praznični dani, reorganizacija sveštenečkih redova bili su sastavni dio tih promjena. Uspostavljen je novi sveštenečki red, pored druga dva velika rimska sveštenečka kolegija pontifika i augura. Na čelu svih sveštenika nalazi se vrhovni sveštenik (*Pontifex Maximus*). Time je nestalo staro magijsko shvatanje svijeta. Presudni značaj za dalju istoriju rimske religije imao je lektisternij priređen 217. godine p.n.e. u čast dvanaest najviših bogova, grupisanih u šest parova: Jupiter i Junona, Neptun i Minerva, Mars i Venera, Apolon i Dijana, Vulkan i Vesta i Merkur i Cerera. Sva starorimska božanstva koja nije bilo moguće poistovjetiti sa grčkim, potisnuta su ili zaboravljena.¹⁹⁸ U toku posljednja dva vijeka Republike bili su popularni orijentalni kultovi i misterije. Dolaskom Avgusta na

¹⁹⁷ Cermanović i Srežović 1996, 468-471.

¹⁹⁸ Cermanović i Srežović 1996, 471-474.

čelo rimske države, obnova tradicionalne religije dobila je prioritet. Po odluci Senata 28. godine p.n.e. otpočela je obnova svih starih svetišta u Rimu. Iste godine posvećen je na Palatinu hram Apolonu u sklopu carske palate, čime je kuća Julijevaca postala centar državnog kulta i u njemu su od 19. godine p.n.e. čuvane Sibilske knjige. Tada je prvi put jedan grčki bog proglašen najvišim božanstvom države. U zvaničnom kultu mu je ukazivana ista pažnja, kao i kapitolinskom Jupiteru. Od 12. godine p.n.e. Avgust je preuzeo funkciju Pontifex Maximusa i zauvijek je povezao sa carskom titulom. Religioznom reformom Avgust je uspio da se nametne kao *pater familias* Rima i njegov genij zajedno sa larima je imao oltar. Novi kult Avgustovih lara proširio se u svim djelovima rimske države, dok je u provincijama uspostavljen poseban kult Avgusta i boginje Rome. Za života, Avgust je na Orijentu svrstan u bogove, dok je u Rimu smatran samo Apolonovim sinom. Ovim vještim potezom prividnog vraćanja starorimske religije, Avgust je nametnuo carski kult.¹⁹⁹ Religija ranog carstva (I i II vijek n.e.), formalno je bila u okvirima Avgustovih reformi, dok je kult *Divi imperatores* i Genija vladajućeg imperatora njegovan u zvaničnoj religiji sve do Dioklecijanovog doba. U vrijeme Flavijevaca, *Iupiter Optimus Maximus* postaje opet vrhovni bog rimske države i vojske. Van Italije, lokalna božanstva izjednačavaju se sa rimskim, dok rimski vojnici po provincijama prihvataju pod rimskim imenima lokalne kultove. Stupanjem Komoda na prijesto (180. godine) uz Izidin, favorizuje se kult boga Mitre. Dolaskom dinastije Severa na vlast (193. godine), favorizuje se kult Serapisa. Iako su kultovi egipatskih božanstava njegovani od ranije, sada su Izida i Serapis univerzalna božanstva koja u sebi sjedinjuju sve snage prirode. U vrijeme Karakale (211-217. godine) dolazi do izjednačavanja svih podanika imperije dobijanjem rimskih građanskih prava, a samim tim dolazi i do nestanka podjele u poštovanju kultova. Nakon Karakaline smrti, kulminira kult boga Mitre, dok se u isto vrijeme širi kult novog orijentalnog boga Bala iz Dolihe, koji se javlja širom carstva (*Jupiter Dolichenus*). Pola vijeka kasnije, Aurelijan je uspio da za dugi period istakne jedno novo božanstvo porijeklom iz Palmire, koje je u sebi sjedinjavalo svojstva svih solarnih bogova: Apolona, Mitre i Bala. On je predstavljao univerzalan apstraktan simbol - Sol Invictus. Nametnula se nova filozofija, kojom je samo jedno božanstvo vrhovno, dok su ostala božanstva bila njegova lokalna manifestacija. U to vrijeme još dvije struje u rimskoj religiji bile su veoma

¹⁹⁹Cermanović i Srejskić 1996, 474-476.

značajne: mitraizam i hrišćanstvo, a sve tri bile su monoteističkog karaktera. Dioklecijan je pokušao bezuspješno da vrati ugled starim bogovima, kroz proglašenje Jupitera i Herkula glavnim državnim božanstvima. Kada je Konstantin, pred odlučujuću bitku kod Milvijskog mosta 312. godine, istakao labarum kao simbol koji mu se prikazao, tada je to bio univerzalni znak u kome je svaki vjernik Hrista, Mitre i Sol Invictusa, mogao da prepozna svog boga. Za vrijeme Konstancija II (337-361. godine), tačnije 354. godine, izdat je ukaz o progonu pagana, o zatvaranju hramova i zabrani prinošenja žrtvi. Nakon njega, za vrijeme kratke vladavine Julijana (360-361. godine), došlo je do pokušaja vraćanja starorimske religije kroz neoplatonističke ideje, favorizujući Helija i Majku bogova, ali bezuspješno. Gracijan je zadao ozbiljan udarac paganizmu, kada je 375. godine odbacio titulu vrhovnog sveštenika i uklonio iz Senata oltar Viktorije. Rimska aristokratija je sve do kraja IV vijeka poštovala stare bogove. Tek je pobjedom Teodosija (394. godine) rimska religija ustupila mjesto hrišćanstvu i u zapadnim djelovima imperije. Samo su se neki praznici i rituali održali u i kasnijim vjekovima, dok su pojedini prihvaćeni i od strane hrišćanske crkve.²⁰⁰

U kontekstu grčko-rimske religije, izdvojicemo skulpturu, koja je pronađena u blizini antičkog lokaliteta kod crkve Sv. Andrije u Kutima 1989. godine kao slučajni nalaz u međi. Klesani fragment predstavlja scenu otmice Evrope na biku. Kada se Zevs zaljubio u Evropu, kćerku feničanskog kralja Agenora i Telefase ili Fenika i Perimede, preobrazio se u bijelog bika. Tako joj prišavši, Evropa je počela da ga miluje, a kada se sa kotaricom cvijeća u rukama popela na njegova leđa, on je jurnuo u more i prenio je na ostrvo Krit. Na novcu kritskih gradova, Evropa je često predstavljana kako sjedi u krošnji drveta, jer je prema mitologiji, Zevs oplodio pod platanima na Kritu. Ovo je jedna od omiljenih scena u antičkoj umjetnosti.²⁰¹

²⁰⁰Cermanović i Srežović 1996, 476-479.

²⁰¹Cermanović i Srežović 1996, 151.

KATALOG:

Skulptura, Kuti (T.6, sl. 44)

JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi, Inv. br. 392, Kamen

Fragment (centralni dio) skulpture. Sačuvano je tijelo bika i donji dio tijela Evrope.

Dimenzije: dužina-25; širina-13; visina-18 cm

Lit: Inventarski karton br. 392 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi

Dat: II - III vijek

4.1. Grčko-rimski kultovi

KATALOG:

4.1.1. Amor

Amor, odnosno, Eros bio je veoma popularan i u rimsko vrijeme.

- Prilikom rekognosciranja terena pronađena je figurica Amora na lokalitetu Gošići u Krtolama, koja najvjerojatnije potiče sa lokaliteta Sveti Luka.²⁰²

1. **Figurica, Gošići (T.6, sl. 45)**

JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi, Inv. br. 406, Bronza

Rimska bronzana figurica Amora koja je predstavljena u poluležećem položaju. Amor ima prebačen plašt preko ramena i do pola bedara. Jednom rukom je naslonjen na uzglavlje, a desna noga je prebačena preko lijeve. Figurica je vjerovatno pripadala nekoj posudi (krateru?) i služila kao drška.

Dimenzije: dužina-7,5; visina-4,5 cm

Lit: Inventarski karton br. 406 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-

²⁰²Parović-Pešikan 1979, 38.

Bepo Benković“ Herceg-Novi

Dat: I - IV vijek

4.1.2. Ananka

U grčkoj mitologiji boginja sa ovim imenom predstavlja personifikaciju prirodne nužnosti, ona je majka mojrâ i Adrasteje. Ona stoji na početku svih stvari, a oko dijamantskog vretena koje drži na krilu, okreće se cijeli svijet. Njenoj snazi niko ne može da se odupre, a njen jaram je izuzetno težak. Ona prisustvuje rođenju svakog čovjeka, poštovana je zajedno sa Bijom,²⁰³ personifikacijom sile, koja se uvijek nalazi na Olimpu pored Zeusa.²⁰⁴

- Zanimljiva je posveta boginji Ananki. Natpis je postavljen za zdravlje dječaka. Ananka može biti i lokalno božanstvo²⁰⁵ ijatričkog karaktera, a povezuje se i sa kultom Mitre.²⁰⁶ Dakle, tumačenje može biti dvojako, ali je vrlo vjerovatno da je natpis posvećen Ananki kao simbolu snage i jačine, koje treba sinu postavljaju natpisa, da bi se izborio sa bolešću.²⁰⁷

1. **Votivna ara**, Duklja (T.6, sl. 46)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara sa profilisanim soklom pri dnu, a pri vrhu sa vijencem. Natpisno polje je bez okvira profilacije, sa slovima u osam redova. Nađena je sjeverno od bedema Duklje.

Dimenzije: 48 x 31 cm

Lit: Martinović 2011, 161.

Čitanje: ANANCAE | PRO SAL(ute) | VAL(eri) LICI | NIANI | FILI | L(ucius) COE(lius)
VAL(erius) | PATER | L(aetus) L(ibens)

Prevod: Ananki za zdravlje Valerija Licinijana sina Lucije Celijske Valerije otac sretan i zadovoljan

Dat: I - IV vijek

²⁰³Cermanović i Srežović 1996, 31.

²⁰⁴Srežović i Cermanović 2004, 80.

²⁰⁵Martinović 2011, 162.

²⁰⁶Sticotti 1999, 195.

²⁰⁷Marić 2003, 67.

4.1.3. Atis

Atis je frigijsko božanstvo, pratilac i miljenik boginje Kibe. Atis je u Frigiji poštovan kao božanstvo vegetacije, a kasnije se njegov kult proširio na Lidiju, Bitiniju i ostrvo Rod. Surovi ritual kastriranja, koji je bio zastupljen u njegovom kultu, nije odgovarao helenskom duhu, tako da je Atis prihvaćen i omiljen tek u helenističko i rimsko doba. U rimskoj likovnoj umjetnosti prikazivan je u liku mladića odjevenog u frigijsku odjeću (šiljata kapa, tunika sa rukavima i duge pantalone). U ruci najčešće drži pastirski štap (*pedum*), siringu ili timpan.²⁰⁸

S obzirom da se predstave Atisa nalaze na domorodačkim nadgrobnim spomenicima (vidi natpise br. 4, 36-39 u poglavlju 4.4.1) njegova omiljenost kod domicilnog stanovništva može se dovesti u vezu sa starim domaćim kultovima ovih krajeva, odnosno, sa kultom pastirskog božanstva, koje se kod Delmata manifestovalo u vidu Silvana. Takođe se može pretpostaviti da u njegovoj ikonografiji postoji uticaj Mitrine ikonografije u kontekstu prikazivanja dadofora (vidi natpis br. 65 u poglavlju 4.4.1). Naime, predstave nagih krilatih genija sa prekrštenom nogom i oborenim buktinjom, kao i muške figure u istom stavu, ali obučene u orijentalnu odjeću sa frigijskom kapom na glavi, oslonjene često o *pedum*, ređe sa buktinjom, dovode se u vezu sa Mitrom. Predstave Atisa javljaju se na širem području, uključujući i zapadnu Srbiju (područja Užica i Čačka).²⁰⁹

Predstave nagih krilatih genija, koje se nalaze na nadgrobnim spomenicima u Kominima, pogotovo genija jeseni, takođe se mogu dovesti u vezu sa Atisom, na osnovu ikonografije. Genije jeseni ne predstavlja samo promjenu godišnjeg doba, već i prelazno doba između života i smrti. On je predstavljen na jednoj bočnoj strani cipusa posvećenog Pakoniji Montani kao krilati mladić (vidi natpis br. 36 u poglavlju 4.4.1). Na lijevom ramenu drži kotaricu punu grožđa, a u desnoj ruci drži grozd i krivi vinogradarski nož. Pored ovog opšte prihvaćenog stava, data je mogućnost da ovaj prikaz nije vezan za Atisa, već za Silvana.²¹⁰

²⁰⁸Srejšović i Cermanović 2004, 64.

²⁰⁹Cerović 1993/1994, 67.

²¹⁰Cerović 1993/1994, 67.

4.1.4. Dijana

Dijana je italska boginja plodnosti, materinstva i divljači. Njeno ime je izvedeno od indoevropskog korijena *di* (sijati), što je uz Jupitera, Junonu, Janusa i Jana svrstava u bogove nebeske svjetlosti, zbog čega je kasnije poistovjeđena sa Lunom. Dijanin kult je rano prenet u rimsku religiju, ali je ona brzo poistovjeđena sa grčkom boginjom Artemidom. U rimskim provincijama pod njenim imenom poštovana su razna lokalna božanstva, uglavnom, boginje šumâ i lova. Posebno je bila omiljena u Dalmaciji, gdje je poštovana zajedno sa Silvanom. U rimskoj umjetnosti, njen lik je helenizovan, po uzoru na statu Efeške Artemide. Prikazivana je u kratkoj tunici sa lukom ili sa buktinjama i zmijama u rukama.²¹¹

1. **Votivna ara**, Podgorica (T.6, sl. 47)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara oštećena u gornjem lijevom uglu. Na vrhu je profilisani vijenac, a pri dnu profilisani sokl.

Natpis se nalazi na čeonj strani u šest redova, izveden slovima nejednake visine. Nalazio se u funkciji spolije u mostu na Morači.

Dimenzije: 67 x 42 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 159.

Čitanje: DIAN(ae) | AVGUSTAE | CANDA | VIE(n)SI T(itus) | FL(avius) DIONISI(us) |
D(onum) P(osuit)

Prevod: Dijani uzvišenoj Kandavijenskoj Tit Flavije Dionizije dar postavi

Dat: Druga polovina I vijeka

4.1.5. Demetra

U grčkoj mitologiji Demetra je boginja plodnosti njiva, ljudi, životinja, ali je i boginja Podzemlja. U središtu njenog kulta je ideja rađanja i umiranja vegetacije. Njeni atributi su klasje koje boginja drži u ruci, često i mak, dok su još i kotarica sa cvijećem, klasjem i plodovima svih vrsta, nar i svinja. Često joj je žrtvovana krava, a njena sveta ptica je ždral u svojstvu

²¹¹Srejović i Cermanović 2004, 113-114.

predskazivača vremena. U htonskom pogledu, atributi su joj buktinje i zmija. Ona je zaštitnica žena i djece, smatrana je donosiocem zakona, dok je vremenom postala boginja porodice, plemena i države.²¹²

- Prsten na lokaciji Vat Đokaj pronašao je Marko Camaj i poklonio Arheološkoj zbirci Crne Gore.²¹³

1. **Prsten**, Vuksanlekići (T.6, sl. 48)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. 691, Srebro

Srebrni prsten sa gemom u kojoj se nalazi sjedeća figura boginje Demetre sa desnim profilom lica. U desnoj ruci drži buktinje, dok u lijevoj ruci drži klasje ili mak. Pored nogu sa desne strane nalazi se neka životinja, možda svinja, koja je bila jedan od njenih atributa.

Dimenzije: prečnik-1,8 cm; težina-6,7 gr

Lit: Neobjavljeno

Dat: II vijek

4.1.6. Domnus i Domna/Bogovi svi

Moguće da su Domnus i Domna samo epiteti određenih božanstava. Takođe, možda je natpis posvećen Vidasu i T(ij)ani kroz rimsku interpretaciju.²¹⁴

- Natpis sa posvetom iz Duklje posvećen je božanskom paru (Domnus i Domna), ali nije jasno kojem, jer se to iz natpisa ne vidi.
- Dva natpisa su posvećena svim bogovima i boginjama. Rimski panteon u vrijeme nastanka ovog natpisa imao je veliki broj bogova, kako rimskih, tako i iz drugih religija.

²¹²Srejović i Cermanović 2004, 109-110.

²¹³Sadašnji JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore

²¹⁴Garašanin 1967, 188-189.

1. **Votivna ara, Duklja (T.6, sl. 49)**

Ploča je uništena, Inv. br. bb, Kamen

Plitkim urezima uokvirena ploča gore djelimično oštećena, bila je ugrađena u ognjište jedne kuće.

Dimenzije: ? cm

Lit: Martinović 2011,163.

Čitanje: [DO]MNO E | T DOMNE P | ETRONIA VA | LENTINA | V(otum) S(olvit)
L(ibens)

Prevod: Domnu i Domni Petronija Valentina zavjet izvrši rado

Dat: I - IV vijek

2. **Votivna ara, Duklja (T.6, sl. 50)**

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara s profilisanim soklom i gornjim vijencem, sa akroterijima, dok je zadnja strana neobrađena. Slova, sem posvetne formule, istog su modula. Nađena zapadno od bazilike 1907. godine.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 159-160.

Čitanje: DEIS | OMNIBVS | CASTICIVS | TERTVLLIN(us) | EX VOT(o)

Prevod: Bogovima svima Kastikus Tertulinus po zavjetu

Dat: I - IV vijek

3. **Votivna ara, Duklja (T.6, sl. 51)**

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna fragmentovana ara s profilisanim vijencem. Očuvana su tri reda natpisa sa slovima istog modula. Nađena je 1907. godine kod sjevernog bedema Duklje.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011,160.

Čitanje: DIS DE | ABVSQ(ue) | OMNI(bus)

Prevod: Bogovima i boginjama svima

Dat: I - IV vijek

4.1.7. Herkul

Predanja o Herkulu su veoma slična grčkim mitovima o Heraklu, ali ovaj rimski bog ima svoje izrazite osobenosti. U južnoj Italiji, Herkul je htonsko božanstvo povezano u kultu sa Demetrom i Dionisom, koje se stara o pastirima i zemljoradnicima, dok je bio i zaštitnik igara u cirkusu. U Etruriji je vrlo rano poistovijećen sa Marsom, dok je u rimskoj religiji često bog rata i zaštitnik carstva. Herkulove predstave su inspirisane likom Herakla.²¹⁵ Herakle/Herkul je, pored ovih epiteta, bio zaštitnik trgovaca, uspjeha i dobitka. Takođe, kao i Salus, imao je ijatričke moći i bio je povezan sa kupatilima i izvorima. Na prostoru Dalmacije, Panonije i Gornje Mezijske u velikoj mjeri se poštovao njegov kult.²¹⁶

- Kult antičkog heroja Herkula, posvjedočen je među spomenicima u Kominima i na ukrasnom okviru oko natpisnog polja cipusa Pakonije Montane na kome se motiv lozice, koja izlazi iz kantarosa na dnu okvira, na vrhu prepliće u Herkulovom ili omega čvoru.²¹⁷ Žrtvenik posvećen Herkulu, govori nam o postojanju kulta ovog boga u Municipiumu S... . Ukoliko se ova posveta poveže sa posvetom Nemezi i geniju municipija, možda je u ovom slučaju imao funkciju zaštitnika cirkuskih igara, koje su se moguće održavale u Municipiumu S... .²¹⁸
- Na teritoriji opštine Bijelo Polje jedan natpis posvećen je Herkulu.
- Skulptura Herakla je pronađena kao slučajan nalaz tokom obilaska terena istočno od foruma grada, kao sekundarno upotrijebljen komad kamene plastike, odvaljen iz zapadnog zida sjeverne pastoforije bazilike B na Duklji. Figura je u znatnoj mjeri oštećena, ali po izgledu, najvjerovatnije prikazuje nagog Herakla. Skulptura je moguće rad lokalnog klesara. Detalji stopala se nisu očuvali, pa se stiče utisak da korpus izrasta iz baze, dok je lijeva ruka ispružena i na njoj se uočava oštećeni prikaz nemejskog lava, dok se ispod grubo oštećene amorfne mase pod rukom, javlja oblik koji podsjeća na toljagu, jednog od njegovih atributa. Desna ruka je savijena u laktu pritiskajući uz tijelo neki predmet (jabuku?). Glava je loše očuvana, razaznaje se samo forma. Moguće da je primarna funkcija ove skulpture bila sastavni dio neke veće

²¹⁵Srejović i Cermanović 2004, 472.

²¹⁶Zagarčanin 2012, 56.

²¹⁷Martinović 2011, 213-218.

²¹⁸Zotović 2001, 186.

kompozicije na pročelju nekog funerarnog ili votivnog spomenika.²¹⁹ Postoji mogućnost da je možda ova skulptura bila dio reljefa spomenika sa prikazom dvanaest rimskih božanstava, a možda je bila i nezavršeno majstorsko djelo.²²⁰

1. **Votivna ara**, Municipijum S... (T.7, sl. 52)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Mala ara profilisana u gornjem i donjem dijelu, završena naglašenim akroterijima između kojih se nalazi cvijet sa četiri laticice. Posvetni natpis urezan nejednakim slovima i vrlo teško čitljiv.

Dimenzije: ? cm

Lit: Martinović 2011, 215.

Čitanje: HERCVLI | S(acrum) KOPT(?)I FE | ICTUS VE | [r]VS V(otum) P(osuit)

Prevod: Herkulu svetom, KOPT(?)I FEICTUS Verus zavjet postavi

Dat: II - IV vijek

2. **Votivna ara**, Nikoljac (T.7, sl. 53)

Crkva Sv. Nikole u zaseoku Nikoljac kod Bijelog Polja, Inv. br. bb, Kamen

Mermerna ara, u gornjoj zoni djelimično oštećena.

Dimenzije: 80 x 40 x 38 cm

Lit: Martinović 2011, 217. i Vulić 1931, 114.

Čitanje: HERC(uli) AVG(usto) | S(extus) AEL(ius) DOM(i) | TIANVS P(rocurator?) | POSVIT

Prevod: Herkulu uzvišenom Sekstus Elijus Domicijan prokurator postavi

Dat: II - IV vijek

3. **Kamena plastika**, Duklja (T.7, sl. 54)

Duklja, Inv. br. B95/13, Kamen

Skulptura sa predstavom Herakla, pronađena pored sjeverne pastoforije bazilike B na Duklji.

Dimenzije: visina-40; širina postolja-21; širina glave-9 cm

²¹⁹Zagarčanin 2012, 53-55.

²²⁰Zagarčanin 2012, 55.

Lit: Zagarčanin 2012, 53.

Dat: I - IV vijek

4.1.8. Hermes/Merkur

Merkur je rimsko božanstvo trgovine i zaštitnik putnika, poistovjećeno sa Hermesom. Pred kraj Republike i u vrijeme ranog Carstva, Merkur štiti pojedince, ali i čitavu državu. On postaje genije mora i Cezarov osvjetnik. Smatran je i obnoviteljem rimske države, što je uslovalo masovno širenje njegovog kulta, dok se u provincijama često poistovjećivao sa lokalnim božanstvima. Prvo je prikazivan kao golobradi mladić sa putničkom kapom na glavi, a kasnije sa kesom i kaducejem u rukama, pa i sa rogom izobilja. Pored njega su prikazivani pijetao, kornjača ili ovan.²²¹

- Reljefne predstave Merkura izvedene su u uobičajenoj formi: u stojećem stavu, frontalno, oslonjen na lijevu nogu sa izbačenom desnom nogom. Oslonjen na lijevi kuk, drži jedan kaducej. Preko mišice vije se kratka vijoreća hlamida. Sa desne, ispružene mišice visi marsupijum. Na glavi i nogama su krilca, što se vidi na spomenicima prikazanim na T.7 - br. 56 i 57, ali je takav prikaz bio i na spomeniku br. 55, kome nedostaje gornja zona sa prikazom glave i donji desni ugao sa prikazom dijela desne noge. Desno dolje je predstava pijetla.
- Na četvrtom spomeniku umjesto antičkog natpisa stoji grobni natpis familije Pistelić iz 1867. godine, ali danas ni on nije čitljiv. Na ansama su sa obje strane po dvije rozete, u gornjem dodatku volutni ornament, a u donjem je smješten jedan delfin. Dalje desno, poslije talasasto ukrašene linije slijedi jedno pravougaono polje u kome se nalazi oštećeni reljef Merkura, koji je prikazan u stojećem stavu, frontalno, oslonjen na lijevu nogu sa izbačenom desnom nogom. Oslonjen na lijevi kuk, drži jedan kaducej. Preko mišice vije se kratka vijoreća hlamida. Sa desne ispružene mišice visi marsupijum. Na glavi i nogama su krilca. Desno dolje je kokot.²²² Prikaz na predmetnom spomeniku u skladu je sa uobičajenom formom prikazivanja. Iznijeta je pretpostavka da je postojao neki lokalni kult ovog božanstva na Duklji i povučena je paralela sa dalmatinskim kultom Silvana-Pana.²²³

²²¹Cermanović i Srežović 1996, 347.

²²²Sticotti 1999, 148-149.

²²³Sticotti 1999, 150-152.

1. **Reljefna predstava, Duklja (T.7, sl. 55)**
Duklja, Inv. br. B6/13, Kamen
Fragmentovana predstava Merkura, koja je služila kao spolija u grobu br. 48. Pronađena je na lokalitetu Bjelovine u kampanji 2013. godine.
Dimenzije: 23,5 x 27,5 cm
Lit: Neobjavljeno
Dat: I - IV vijek
2. **Reljefna predstava, Duklja (T.7, sl. 56)**
Duklja, Inv. br. bb, Kamen
Očuvana predstava Merkura, koja je služila kao spolija u grobu br. 76. Pronađena je na lokalitetu Bjelovine u kampanji 2013. godine.
Dimenzije: 22 x 33 cm
Lit: Neobjavljeno
Dat: I - IV vijek
3. **Stela, Duklja (T.7, sl. 57)**
Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. bb, Kamen
Očuvana predstava Merkura sa osobenim atributima: kaciga sa krilima, skiptar u desnoj i štap u lijevoj ruci.
Dimenzije: 89 x 30 cm
Lit: Neobjavljeno
Dat: II - III vijek
4. **Sarkofag, Podgorica (T.7, sl. 58)**
Porta crkve Sv. Đorđa u Podgorici, Inv. br. bb, Kamen
Fragmentovana bočna strana sarkofaga. Natpisno polje u tabuli ansati je izbrisano, a reljefno su prikazane predstave Merkura, delfina, kokota, rozete, girlandi i talasa. Iskorištena je kao pokrivač recentnog groba s kraja XIX vijeka.

Dimenzije: 130 x 72 cm

Lit: Martinović 2011, 136-137.

Čitanje: Q(uinto) CASSIO AQVILAE | DECVRIONI EPIDI(a) CE | LERINA VXOR ET CASSIA | AQVILINA FILIA PATRI | PISSIMO ET SIBI ET SVIS | VIVAE FECERVNT

Prevod: Kvintu Kasiju Akvili dekurionu, Epidija Celerina, supruga i Kasija Akvilina, kćerka. Ocu voljenome i sebi i svojim žive napraviše

Dat: I - IV vijek

4.1.9. Junona

Junona je rimska boginja porođaja i Mjeseca, zaštitnica braka i pokroviteljica udatih žena. Vremenom je postala boginja porodice, pokroviteljica Rima i zaštitnica cijele rimske države. Ona je majka boga Marsa, a kao boginja početka svakog mjeseca kultno je povezana sa bogom Janusom. Njene raznorodne funkcije istaknute su brojnim epitetima. Junonine svete životinje su guske, paun, zmija i koza. Žrtvovana joj je bijela krava, čiji su rogovi često pozlaćivani. Likovne predstave Junone zavise od njenih epiteta, te je predstavljana okružena djecom ili sa odojčecom u rukama; sa velom na glavi i skiptrom, paterom i munjom u rukama.²²⁴

- U selu Zaton na teritoriji opštine Bijelo Polje pronađen je jedan natpis posvećen Junoni
- Jedina votivna ara na crnogorskom primorju predstavlja i jedini natpis na istočnoj Jadranskoj obali posvećen Junoni sa atributom Lucina - u ulozi zaštitnice porođaja.

1. **Votivna ara, Zaton** (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Junoni s pridjevom Kraljica, otkrivena je 1963. godine prilikom istraživanja na srednjovjekovnom groblju Voljavac kod crkve Sv. Jovana u selu Zaton.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 217. i Jovanović 1967, 95.

Čitanje: IVN(oni) | REG(inae) | ACT(?) | L(i)B(ens) P(osuit)

²²⁴Srejović i Cermanović 2004, 182-183.

Prevod: Junoni kraljici ACT(?) rado posveti

Dat: I - IV vijek

2. **Votivna ara,** Boka Kotorska (T.7, sl. 59)

Gospino ostrvo, Inv. br. bb, Kamen

Ova votivna ara je ugrađena kao donji stub ograde stepeništa za terasu prvog sprata konaka na Gospinom ostrvu u Tivatskom zalivu. Ara je prizmatične forme, od domaćeg kamena lošeg kvaliteta. Gornji dio natpisa slabo je vidljiv, ali donji dio teksta je čitljiv.

Dimenzije: 40 x 40 x 70 cm

Lit: Martinović 2011, 43-44 i Parović-Pešikan, Martinović, Trbuhović i Savić-Trbuhović 1978, 146-147.

Čitanje: STATIA(?) L(uci) F(ilia) | CLEMENTIA | IVNONI LVCINAE | V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Prevod: Statija Lucijeva kćerka Klementija Junoni Lucini učini zavjet s ljubavlju po zaslugi

Dat: I - IV vijek

4.1.10. Jupiter

Kapitolinski Jupiter Optimus Maximus je vrhovni bog rimske države i zaštitnik rimske imperije, poštovan i u rimskim provincijama. Njemu su prinosili žrtve mladići u zreloj dobi, a konzuli pri preuzimanju dužnosti. Pobjednici su mu se obraćali prilikom trijumfa, a slavljen je kao bog neba i munja. Kao bogu neba i svjetlosti, posvećeni su mu svi dani punog Mjeseca u godini, kada svjetlost ne nestaje sa nebeskog svoda. Svakog mjeseca na ovaj dan, vrhovni sveštenik je na Kapitolu žrtvovao Jupiteru bijelu ovcu. Takođe, posvećeni su mu i praznici grožđa, bio je bog kiše, čuvar međa. Jupiterovi hramovi u Rimu najčešće su povezani sa događajima značajnim za rimsku istoriju, dok su u provincijskim gradovima građeni hramovi slični Kapitolinskom, u čast velike trijade - Jupitera, Junone i Minerve. U istočnim provincijama Carstva, Jupiter je poistovjećivan sa lokalnim božanstvima, s bogom iz Dolihe, Sabazijem ili Amonom.²²⁵

²²⁵Srejović i Cermanović 2004, 183-184.

- Od šest spomenika posvećenih Jupiteru u Kominima, na četiri se javlja sa epitetima *najbolji i najveći*, dok se na po jednom imenuje kao *gromovnik* i *kohortni*, odnosno, zaštitnik kohorte. Na teritoriji Pljevalja nije poznata kulturna zajednica Jupitera sa drugim božanstvima. U Pljevljima je postojala beneficijarna stanica, te je stoga i logična pojava natpisa posvećenog Jupiteru kao zaštitniku rimske vojske. Dedikanti Jupiterovog kulta su uglavnom domoroci i ljudi iz različitih društvenih staleža, od oslobođenika, duumvira, pripadnika vojske i dr.²²⁶
- Na Duklji su mu posvećena četiri natpisa sa uobičajenim atributima. On se ovdje javlja u zajednici sa Eponom i genijem mjesta na dva natpisa. Epona je keltska boginja, koja je štitila konjicu, kolske vozače i putnike. Posvjedočena je u svim djelovima Carstva. Njeni atributi su rog izobilja, patera i kotarica s plodovima, bila je omiljena u rimskoj vojsci.²²⁷

1. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 60)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara sa profilisanom bazom i gornjim dijelom, iznad kojeg je uklesana rozeta sa dvije grančice. Bila je u kući Kovačevića T. u Kominima, blizu Babiš potoka, sada se nalazi kod barake izgrađene za smještaj nadgrobničkih spomenika sa nekropole. Natpis u četiri reda na čeonj strani.

Dimenzije: visina-86 cm

Lit: Martinović 2011, 215.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | S(acrum) STATIVS | VICTOR BRI | ZIDIA V(otum)
L(ibens) S(olvit)

Prevod: Jupiteru najboljem i najvećem svetom Statije Viktor Brizidia zavjet rado ispuni

Dat: II - IV vijek

2. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 61)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivni natpis Jupitera s epitetom Kohortni, bio uzidan u kuću Hadži Age Papovića u Pljevljima.

²²⁶Zotović 2001, 183-184.

²²⁷Cermanović i Srejić 1996, 133.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 243.

Čitanje: I(ovi) C(o)HO(rtali) | S(acrum) | M(arcus) ÆM(i)L(ius) | ANTON(i)VS | V(otum)
L(ibens) P(osuit)

Prevod: Jupiteru Kohortnom svetom Marko Emilije Antonije zavjet rado postavi

Dat: II - IV vijek

3. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 62)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Jupiteru, bez imena dedikanta, prema starijoj literaturi bila u dvorištu džamije Musluk u Pljevljima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 244.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Prevod: Jupiteru najvećem i najboljem

Dat: II - IV vijek

4. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 63)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Jupiteru, služila kao nosač oltarne menze u sada porušenoj crkvi Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 244.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | M(arcus?) ÆMIL(ius) TI | TIANVS IIVI[r] |
Q(uin)Q(uenalis) L(ibens) P(osuit)

Prevod: Jupiteru najvećem i najboljem M(arko?) Emilije Titijanus, duovir petogodišnji, rado postavi

Dat: II - IV vijek

5. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 64)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Jupiteru s nadimkom Gromovnik, bila u dvorištu džamije Čutukovac.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 245.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) F(ulgatori) | M(arcus) AEMIL(ius) | ANTONIVS | II VIR
| L(ibens) P(osuit)

Prevod: Jupiteru najvećem i najboljem Gromovniku Marko Emilije Antonije duovir rado postavi

Dat: II - IV vijek

6. **Votivna ara**, Komini (T.8, sl. 65)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Jupiteru, bila je uzidana u kuću Mustaj-bega Selmanovića u Pljevljima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 246 i Zotović 2001, 184.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) S(acrum) | P(ublius) AEL(ius) FVSCI | NVS MIL(es)
LEG(ionis) | I AD(iutricis) B(ene)F(iciarius) CO(n)S(ularis) | IMP(eratoris) L(ucio)
SEPT(imio) SEVERO | PERT(inaci) AVG(usti) ET ALB(a) CAES(aris) | C(um) S(uis)
V(otum) L(ibens) M(erito) P(osuit)

Prevod: Jupiteru najvećem i najboljem svetom Publije Elije Fuscinus, vojnik legije I Adiutriks, konzularni beneficijar cara Lucija Septimija Severa Pertinaksa Avgusta i Albe Cezara sa svojim zavjet rado po zasluži postavi²²⁸

Dat: Kraj II vijeka

7. **Votivna ara**, Duklja (T.8, sl. 66)

Uzidan u privatnu kuću-Podgorica, Inv. br. bb, Kamen

Djelimično fragmentovana ara. Natpis teče u sedam redova, izveden slovima visine 5,2 cm, izuzimajući posvetnu formulu, s okruglim znacima za rastavljanje.

²²⁸ Spomenik je postavljen u samom početku vladavine cara Septimija Severa (193-211. godine)

Dimenzije: 65 x 37 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 130.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | EPON(a)E REGIN(ae) | GENIO LOCI | P(ublius)
BENNIVS EG | REGIVS MIL(es) | COH(ortis) VOL(untariorum) ADIV(tor) | PRINC(ipis)
B(ene)F(iciarius) CO(n)S(ularis) V(otum) S(olvit)

Prevod: Jupiteru najboljem i najvećem Eponi kraljici geniju mjesta Publije Benije, odlični
vojnici kohorte dobrovoljaca, pomoćnik kneza, konzularni beneficijar, zavjet učinio

Dat: I - IV vijek

8. **Votivna ara**, Duklja (T.8, sl. 67)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara djelimično oštećena na gornjoj i desnoj strani. Obradena je s tri strane, na čeonj strani se
nalazi natpis, dok je na lijevoj bočnoj isklesan krčag (*urceus*), a na desnoj tanjir (*patera*). Oko
baze je isklesan fino profilisani sokl. Natpis teče u sedam redova. Pronađena je iznad ušća
Zete u Moraču na Duklji.

Dimenzije: 63 x 39 x 39 cm

Lit: Martinović 2011, 158.

Čitanje: IOV(i) | ANIRA(?) | RI M(aximo) SACR(um) | T(itus) FLAVIVS LI | BERALIS EX
| VOTO SVS | CEPTO

Prevod: Jupiteru ANIRA(?)RI velikom svetom Tit Flavije oslobođenik po zavjetu
preuzetom

Dat: Druga polovina I vijeka

9. **Votivna ara**, Duklja (T.8, sl. 68)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara djelimično oštećena u gornjem dijelu. Natpisno polje je ravno. Natpis teče u devet redova
sa slovima visine 4,2 cm. Pronađena je u ruševinama Duklje.

Dimenzije: 56 x 36 cm

Lit: Martinović 2011, 160-161.

Čitanje: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | EPONAE RE(ginae) | GENIO LOCI | C(aius)
OCRATIVS | LACON B(ene)F(iciarius) CO(n)S(ularis) | LEGI(onis) ADIVTR(icis) |

V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito) | CRISPINO ET AELIANO | CO(n)S(ulibus)

Prevod: Jupiteru najboljem i najvećem Eponi kraljici Geniju mjesta Gaj Okracije Lakon, konzularni beneficijar pomoćne legije Adiutriks zavjet ispuni voljno po zaslugi za Krispina i Elijana kao konzula

Dat: II vijek

10. **Votivna ara**, Duklja (T.9, sl. 69)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara sa profilisanim soklom pri dnu, a pri vrhu se nalazi stilizovana rozeta i pseudoakroterije na uglovima. Natpisno polje je konkavno udubljeno, sa natpisom u šest redova. Slova su visine od 2,5 cm. Nađena je zapadno od gradskih bedema Duklje.

Dimenzije: 37 x 32 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 162.

Čitanje: IOVI CO(ho)RTALI | AVG(usto) IVL(ius) EVTYCES | LIB(ertus) PRO SALVTE
| PATRONI SVI IVLI | VIN(i)CIANI VOTUM | L(ibens) S(olvit)

Prevod: Jupiteru Kohortnom uzvišenom, Julije Euticije oslobođenik, za zdravlje gospodara svog Julija Vinicijana zavjet rado učini

Dat: I - IV vijek

4.1.11. Liber/Dionis

Liber je staroitalsko božanstvo, bog plodnosti, pogotovo vinove loze. Njegov simbol je falus. Redovno je prizivan prilikom prinošenja žrtvi za plodnost zemlje, stoke i ljudi. U kultu je povezan sa Liberom, sa kojom čini jedan od najstarijih parova rimske religije. U početku je bio samostalno božanstvo, a zatim je asimilovan sa Jupiterom i poistovjećen sa Dionisom. Kada je prenesen kult grčke trijade Demetre, Dionisa i Kore, 496. godine p.n.e., ova trijada je poštovana u Rimu pod imenima staroitalskih božanstava Cerere, Libera i Libere. Na teritoriji rimske provincije Dalmacije poznati su brojni zavjeti Liberu i Liberi, a u Naroni ovom božanskom paru bio je podignut hram već u doba Republike. Povezivanjem s Dionisom, on je postao bog vinove loze i vina. U Iliriku je najvjerovatnije naslijedio neko starije ilirsko božanstvo, a Libera ilirsku vrhovnu

boginju, čime je Dalmacija postala središte ovog ilirsko-rimskog božanskog para, čiji se kult proširio na Trakiju, Meziju i Dakiju. U doba poznog Carstva, povezivan je sa orijentalnim božanstvima (Izida, Serapis, Mitra) i njihovim mističnim kultovima, a postojala su i posebna udruženja njegovih vjernika. Poput ostalih staroitalskih bogova, Liber nema svoj kult. Njegova ikonografija je istovjetna sa predstavama grčkog Dionisa, prikazivan je kao golobradi mladić sa vinovom lozom, tirsom i paterom.²²⁹

- U Crnoj Gori pronađen je samo jedan natpis posvećen Liberu, dok na velikom broju nadgrobnih spomenika možemo vidjeti uklesane predstave vinove loze.
- Na steli (br. 4) imamo ukrase u vidu vinove loze, koja je direktno povezana sa kultom boga Dionisa.
- Predstava kod reljefnog pehara, pronađenog u grobu br. 42 na Duklji, dobro je otisnuta. Kompoziciju čine sljedećih devet scena: figura s *vanus mystica* na glavi; obučena figura ispred žrtvenika; figura u pokretu, a iza nje se nalazi figura koja grli dijete; Menada sa tirsom i nag Satir; nag Satir koji podiže dijete (?); tronožac i figura spremna da žrtvuje neku životinju; idol na postolju, a ispred njega svještenik; oltar i drvo između kojih igra Menada; sveštenica sa paterom i ojnohoom ispred kanelovanog stuba. Sedma, osma i deveta scena potpuno su jasne, dok je sadržaj ostalih predstava manje čitljiv. Ipak, pouzdano se može zaključiti da je na ovom peharu prikazana trijumfalna povorka iz Dionisovog kulta. Keramički pehari sa reljefnom dekoracijom predstavljaju zamjenu za skupocjeno srebrno posuđe. Ovaj tip pehara nalažen je na raznim lokalitetima: u Akvileji, na Melosu, na Sirakuzi, u Korintu, Atini i dr.²³⁰
- Skoro identičan fragment pehara korintske produkcije sa već navedenim, na kome se raspoznaje dio ritualne dionizijske scene. Predmetni fragment pronađen je u prostoriji 3/IX, u kampanji iz 2010. godine, koja se nalazi na južnoj strani kapitolskog hrama.²³¹
- Arheolog mr Ilija Pušić pronašao je tokom rekognosciranja fragment skulpture 1966. godine na imanju bivšeg vlasnika Bonturina iz Herceg-Novog i prenio u muzej. Na ovom klesanom fragmentu moguće da korpa, odnosno, vedro predstavlja *cista mistica*, koje se koristilo u ceremoniji inicijacije u kultu Dionisa. U košari se, među raznim plodovima, nalazio falus kao

²²⁹Srejović i Cermanović 2004, 233-234.

²³⁰Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 205-206.

²³¹Drašković i Živanović 2011, 57, 64.

znamenje prirodne snage koja neprestano rađa novo.²³² Pored korpe vidljivi su ostaci stopala skulpture koja nedostaje.

1. **Cipus**, Otilovići (T.9, sl. 70)

Zavičajni muzej u Pljevljima, Inv. br. bb, Kamen

Piramidalni cipus, na frontalnoj strani je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza sa krupnim i plastično modelovanim plodovima. Na bočnim stranama su delfin i riba. Cipus je pronađen u sekundarnoj upotrebi u apsidi ranohrišćanske crkve u Otilovićima kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Cvijetić 2012, 173-175.

Dat: II - IV vijek

2. **Cipus**, Otilovići (T.9, sl. 71)

Zavičajni muzej u Pljevljima, Inv. br. bb, Kamen

Piramidalni cipus, na frontalnoj strani je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza sa krupnim i plastično modelovanim plodovima. Na bočnim stranama su delfin i riba. Cipus je pronađen u sekundarnoj upotrebi u apsidi ranohrišćanske crkve u Otilovićima kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Cvijetić 2012, 173-175.

Dat: II - IV vijek

3. **Votivna ara**, Duklja (T.9, sl. 72)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana ploča pronađena 1902. godine u polju južno od dukljanskih termi, ali je nestala 1907. godine. Ovo je jedina votivna ara posvećena Liberu (Dionisu) sa nadimkom Pater (otac) pronađena u Crnoj Gori, inače su rijetke.

Dimenzije: debljina-15 cm

Lit: Martinović 2011, 163.

Čitanje: [Libe]RO PA | [tri A]VG(usto) SAC(rum) | [...]TER | [tius? e]X VOTO

²³² Đurić 1941, 59.

Prevod: Liberu ocu Avgustu svetom Tercije (?) po zavjetu

Dat: I - IV vijek

4. **Stela**, Podgorica (T.9, sl. 73)

Porta crkve Sv. Đorđa u Podgorici, Inv. br. bb, Kamen

Stela od spuškog krečnjaka sa natpisnim poljem udubljenim i oivičenim frizom s motivom vinove loze. Stela je iskorišćena kao pokrivač savremenog groba.

Dimenzije: 190 x 84 cm

Lit: Martinović 2011, 136.

Dat: I - IV vijek

5. **Reljefni pehar**, Duklja (T.9, sl. 74)

JU Muzeji i galerije Podgorica, Inv. br. bb²³³, Glina

Pehar sa cilindričnim recipijentom. Jedna od dvije keramičke posude na jugoistočnoj nekropoli Duklje, koja je modelovana u kalupu. Recipijent pri obodu i dnu profilisan je rebrima koja oivičavaju friz sa reljefnim figuralnim predstavama. Kompozicija se sastoji od jedanaest figura grupisanih u devet polja, koja su međusobno odijeljena snopovima talasastih linija.

Dimenzije: visina-6,5; obod-7 cm

Lit: Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 205.

Dat: II - III vijek

6. **Reljefni pehar**, Duklja (T.9, sl. 75)

Duklja, Inv. br. 142/10, Glina

Fragment pehara sa cilindričnim recipijentom, modelovan u kalupu. Fragment je od gline žućkasto-crvenkaste boje pečenja, prevučen premazom u nijansama od narandžaste do smeđe boje. Recipijent pri obodu i dnu profilisan je rebrima koja oivičavaju friz sa reljefnim figuralnim predstavama. Na sačuvanom fragmentu raspoznaju se dvije figure.

Dimenzije: visina-6; prečnik-10,5 cm

²³³ Predmeti koje sam sa kolegom Draganom Radovićem premjerio i dokumentovao u JU Muzeji i galerije Podgorica nemaju inventarski broj.

Lit: Drašković i Živanović 2011, 64, 88.

Dat: II - IV vijek

7. **Skulptura**, Herceg-Novi (T.9, sl. 76)

JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi, Inv. br. 403,
Kamen

Na četvorouglastoj ploči očuvani su djelovi ženskih stopala, donji dio skulpture lava i stog
berićeta. Izrađeno od kamena slabijeg kvaliteta. Uslijed atmosferalija nagrižena je cjelokupna
površina.

Dimenzije: 41 x 23 x 7 cm

Lit: Inventarski karton br. 403 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo
Benković“ Herceg-Novi

Dat: I - IV vijek

4.1.12. Nemeza

Kult grčke boginje pravednosti i umjerenosti Nemeze, obično je vezivan za teatre i
amfiteatre. Nemeza kao kćerka Noći predstavlja personifikaciju pravedne srdžbe protiv svega što
remeti red i ravnotežu u prirodi i prisutna je na svim mjestima gdje se krši pravda. Nemezu prati
Stid (*Aidos*) i kad se ljudski rod bude sasvim iskvario, ove dvije boginje napustiće zemlju i vratiće
se na Olimp među bogove. Ona je srodna mojrama i erinijama. U helenističkoj i rimskoj epohi,
postala je univerzalno božanstvo srodno Kibeli, Adrasteji i Izidi. Posebno je poštovana kao boginja
agona, koja bdi nad pravilima igre i obezbjeđuje ili uskraćuje pobjedu. Stoga su njene statue
postavljane u gimnazijama, amfiteatrima i hipodromima. Posebno su je poštovali vojnici,
oslobođenici i robovi. Na nekoliko reljefnih predstava ova boginja je okarakterisana raznim
atributima, kao što su terazije, točak, mač, bič, luk i strijela, uzde.²³⁴

- Na predmetnom natpisu nalazi se posvećenje Boginji svetoj, odnosno, Nemezi. Njeno
prisustvo u Municipiumu S... kroz pojavljivanje na žrtveniku, sugerise postojanje pozorišta ili
amfiteatra u ovom gradu.²³⁵ Na ovom natpisu javlja se i posveta geniju samog grada.

²³⁴Srejović i Cermanović 2004, 281-282.

²³⁵Cerović 1993/1994, 68.

- Predmetni pehar pronađen je u grobu spaljenog pokojnika br. 51 sa nekropole II u Kominima. Pepeo pokojnika bio je smješten u kameno sanduče. Pehar je pronađen pored sandučeta u fragmentima, koji su omogućili njegovu kasniju rekonstrukciju. I pored mnoštva sličnih, pehar sa Komina za sada predstavlja jedinstven primjer sa predstavom konja u medaljonu, najvjerojatnije proizveden u Kelnu, čije radionice preuzimaju primat u proizvodnji određenih vrsta staklenih posuda od II vijeka. Na osnovu nalaza fragmentovanog pehara, možemo pretpostaviti da je obavljeno njegovo ritualno razbijanje nad grobom za vrijeme daće nakon sahrane. Po jednoj pretpostavci pehar se povezuje za boginjom Nemezom, čiju funkciju smo već opisali. Prisustvo ovakvog skupocjenog predmeta u ovom grobu može se okarakterisati kao nagrada dobijena prilikom pobjede na nekom agonu. U većim gradskim centrima održavala su se takmičenja u čast pojedinih bogova, što u ovom slučaju možemo povezati sa nekom vrstom konjičkog takmičenja, gdje je nagrada bila upravo ovaj pehar sa predstavom konjskih glava u medaljonima. U prilog tome ide već navedeni natpis posvećen boginji Nemezi i nalaz fragmentovane posude od stakla, izrađene u tehnici *fondi d'oro*, koja najvjerojatnije potiče iz Komina, sa zlatnim listićem na kome je urezana predstava konja, umetnutom na dnu između dva sloja stakla.²³⁶ Ova vrsta posude rijetka je na prostoru Ilirika, a opisani fragment se nalazi u Beču.²³⁷

1. **Votivna ara**, Komini (T.10, sl. 77)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara profilisana i bogato ornamentisana. U sredini gornjeg dijela nalaze se rozeta i dva grozda, a sa strane su akroteriji. U donjem dijelu iz stilizovanog suda izlazi na dvije strane lozica sa dva grozda. Natpis u šest redova izveden je slovima nejednake visine i oblika, nevješto urezivanim. Služila je porodici Ostojić u Kominima kao podupirač drvenog koša uz porodičnu kuću, ali je 2007. godine preuzeta od strane lokalnog muzeja radi konzervacije.

Dimenzije: visina-80 cm

Lit: Martinović 2011, 213.

²³⁶Ružić 2001, 413, 420-422.

²³⁷Cermanović-Kuzmanović 1987, 28.

Čitanje: DEAE XANT(a)E | NEMESI ET GENI | O MVNICIPI(i) H(uius) | SATVRNINVS
| B(?) BE(neficiarius) CO(n)S(ularis) LEG(ionis) XI CL(audiae) | LIBIES POSVIT

Prevod: Boginji svetoj Nemezi i Geniju municipija ovog Saturnin konzularni beneficijar legije XI Klaudije rado postavi

Dat: II - IV vijek

2. **Pehar**, Komini (T.10, sl. 78)

Zavičajni muzej u Pljevljima, Inv. br. bb, Staklo

Stakleni pehar od tanjeg bjeličasto-žućkastog providnog stakla, izrađen tehnikom slobodnog duvanja. Pehar je blago profilisanog zaobljenog oboda, dubokog cilindričnog recipijenta, zaobljenog dna, niske noge u obliku kuglice i prstenasto profilisane konične stope. Vrat pehara ukrašen je horizontalno apliciranom staklenom niti, dok je recipijent, u dijelu ispod, bogato dekorisan reljefnim mrežastim ornamentom u vidu nepravilnih rombova blago zaobljenih ivica u koje je smješteno dvadeset pet medaljona sa reljefnim predstavama konjskih glava.

Dimenzije: visina-26,2; obod-8,4; stopa-7,5 cm

Lit: Ružić 2001, 413.

Dat: III - IV vijek

4.1.13. Neptun

Neptun je bog tekuće vode koja obezbjeđuje plodnost zemlje. Neptunalijske su svetkovanje prvenstveno zemljoradnici 23. jula, u vrijeme najvećih vrućina, kada se smanjuju riječni tokovi i presušuju izvori. Na taj dan pravljeni su zakloni od lišća i on je prizivan da spriječi sušu. Tek od 399. godine p.n.e. Neptun je poistovjećen sa grčkim Posejdom i od onda on postaje bog mora i zaštitnik prekomorske trgovine. U kultu on je povezan sa boginjom Salacijom i Venilijom.²³⁸

- Jedini spomenik posvećen Neptunu je pronađen u koritu rijeke Zete stotinu metara uzvodno od izvora Bijeli studenci, na lijevoj strani korita rijeke, ispod lokacije Laze Radevića.²³⁹ Natpisom sa ovog spomenika bavilo se više naučnika. Prvo je preveden: *Neptunu spasiocu od*

²³⁸Cermanović i Srejšević 1996, 382.

²³⁹Vučinić 2007, 197.

smrtne opasnosti, posvetio je Petronije Asper s radosnom mišlju. Na osnovu toga povezuje se sa lokalnim božanstvom rijeka i voda-Bindom, jer se natpis nalazio u neposrednoj blizini izvora pitke vode Bijeli studenci.²⁴⁰ Sa ovim prevodom se ne slažu kolege koji daju prevod naveden kod opisa samog spomenika. Takođe, po jednom mišljenju spomenik nije podignut nakon neposredne opasnosti davljenja u rijeci Zeti, već tu posvetu treba shvatiti generalno. Naime, bilo je uobičajeno da se Neptunu zavjetuje prilikom odlaska na more ili na povratku sa mora. Stoga i jeste logično da je zavjet mogao biti podignut nakon uspješnog završetka putovanja pri postojećem svetištu ili na simboličnom mjestu.²⁴¹

1. **Votivna ara**, Duklja (T.10, sl. 79)

Istorijski muzej Crne Gore na Cetinju, Inv. br. bb, Kamen

Ara posvećena Neptunu, pronađena je jula 2003. godine u koritu rijeke Zete. Gornja zona je profilisana i završava se akroterijima između kojih je isklesana rozeta s ornamentom palmete. Baza je, takođe, profilisana. U neuokvirenom natpisnom polju nalazi se natpis izveden slovima, visine od 3,3 do 4 cm, kvadratne kapitale u osam redova.

Dimenzije: 61,5 x 21 cm

Lit: Martinović 2011, 130-131.

Čitanje: NEPTVNO | SACRVM P | ERICVLORV | M ABSOLV | TORI PETRO | NIVS
ASPE | R V(otum) S(olvit) | L(ibens) A(nimo)

Prevod: Neptunovo svetište. Od opasnosti osloboditelju. Petronije Asper zavjet izvrši rado iz duše

Dat: II - III vijek

4.1.14. Nimfe/Boginje

Nimfe, kojima je posvećen prvi natpis, u grčkoj mitologiji su vječno lijepe i mlade Zevsove kćerke. Najviše su povezane sa vodom, te su stoga kasnije smatrane kćerkama Okeana ili riječnih bogova. Život provode u igri i pjesmi, druže se sa Panom i Hermesom, prate Artemidu u lov i zajedno sa satirima i silenima slave Dionisa. Njihov kult bio je privatnog karaktera i ograničen je

²⁴⁰Vučinić 2007, 202-203.

²⁴¹Grbić 2010, 176-177.

na najade, nimfe koje borave kraj rijeka i jezera. Njih su poštovali pastiri, seljaci, ribari i lovci, kraj izvora ili po pećinama. Najadama se žrtvuje cvijeće, vijenci, med i mlijeko, a rede kokoš, jagnje ili jare. U helenističko-rimsko doba izrađivane su statue nimfi i postavljane su u nišama kraj izvora i česmi, po uzoru na Afroditu, ali redovno sa školjkom ili posudom u rukama. Često su predstavljane u ležećem položaju, obnaženih grudi, oslonjene na prevrnutu posudu iz koje se izliva voda.²⁴²

- Drugi natpis postavljen je u čast boginjama. Moguće da se radi o boginjama uopšte, ali to ne možemo saznati, jer je ostatak natpisa izgubljen.

1. **Votivna ara**, Spuž (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ara koja je bila je uzidana u bedem tvrđave kod vrata Ali Age u Spužu. Po nekim indicijama, tokom Drugog svjetskog rata, izvadili su je Italijani u periodu od 1941-1943. godine i odnijeli u Italiju.

Dimenzije: 55 x 26 cm

Lit: Martinović 2011, 163-164.

Čitanje: NYMPHIS AVGGG(ustis tribus) | S(acrum) M(arcus) S[...] M[...] | CVM SVIS

Prevod: Nimfi uzvišenih triju svetište. Marko S(?) M(?) sa svojim

Dat: I - IV vijek

2. **Kamena ploča**, Slatina (T.10, sl. 80)

Zavičajni muzej u Danilovgradu, Inv. br. bb, Kamen

Srednjovjekovni krst izrađen od kamene ploče na kojoj je djelimično sačuvan latinski natpis. Potiče sa groblja kod crkve Sv. Vračevi u selu Slatina.

Dimenzije: širina baze-20; visina-44; širina na kracima krsta-28; širina gornje zone-11; debljina-6,5 cm

Lit: Martinović 2011, 131.

Čitanje: P(osuit?) | DIABVS | (i)DNEVS

²⁴²Cermanović i Srejšević 1996, 386-387.

Prevod: Postavljeno Boginjama pogodan(?)

Dat: I - IV vijek

4.1.15. Silvan

Kult Silvana, odnosno, kult grčkog božanstva šuma Pana, bio je raširen u ilirskim krajevima kao kult Vidas. Postoje i primjerci epigrafskih spomenika na kojima se Silvan, božanstvo šuma i izvora, naziva Herkulovim djedom. On je bog neobrađene zemlje, lova, šuma, stada, rastinja i međa koje dijele polja od šuma. Često je poistovjećivan sa Panom ili Faustom. Prizivan je istovremeno sa Cererom i Liberom. Jednom godišnje seljaci su Marsu i Silvanu žrtvovali meso, vino i slaninu. Silvan je povezan sa domaćim larima i penatima, a smatran je i genijem pojedinih udruženja. To je omiljeno božanstvo domorodaca rimskih provincija, pogotovo Dalmacije, Panonije, Dakije i Afrike. Njegov kult lako se uklapao u religiju neromanizovanog stanovništva, a rimske trupe stacionirane u provincijama su ga prizivale da ih zaštiti od šumskih životinja i da im podari sreću u lovu. Prikazivan je kao snažan, bradat muškarac, sa šiškama bora u dugoj kosi, najčešće nag sa kozjim krznom prebačenim preko desnog ramena. U skutu ponekad nosi šiškare, jabuke i grožđe, a u ruci nosi nož za voće, pastirski štap ili granu bora, dok mu se kraj nogu često nalazi pas.²⁴³ Na području ilirskog plemena Delmata, česti su natpisi i votivne reljefne predstave Silvana.²⁴⁴ Silvan se na votivnim spomenicima provincije Dalmacije prikazivao na dva načina. U primorskim oblastima, on je uvijek prikazivan u formi grčkog Pana, okružen drvećem (omorika, lovor), životinjama (koza, jare ili pas) i drugim uobičajenim atributima u određenom pejzažu. U kontinentalnom dijelu provincije, na primjer, na području današnje Bosne, prikazivan je kao golobradi mladić, ponekad i sa ljudskim nogama, u potpunosti antropomorfno, čime se približava liku italčkog Silvana i to bez pejzaža, u slobodnom i neodređenom prostoru.²⁴⁵ Postavlja se pitanje, da li su ti natpisi posvećeni rimskom Silvanu ili ilirskom Silvanu, što je više vjerovatno, na šta ukazuje i njegova popularnost među domicilnim stanovništvom.²⁴⁶

Silvan ima bitnu ulogu i kao htonsko božanstvo. Grobovi sa noževima pobodenim u zemlju pored urne sa nekropole I u Kominima i na Duklji, pružaju nam mogućnost dubljeg sagledavanja

²⁴³Srejović i Cermanović 2004, 383-384.

²⁴⁴Cerović 1993/1994, 67.

²⁴⁵Vasiljević 2008, 29-30.

²⁴⁶Cerović 1993/1994, 66.

jednog segmenta vjerovanja u zagrobni život. Specifično postavljen krivi nož navodi nas na ideju povezivanja ovog rituala sa Silvanom, na šta nas navodi i jedan od njegovih simbola - voćarski, odnosno, vinogradarski nož. Njegova očigledna povezanost sa plodnošću i zaštitom prirode, kao supstituenta lokalnog božanstva, može se potvrditi načinom na koji su krivi noževi postavljeni u grobovima iz Komina, vrhom pobodenim u zemlju, iz koje sve izrasta i u koju se sve vraća radi ponovnog obnavljanja. Da je u pitanju izraz autohtonih zagrobnih vjerovanja pokazuju ne samo grube urne izrađene u lokalnoj tradiciji, već i način polaganja kremiranih pokojnika u njih. Običaj ispiranja kostiju izgorjelih na pogrebnoj lomači veoma je star i potiče još iz bronzanog doba. Time je vjerovatno i običaj pobadanja krivih noževa u grobovima preuzet iz ranijih tradicija. Istovjetni primjerci noževa nađeni su u grobovima na teritoriji Japoda. Sandučići za pepeo sa ove nekropole podsjećaju na japodske urne. Sve ovo ukazuje na nesumnjiv uticaj kulture Japoda. Moguće da je povezanost Silvana sa kultom mrtvih dvojaka. Kao čuvar granica i međa, mogao je ujedno biti i zaštitnik čistote i nepovredivosti groba kao novog doma pokojnika.²⁴⁷ Za primjer se može uzeti nadgrobni cipus Pakonije Montane i prikaz već naveden pri obradi boga Atisa, koji upućuje i na prikaz Silvana. Pored već opisanog mladića na desnoj strani cipusa, na lijevoj strani cipusa prikazana je mlada žena odjevena u dugu haljinu sa preklopom i dugim rukavima, koja u desnoj ruci, savijenoj u laktu, na grudima drži dva cvijeta, a u spuštenoj, lijevoj ruci drži ključ. Obje figure prikazane su en face, u edikulama koje su flankirane stubovima sa kapitelima. Ispod svake edikule nalazi se po jedno drvo života, dok je iznad njih ukras u vidu lišća. Upravo voćarski nož jeste jedan od atributa Silvana, a takođe on je bog šuma, što možemo potvrditi kroz predstavu drveta na samom cipusu. Kompletan scena ukazuje na Silvana, kroz jedan od njegovih epiteta *Dendrophorus*. Na spomenicima u sjeveroistočnim djelovima provincije Dalmacije umjesto figure Silvana, često je prikazano drvo. Ukoliko se prihvati navedena pretpostavka, onda je Silvan, kao čuvar nepovredivosti groba preuzeo funkciju Dionisa kao gospodara mrtvih. U tom slučaju, prikaz mlade žene, u stvari bi predstavljao lokalnu interpretaciju Dijane, zaštitnice prirode i plodnosti, koja u ruci drži ključ života. Udubljeno i profilisano natpisno polje, uokvireno je vinovom lozom sa grožđem, koja na dnu izvire iz kantarosa, a iznad natpisa završava se Heraklovim čvorom. Ukoliko pretpostavimo da mladić, koji se često javlja u paru na nadgrobnim spomenicima u jugoistočnoj Dalmaciji, predstavlja lokalno božanstvo poistovjećeno sa rimskim Silvanom, onda

²⁴⁷Ružić 2009, 109-110.

funkciju čuvara pokojnika ima i Silvanov unuk Herkul, kroz motiv Heraklovog čvora.²⁴⁸

- Tri natpisa pronađena u Crnoj Gori su posvećena Silvanu i sva tri potiču sa Komina. Zanimljivo je da se i ovdje, kao i u čitavom dijelu istočne Dalmacije, Silvan ne javlja u kulturnoj zajednici sa nimfama ili Dijanom, kao što je to slučaj u unutrašnjosti provincije.²⁴⁹

1. **Votivna ara**, Komini (T.10, sl. 81)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara nađena na obali Vezičnice i uzidana u stepenište prema dvorištu Stare kasarne u Pljevljima. Profilisana u gornjem i donjem dijelu, gornja profilacija je djelimično oštećena, kao i natpisno polje. Natpis izveden slovima rustične kapitale u pet redova.

Dimenzije: visina-90 cm

Lit: Martinović 2011, 213-214.

Čitanje: SILVANO | AVG(usto) SAC(rum) | M(arcus) AELIV[s] | ANTO[nius] |

V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Prevod: Silvanu uzvišenom svetom Marko Elije Antonije zavjet ispuni rado po zaslugi

Dat: II - IV vijek

2. **Votivna ara**, Radosavac (T.10, sl. 82)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara posvećena Silvanu, bez imena dedikanta, bila je ugrađena u kuću seljaka Jestrovića u selu Radosavac kod Pljevalja, na lijevoj obali Čehotine.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 246.

Čitanje: S(ilvano) A(vgusto) S(acrum)

Prevod: Silvanu uzvišenom svetom

Dat: II - IV vijek

²⁴⁸Ružić 2009, 110-113.

²⁴⁹Zotović 2001, 185.

3. **Votivna ara**, Komini (T.10, sl. 83)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Mala skromno profilisana ara, postavljena sa još dvije takve are sa otklesanim natpisima, nađena prilikom istraživanja u Kominima 2008. godine, gdje je ostala *in situ* na temeljima zgrade sa hipokaustom (vidi sliku 33). Ara skoro identična ari iznad.

Dimenzije: cca 24 x 20 x 41 cm

Lit: Martinović 2011, 216 i Ružić 2009, 113.

Čitanje: S(ilvano) A(vgusto) S(acrum)

Prevod: Silvanu uzvišenom svetom

Dat: II - IV vijek

4.1.16. Venera

Venera je italska boginja cvjetanja prirode, vrtova i drveća i vjerovatno personifikacija milosti, koju Jupiter daruje ljudima. Nakon što su Rimljani došli u kontakt sa Afroditom, Veneru su izjednačili sa njom i pridodali su joj atributi boginje ljubavi i ljepote. Kasnije je dobila još funkcija, te je diktator Sula (82-79. godine p.n.e.) uveo kult Venere kao boginje sreće, dok joj je Pompej (106-48. godine p.n.e.) pridodao i funkciju pobjedničke boginje. U Pompejima je smatrana za zaštitnicu grada, dok je pred kraj Republike i u doba Carstva uživala najveći ugled *Venus Genetrix*, pramajka roda Julijevaca, rimske države i naroda.²⁵⁰

1. **Kvader**, Duklja (T.10, sl. 84)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Kvader izlomljen po sredini vertikalno na dva dijela. Natpis je u udubljenom profilisanom natpisnom polju u četiri reda sa slovima duboko urezanim, visine 4-5 cm. Nađen je blizu ušća Zete u Moraču i premješten je 1902. godine u polju blizu jugozapadnog ugla gradskih bedema Duklje.

Dimenzije: 76 x 59 x 50 cm

Lit: Martinović 2011, 162.

²⁵⁰Srejović i Cermanović 2004, 86-87.

Čitanje: VENERI | AVG(ustae) | SACRVM | FL(avia) BASSILLA

Prevod: Venere uzvišene svetište Flavija Basila

Dat: I vijek

4.1.17. Viktorija

Viktorija je boginja pobjede. Od poznog rimskog republikanskog doba pridodati su joj razni epiteti prema nazivima ratova i legija ili prema imenima vojskovođa ili imperatora. Avgust je nakon bitke kod Akcija (31. godine p.n.e.)²⁵¹ postavio žrtvenik posvećen Viktoriji u samom Senatu, koji je u vrijeme poznog carstva postao simbol paganstva. Njen lik je nastao po uzoru na starorimsku boginju Vika Potu ili iz kulta Jupitera Viktora. Predstavljena je i kao grčka boginja pobjede Nika.²⁵² Kult ove boginje posebno se proširio u postrepublikanskom periodu.²⁵³

- Bronzana skulptura boginje Viktorije pronađena je u šutu. I pored činjenice da je kult boginje Viktorije počeo da se poštuje veoma rano, predstave boginje Viktorije u sitnoj bronzanoj plastici nisu česte, te je ovaj nalaz veoma značajan sa tog aspekta.²⁵⁴

1. **Skulptura**, Budva (T.10, sl. 85)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 814, Bronza

Figura je manjih dimenzija i predstavlja boginju obučenu u dugu bogato nabranu haljinu bez rukava i sa okovratnikom, koja je pojasom podvezana ispod jasno naznačenih grudi. Donji dio haljine je sa prednje strane zategnut, te se ističu noge, dok ispod krajeva haljine proviruju stopala. Na leđima se sačuvao samo dio desnog krila, dok se od lijevog nazire trag. Boginja u ispruženoj desnoj ruci drži lovorov vijenac, dok joj je lijeva ruka, u kojoj drži neidentifikovan predmet (možda svitak), opružena niz tijelo. Kosa je razdijeljena po sredini glave i skupljena u nisku punđu na zatiljku.

Dimenzije: visina-7,6 cm

Lit: Marković 2012, 198, 259-260.

Dat: I - II vijek

²⁵¹U ovoj borbi je pobijedio Antonija, nakon čega je preuzeo svu vlast u svoje ruke.

²⁵²Srejović i Cermanović 2004, 88.

²⁵³Marković 2012, 260.

²⁵⁴Marković 2012, 260.

4.2. Orijentalni kultovi

Orijentalni kultovi na teritoriji Crne Gore u antici javljaju se još od procesa romanizacije, jer je posredstvom Rima i došlo do prodora orijentalnih kultova. Uz podršku pojedinih imperatora dolazi do njihovog procvata. U vrijeme slabljenja Rimskog carstva dolazi do njihovog potiskivanja, ali mitraizam preuzima ulogu vodećeg kulta u vrijeme preovladavanja monoteizma, kada se rimska religija usmjerila u tom pravcu. Tada su kultovi Jupitera, Marsa, Serapisa i svih Bala postali lokalne manifestacije jedinog boga Sola, dok je kult Mitre, kao njegovog izaslanika, nastavio da učvršćuje put ka monoteizmu. U rimskim provincijama na prostoru Ilirika, najstariji prisutan orijentalni kult je posvećen Kibeli, koncentrisan u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji. Zatim se javlja kult Serapisa i Izide, čiji su malobrojni zavjeti, koji se pojavljuju sredinom II vijeka, takođe najviše zastupljeni u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji. Kult Jupitera Dolihena, obično je zastupljen u većim vojnim logorima i u mjestima gdje je proces romanizacije najranije započet. U provinciji Dalmaciji, ovaj kult zastupljen je samo duž uskog primorskog pojasa. Zahvaljujući velikom broju vjernika, mitraizam je uspio da se održi u trenutku kada su sve paganske religije bile potisnute od strane hrišćanstva. U procesu religioznog sinkretizma, koji je prethodio monoteizmu, mitraizam je postao prva među paganskim religijama, jer su njegova teološka načela bila podjednako bliska i Rimljanima i romanizovanim varvarima. Glavni nosioci ovih kultova bili su robovi i oslobođenici, sa izuzetkom kulta Jupitera Dolihena.²⁵⁵ U Crnoj Gori nemamo predstave orijentalnih božanstava, sem podatka da je u Krivošijama iznad Risna prije Prvog svjetskog rata pronađen kip boga Mitre, koji je nestao²⁵⁶ i figuricu boginje Izide. Pored navedenih, u Crnoj Gori je konstatovan i jedan primjer judejskog kulta, o kojem će više riječi biti u poglavlju o nekropolama Duklje.

Serapis je obično predstavljan poput bradatog muškarca koji na glavi nosi visoki kalatos ili modijus od pletenog pruća. Ovaj grčko-egipatski bog je htonskog karaktera, skoro identičan Hadu, ali istovremeno je i bog sunca i svemira, neprolazan i neograničen. Njegov atribut je lav. Kult Serapisa i Izide u Rimu se javlja oko 220. godine p.n.e. Uvođenje Serapisovog kulta, djelimično je zasnovano na osnovu funkcija koje je imao

²⁵⁵Zotović 1969, 59-71.

²⁵⁶Parović-Pešikan 1980, 41.

Liber Pater, božanstvo identifikovano sa Dionisom. U Iliriku ovaj kult se mogao javiti u vrijeme učvršćivanja rimske vlasti, najranije nakon završetka panonskog ustanka 9. godine, a najkasnije poslije rata sa Dačanima 106. godine.²⁵⁷

Što se tiče Izide, u helenizmu se oformio sinkretistički kultni lik Izide-Fortune. Takva predstava boginje u lijevoj ruci imala je kornukopiju-rog izobilja, dok je desnom rukom upravljala brodskim kormilom ili je držala zdjelu. Na glavi joj je stojao egipatski znamen u vidu kravljih rogova, polumjeseca, sunčevog diska sa ureusom i dekorativnim listovima ili perima.²⁵⁸

U Mitrinom kultu povezani su voda, vatra, zemlja i vazduh. Od svojih vjernika Mitra očekuje moralnost, askezu i čednost, a za uzvrat obećava ljepši život poslije smrti, ponovno rađanje i vaskrsenje. Vjernici tog kulta su krštavani, dok je uvođenje u misterije kulta, imalo više stepena posvećenja. Njemu su se redovno prinosile žrtve, najčešće bik, radi obezbjeđenja plodnosti zemlje.²⁵⁹

4.2.1. Mitra

Bog Mitra je persijsko božanstvo svjetlosti, poštovano u cijeloj Rimskoj imperiji. Mitraistička religija zasniva se na dualističkom učenju mazdaizma o stalnoj borbi između principa dobra (*Ahura Mazda*) i zla (*Ariman*). Uz njega se nalaze bakljonoše (dadofori) i to jedan sa podignutom, a drugi sa spuštrenom bakljom. Pod haldejskim uticajem, u kult Mitre su uvedeni znaci Zodijaka, sedam planeta, kao i Sol i Luna. Svojim vjernicima Mitra postavlja zakone visoke moralnosti i od njih zahtijeva najveću čistoću, askezu i čednost, a zauzvrat im obećava ljepši život nakon smrti, ponovno rađanje i vaskrsenje. Sam Mitra odvodi duše na drugi svijet, sudi im i daje piće besmrtnosti, napitak spravljen od vina i krvi prabika. Mitrina kulna mjesta su kraj izvora, bunara ili u pećinama. Mitrini vjernici su krštavani, dok je uvođenje u misterije imalo više stupnjeva posvećenja. Tek u vrijeme Rimskog carstva, u doba Vespazijana 79. godine n.e., Mitrin kult je postao popularan i raširio se diljem antičkog svijeta. Pristalice Mitrine religije bili su vojnici, oslobođenici, kao i robovi, dok su žene bile isključene iz Mitrinog kulta. Njegov kult dostigao je vrhunac

²⁵⁷Gavela 1956, 44-50.

²⁵⁸Lisičar 1961, 126-127.

²⁵⁹Krunić 2011, 33.

sredinom III vijeka, a već u drugoj polovini II vijeka prihvatili su ga i najviši slojevi rimskog društva. Imperator Komod bio je posvećen u Mitrine misterije. U svim djelovima Rimskog carstva, nalazi se veliki broj spomenika na kojima su prikazane razne scene iz mita o Mitri.²⁶⁰ Vatrene snaga kosmičkog bika označena je na mnogim Mitrinim spomenicima kao simbol nebeske, odnosno, solarne vatre. Poznati simbol vatre, često korišćen u mitraističkoj ikonografiji, jeste lav kao fizička vatra u prirodi. Takođe, u istom kontekstu je prikazivana i krilata zmija, simbolički prikazujući pneumatičku vatru.²⁶¹ Lavovi u mitrejima mogu predstavljati vatrenu stražu ili vatrene čuvare boga vatre.²⁶² Predstave mladičkog para koje se javljaju na spomenicima u Kominima imaju orijentalno porijeklo i mogu biti vezani za Mitrinu religiju, koja je možda uticala na formiranje genija smrti. Njihova predstava u paru može se dovesti u vezu sa dadoforima.²⁶³

KATALOG:

- Natpis na prvom spomeniku posvećen je Mitri, koji je povezan sa kultom vavilonskog boga sunca Šamaša, stoga se u natpisima rimskih legionara često spominje pod imenom Nepobjedivog Sunca.
- U Lever Tari, na desnoj obali rijeke Tare pored puta koji je u antici povezivao Pljevlja (Municipium S...) i Nikšić (Anderba), u osnovi jedne stijene, koju mještani nazivaju Preslica, uklesana je niša, pored koje je u plitkom reljefu prikazan žrtvenik sa natpisom posvećenim orijentalnom božanstvu Mitri. U ovom natpisu, iako nije eksplicitno spomenuto sunce, jasno je da se radi o bogu Mitri, koji se redovno u natpisima nazivao *SOL INVICTUS* (Nepobjedivo sunce). Ovo svetište na lokalitetu Preslica u Lever Tari jedinstveno je na prostoru istočne Dalmacije. Spomenici mitraizma su se uvijek nalazili na glavnim provincijskim saobraćajnicama, rijetki su primjerci nađeni van trase ovih puteva. Naravno, bili su postavljeni uz obale većih rijeka ili u slivu njihovih pritoka.²⁶⁴

²⁶⁰Cermanović i Srejšević 1996, 363-365.

²⁶¹Zotović 1997, 412.

²⁶²Gugolj 1999, 32.

²⁶³Cerović 1993/1994, 67.

²⁶⁴Zotović 1973, 12.

Sve ove uslove ispunjava predmetni mitreum, jer se nalazi na komunikaciji *Anderba – Municipium S...* kod plitkog gaza rijeke Tare, kuda je put prelazio zbog lakog pristupa rijeci.

1. **Votivna ara**, Pljevlja (T.11, sl. 86)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Ara u gornjoj i donjoj zoni oštećena. Nađena je negdje u pljevaljskom polju, sada je uzidana u česmu u dvorištu stare kasarne. Natpis u pet redova, izveden slovima nejednake visine.

Dimenzije: 51 x 33 x 24 cm

Lit: Martinović 2011, 214 i Zotović 1973, 41.

Čitanje: SOLI IN | VICTO SAC(rum) | SEXT(us) BABE | RIVS (CS?)IANV | [arius]
VOT(um) P(osuit) [M](erito)

Prevod: Sunca nepobjedivog svetište Sekst Baberije (CS?)Januarije zavjet ispuni po zasluži

Dat: II - IV vijek

2. **Votivna ara**, Lever Tara (T.11, sl. 87)

Lever Tara, Inv. br. bb, Kamen

Polukružna niša za reljef Mitre i zavjetni natpis, djelimično oštećen i na kraju nečitak, uklesan u živu stijenu u potpečku Preslica.

Dimenzije: niša - visina-32; širina-40; dubina-11; natpis - 44 x 31 cm

Lit: Martinović 2011, 216-217, Zotović 1973, 38-39, Zotović 2001, 187. i Marković 2006, 359.

Čitanje: INVICTO | AVG(usto) AVR(elius) | [...]AGYRIA | [...]SPRO | [...]ORFITO
| [...]OS II I P(osuit)

Prevod: Nepobjedivom uzvišenom, Aurelije... Agirija(nu)s prokonzul u doba Orfita konzula po drugi put postavi

Dat: II - III vijek

4.2.2. Serapis i Izida

Serapis predstavlja grčko-egipatsko božanstvo nastalo u helenističkom Egiptu, preciznije u Memfisu i Aleksandriji, objedinjavanjem dva omiljena egipatska boga Ozirisa i Apisa. Ptolomej I Soter (vladao od 323-285. godine p.n.e.), istakao je u prvi plan to božanstvo kako bi zbližio egipatsko i grčko stanovništvo. Serapis je imao mnoge funkcije, bio je bog Sunca, iscelitelj, gospodar mrtvih i bogatstava zemlje, opšti spasitelj. Njegov kult bio je raširen u cijelom Mediteranu, posebno u velikim trgovačkim centrima. Najveći i najčuveniji njegov hram bio je u Aleksandriji. Razaranje tog hrama od strane hrišćana 391. godine, označava pobjedu hrišćanstva u cijeloj Imperiji.²⁶⁵

Izida predstavlja egipatsko božanstvo, poštovano, kako u grčkom, tako i u rimskom svijetu. Grci su još u VII vijeku p.n.e. došli u dodir sa kultom ove boginje, a već je u V vijeku p.n.e. poistovijećena sa Demetrom i dovedena u vezu sa Ijom. Smatralo da vlada podzemljem. Njena djeca su Apolon (Hor) i Artemida (Bubastida). Njeni praznici svetkovani su u najvećem sjaju više puta tokom godine, jer se vjerovalo da je ona naučila ljude zemljoradnji, zakonima i moralu. U grčko-rimskom svijetu, ona je majka cijele prirode. Ona pomaže ljudski rod, tješi nesretne, stišava sve oluje i otklanja sve nesreće. Od III vijeka p.n.e. ona je poštovana zajedno sa Serapisom u gotovo svim krajevima grčkog svijeta. U Rimu je njen kult posvjedočen u II vijeku p.n.e. Isprva je njen kult u Rimu bio na lošem glasu i njene misterije su se održavale u tajnosti po cijeloj Italiji. Tek u vrijeme Kaligule (37-41. godine) podignut joj je hram na Marsovom polju, van gradskih bedema. Vladari Flavijejske dinastije poštovali su Izidu i od tada se njen kult širi, da bi u III vijeku dostigao vrhunac zajedno sa Serapisom. Širenjem hrišćanstva, taj kult je potiskivan, ali se održao sve do vremena Teodosija Velikog (do 379. godine). Izida je predstavljana sa nizom egipatskih elemenata (sistrum u ruci, kruna sa rogovima govečeta i sunčevim diskom), ali je na sebi imala grčko-rimsku odjeću, na grudima zavezanu u čvor od kojeg pada istaknut nabor.²⁶⁶

²⁶⁵Cermanović i Srejšović 1996, 492.

²⁶⁶Srejšović i Cermanović 2004, 164-165.

- Žrtvenik podignut ovim božanstvima predstavlja jedan od najrječitijih tragova Izidinog kulta na prostoru rimskog Ilirika. Samo je jedno mjesto pouzdano locirano sa ovog natpisa na kojem se nabrajaju mjesta službovanja viteza Marka Ulpija Gelijana, a to je Arba, na ostrvu Rab u Hrvatskoj.²⁶⁷
- Bronzana aplikacija boginje Izide pronađena je prilikom sistematskih arheoloških istraživanja lokaliteta Carine u Risnu tokom kampanje realizovane 2014. godine.

1. **Votivna ara**, Komini (T.11, sl. 89)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Ara profilisana u gornjem i donjem dijelu. Iskopana je u Kominima 1940. godine i bila je ugrađena u štalu porodice Ostojić, ali je 2007. godine vraćena na lokalitet radi konzervacije. Natpis je u osam redova izveden slovima različite visine.

Dimenzije: 85 x 45 x 35 cm

Lit: Martinović 2011, 212 i Selem 1997, 121.

Čitanje: SERAPIDI | ET ISIDI M(arcus) | VLP(ius) GELLIA | NVS EQ(ues)
R(omanus) | CVR(ator) ARBEN | SI METLENSI(um) SPLONISTA |
MALVESATI(um)

Prevod: Serapisu i Izidi Marko Ulpije Gelijan vitez rimski nadzornik Arbenzija, Metlenzija, Splonista, Malvezata

Dat: II - IV vijek

2. **Figurica**, Risan (T.11, sl. 90)

JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Inv. br. 229/14, Bronza

Bronzana figurica (aplikacija) boginje Izide, koja lijevom rukom savijenom u laktu „pridržava“ perforiran sunčev disk, dok je desna ruka prislonjena uz tijelo. Na torzu su jasno definisane grudi. Figurica u donjoj zoni završava usadnikom i najvjerojatnije je ukrašavala predmet nepoznate namjene.

Dimenzije: visina-6,2; širina-1,5 cm

Lit: Gazivoda br. 02-1018 od 21.08.2014.

Dat: ? vijek

²⁶⁷Selem 1997, 121.

4.3. Ostaci svetišta na teritoriji Crne Gore u rimskom periodu

4.3.1. Doclea

Duklja se nalazi na periferiji današnje Podgorice, oko 4 km sjeverno od njenog centra. Gradska teritorija Duklje je smještena na ravnom platou, na ušću rijeke Zete u Moraču i rječice Širalije u Zetu. Ovaj položaj grada je odabran zbog visoko izdignute pozicije iznad sliva rijeka koje su korišćene kao prirodni sistem odbrane.²⁶⁸

Prva arheološka istraživanja Duklje su počela zahvaljujući novčanim sredstvima dobijenim od Rusije, koja su bila namijenjena za izgradnju puteva. Iskopavanja su se odvijala u četiri kampanje: januara i aprila 1890. godine, marta i aprila 1891. i 1892. godine. U prve dvije kampanje otkopavanje je vršeno u sjevernom dijelu centralnog prostora grada, na kome su nađeni ostaci foruma i ostaci forumske bazilike (*basilica forensis*). Druge dvije kampanje odvijale su se na prostoru velikih gradskih termi, a nađeni su i ostaci dva hrama (posvećena boginjama Romi i Dijani), kompleks gradske vile sa svetištem i ostaci zapadne kapije grada. Sredinom septembra 1892. godine iskopavanja u Duklji su nastavljena, kao i u jesen 1893. godine.²⁶⁹ Prve tri decenije prošlog vijeka, izuzimajući terenske i opservatorske radove I. Novickog, profesora podgoričke gimnazije, o akvaduktima antičke Duklje, istraživači su svoju pažnju posvetili proučavanju epigrafskih spomenika. Prva sistematska arheološka istraživanja Duklje obavljena su u periodu od 1954. do 1965. godine u okviru samog grada i na određenim djelovima njegovih nekropola. Novija iskopavanja su vođena u periodu od 1998 – 2000. godine. Od 2005. godine, ponovo se pokreću istraživanja na Duklji, koja su nastavljena tokom 2009, 2010. i 2011. godine. Ta ispitivanja su bila usmjerena na istraživanje objekta IX, koji se nalazi uz istočnu stranu foruma, o čijim rezultatima će kasnije biti više riječi. U međuvremenu, 2007. godine, realizovana su u okviru projekta „Nova Antička Duklja“ geofizička istraživanja Duklje,²⁷⁰ dok su u ljeto 2010. godine sprovedena zaštitna istraživanja jedne grobnice i dva groba na lokaciji Grudice.²⁷¹ Dvije manje kampanje realizovane su u neposrednoj blizini foruma 2013. godine i dale skroman pokretni fond. Iste godine, obavljena su zaštitna istraživanja

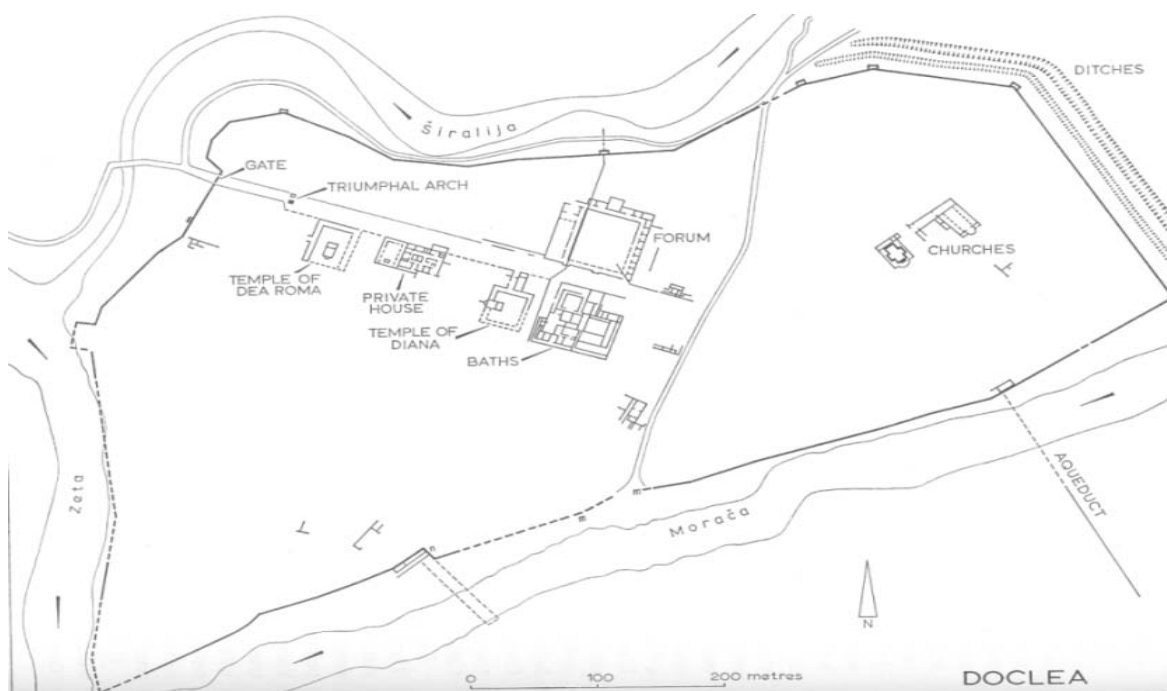
²⁶⁸Velimirović-Žižić 1977, 25-26.

²⁶⁹Sticotti 1999, 10-12.

²⁷⁰Pett. 2010, 7-38.

²⁷¹Medenica 2011, 111-117.

zapadne nekropole na lokalitetu Bjelovine, kada su pronađeni ostaci trinaest ranohrišćanskih grobnica zidanih od kamena i fino obrađenih masivnih kamenih ploča, među kojima su i četiri monumentalne zidane grobnice na svod karakteristične za period od IV-VII vijeka n.e. Ove grobnice predstavljaju jedinstven primjer grobne arhitekture ovog tipa na teritoriji Crne Gore i šire, imajući u vidu rijetke arhitektonske elemente upotrijebljene u njihovoj konstrukciji.²⁷² Tokom 2014. godine sprovedena su istraživanja manjeg obima na zapadnoj i sjevernoj nekropoli.

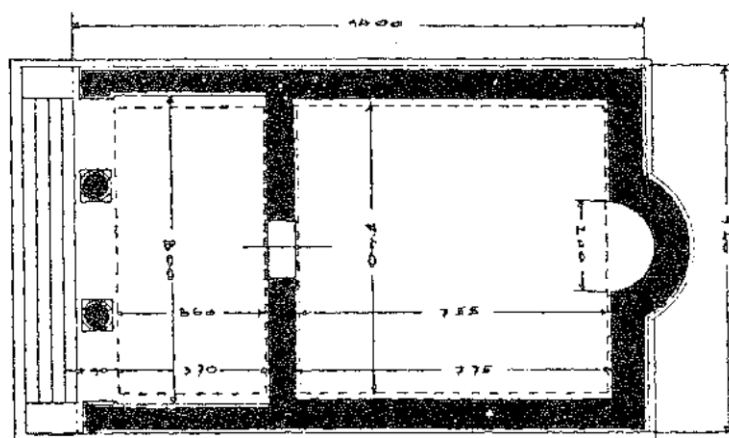

Plan 1. Situacioni plan Duklje (po Wilkes 1968)

Duž *via principalis* iz pravca kapije (vidi Plan 1), na njenoj desnoj strani, nalazila se građevina koju Stikoti obilježava kao prvi hram. Građevina leži u dvorištu, ulaz je sa sjeverne strane, dok se na zapadnom zidu dvorišta nalazila manja zgrada. Hram je podignut na soklu visine oko 1 m i pripada tipu takozvanih hramova *in antis*, odnosno, sa trijemom i

²⁷² Medenica br. 02-1279 od 25.11.2013.

dva stuba na sjevernoj ulaznoj strani. Unutrašnji dio hrama imao je na južnoj strani manju apsidu. Ovdje je pronađena jedna carska statua, a zatim i jedan kameni medaljon u kome je predstavljena bista boginje Rome. Takav oblik medaljona, koji se javlja još od helenističkog i prelazi u rimsko carsko doba, inače je poznat u Dokleji i sa drugog hrama gdje je na ovaj način prikazana boginja Dijana i koji je njoj bio posvećen.

Slika 21. Rekonstrukcija osnove prvog hrama
(po Sticotti 1999)

Moguće da se ovdje nalazio hram boginje Rome i da je prema tome tu mogao da se obavlja carski kult, s obzirom na činjenicu da su oba kulta usko povezana. Pretpostavlja se da je ovdje bila *Ara Caesaris* na kojoj je kao *sacerdos* služio jedan doklejski sveštenik čiji je natpis sačuvan. U tom slučaju moglo bi se prihvatiti i gledište da su baš na ovom mjestu bili postavljeni i mnogobrojni natpisi, podignuti u čast rimskih careva u Dokleji, od kojih je prvi posvećen Titu, a posljednji Valerijanu.²⁷³ Istočno od ovog mjesta, sa iste strane *via principalis*, nalazio se drugi hram, postavljen na sličan način u dvorištu i sa ulazom sa sjeverne strane. U pitanju je manja građevina četvrtastog oblika, a oko nje je i ovdje postojao pločnik sličan onome koji je konstatovan kod prvog hrama.

²⁷³Garašanin 1967, 203-204.

Slika 22. Izgled drugog hrama
(po Sticotti 1999)

Dvorište ovog hrama na svojoj istočnoj strani direktno se oslanja na jednu veliku građevinu koja predstavlja stambenu tipičnu rimsku palatu. Dalje duž *via principalis* prema istoku, na istoj strani ulice, nalazi se manji hram sa ulazom iz sporedne ulice, tako da je sama građevina orijentisana u pravcu zapad-istok. Hram se nalazi u dvorištu duž čijih ivica je postojao portik. Ovaj hram podignut je na jednom soklu, te mu se pristupalo stepenicama. I on pripada tipu hramova *in antis*. Uz njega je nađen i dio zabata sa predstavom Dijane u medaljonu, po čemu je i moguće izvesti zaključak da je hram bio posvećen ovoj boginji.²⁷⁴ Prvi i treći hram gotovo su istih oblika, njihovi epistilni dijelovi (arhitrav, friz) potpuno su identični po ukrasima i mjerama, dok se neznatno razlikuju u veličini celâ. Hram kod slavoluka zatečen je u razorenom stanju, dok je Dijanin hram nešto bolje očuvan. Kod pročelja ovih hramova moglo se nalaziti četiri ili šest stubova, stoga je iznijeta pretpostavka da oni nisu mogli pripadati tipu hramova *in antis*. Prvi hram bio je oblikovan po sistemu dvorišta s portikom, a sam hram se nalazio u sredini dvorišta. Hram kod slavoluka možda nije posvećen Romi, već kultu nekog gradskog patrona.²⁷⁵ Moguće da je forum prvobitno izgrađen po uzoru na klasičan tip rimskog foruma. Na osnovu istraživanja koja su sprovedena polovinom XX vijeka, može se zaključiti da je ovdje sagrađen jedan prostrani četvorougao ni temenos, sa hramom na sjevernoj i grobnom eksedrom na istočnoj strani, koji je sa sjevera, istoka i juga bio oivičen porticima, dok je na zapadnoj strani ovaj portik proširen velikom stoom. Time se forum prvobitno nije mnogo razlikovao od temenosa prvog i drugog hrama na južnoj strani glavne ulice, ali njegove monumentalne dimenzije sa prostranim porticima i tetrapilonom na južnoj strani ga definišu kao specifičan arhitektonski tip - kajzeron, odnosno cezareon.²⁷⁶

²⁷⁴Garašanin 1967, 204-205.

²⁷⁵Basler 1963, 139-142

²⁷⁶Srejović 1969, 90-91.

Cezareon, koji je nastao u Egiptu, namijenjen je imperatorskom kultu naročito razvijenom u istočnim provincijama carstva. Arhitektonske cjeline u Kireni, Palmiri i Antiohiji, koje su inače vrlo bliske dukljanskom forumu, smatraju se za cezareje.²⁷⁷ U bazilici, u prostoriji sa apsidom, otkriven je monumentalni portret jednog rimskog cara, na osnovu kojeg se može zaključiti da je u bazilici stalno stajala jedna kolosalna imperatorska statua čija je glava mijenjana sa promijenom vladara. Nalaz imperatorskog portreta u bazilici pokazuje da je ova građevina bila namijenjena prvenstveno kultu vladara.²⁷⁸

Slika 23. Zabatni reljef boginje Rome

Slika 24. Reljef na zabatu Dijaninog hrama
(po Sticotti 1999)

Može se zaključiti da je forum u osnovi sagrađen vjerovatno već u vrijeme Domicijana, da je bazilika u danas sačuvanom obliku izgrađena nešto kasnije, kao i da je ovaj kompleks prvi put porušen znatno prije katastrofalnog zemljotresa 518. godine, vjerovatno već u toku IV vijeka.²⁷⁹ Imperijalni kult je bio jedan vid forme kroz koju se pokazivala lojalnost provincijskih gradova caru lično i rimskoj hegemoniji i u provinciji Dalmaciji je prvo bio slavljen u Epidaurusu, a kasnije u Duklji, gdje je i pronađen kultni hram.²⁸⁰

²⁷⁷Srejović 1969, 91.

²⁷⁸Srejović 1969, 91.

²⁷⁹Srejović 1969, 93.

²⁸⁰Wilkes 1968, 373.

KATALOG:

Vezano za ovu tematiku zanimljivi su sljedeći nalazi:

- Natpis posvećen božanskom Marku Ulpiju Trajanu, rimskom imperatoru koji je vladao od 98-117. godine, inače bio je drugi vladar u dinastiji Antonina. Carsko ime mu je bilo *Caesar Nerva Traianus Augustus*. Još za života dobio je titulu *optimus* (najbolji), dok je kod nekih filozofa, npr. Diona Hrizostoma, prikazivan kao prototip Herakla.²⁸¹ Rimski carevi su još od doba Avgusta smatrani za bogove. Nakon Avgustove smrti, on je proglašen za božanskog (*divus*) po odluci senata.²⁸² Kao što smo već naveli, Avgust je još za života na Orijentu deifikovan. Carski kult je poštovan sve do doba Dioklecijana, samim tim natpis posvećen Trajanu spada u uobičajene formule tog vremena.
- Rimski imperator u čiju čast je podignut drugi natpis jeste Lucije Elije Aurelije Komod, kasnije car Lucije Ver (vladao od 161-169. godine). U času postavljanja natpisa, on je samo adoptirani sin cara Antonina Pija (vladao od 138-161. godine).
- Posljednji kataloški predmet vezan je za Septimija Severa. Najveći broj poznatih portreta imperatora Septimija Severa predstavljaju kopije jednog uzora koji prikazuje Septimija Severa kao još mladog i snažnog čovjeka. Portret iz Duklje, međutim, prikazuje ga kao šezdesetogodišnjaka, kao već umornog starca. Ova glava je po stilu bliska samo portretima Septimija Severa izrađenim na Istoku i vjerovatno je nastala u vrijeme između 202. i 211. godine, nakon povratka Septimija Severa iz istočnih provincija.

1. Kvader, Duklja (T.35, sl. 301)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Spomenik je bio ugrađen u ogradu mosta na potoku Širalija. Natpisno polje djelimično oštećeno s natpisom u šest redova. Podignut je u čast cara Tita.

Dimenzije: 94 x 64 x 63 cm

²⁸¹ Maškin 1991, 386-391, 530.

²⁸² Maškin 1991, 334.

Lit: Martinović 2011, 150-151.

Čitanje: DIVO TITO | AVG(usto) | L(ucius) FLAVIVS QVIR(ina tribu) |
EPIDIANVS | IIII VIR I(ure) D(icundo) QVI(n)Q(uenalis) | OB HONOR[em]

Prevod: Božanskom Titu Avgustu, Lucije Flavije, triba Kvirina, Epidijan, kvatuorvir, izričući pravdu, petogodišnji, u počast

Dat: I vijek

2. **Natpis**, Duklja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment natpisa na spuškom krečnjaku, koji je služio kao postolje za kip cara Trajana. Nađen je kao spolija u dvorištu kuće Jusufa Oručevića u Staroj varoši u Podgorici.

Dimenzije: 86 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 156-157.

Čitanje: [Imperator] Ca]ESA[ri] | [divi Ner]VA[e filio] | [Nervae Tr]AIA[no Avgusto]
| [Germanico p]ONT[ifici maximo] | [tribunicia p]O[testate] II | [consuli II]

Prevod: Imperatoru Cezaru božanskog Nerve sinu, Nervi Trajanu Avgustu Germaniku, vrhovnom svešteniku s tribunskom vlašću po drugi put (konzulu po drugi put)

Dat: I vijek

3. **Kvader**, Duklja (T.12, sl. 92)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Kvader s uokvirenim natpisnim poljem sa počasnim natpisom u gornjem dijelu. Natpis u tri reda, izveden slovima visine 7 cm, duboko urezanim i osjenčenim, sa serifima. Na lijevoj bočnoj strani baze eventualni potpis klesara: CON, izveden slovima visine 5 cm.

Dimenzije: 95 x 64 x 63 cm

Lit: Martinović 2011, 125.

Čitanje: DIVO | TRAIAN(o) | D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Božanskome Trajanu po odluci dekuriona

Dat: Prva polovina II vijeka

4. **Natpis**, Boka Kotorska (T.12, sl. 93)

Crkva Sv. Jovana u Žanjicama, Inv. br. bb, Kamen

Počasni natpis podignut u čast cara Lucija Vera ugrađen u pod crkve Sv. Jovana u Žanjicama, kod rta Arza. Podaci o uslovima nalaza ovog natpisa ne postoje.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 42-43.

Čitanje: L(ucio) AELIO | AVREL(i)O COM | MODO IMP(eratoris) | CAESARIS
T(iti) AELI(i) | (Ha)DRIANI [...] (filio)

Prevod: Luciju Eliju Aureliju Komodu imperatora Cezara Tita Elija (Ha)drijana
(sinu)

Dat: II vijek

5. **Natpis**, Pljevlja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Gornji desni dio baze, koji je bio uzidan u minare Velike džamije u Pljevljima, srušene 1940. godine.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 241.

Čitanje: [L](ucio) [Ael]IO AVRE | [lio] COMMODO | [Im](peratoris) [T](iti) AELI
CAES(aris) P(io) | [Ant]ONINI AVG(usti) | [f](ilio) [divi] HADRI | [ani n](epoti) [Tra
| iani pronepoti] | [...]

Prevod: Luciju Eliju Aureliju Komodu, imperatora Tita Elija Cezara Pija Antonina
uzvišenog sinu, božanskog Hadrijana unuku, Trajana praunuku

Dat: II vijek

6. **Portret cara Septimija Severa**, Duklja (T.11, sl. 89)

JU Muzeji i galerije Podgorice, Inv. br. bb, Kamen

Nađeni portret prikazuje imperatora u šezdesetim godinama života sa kovrdžastom kosom i bradom i lovorovim vijencem na glavi. Znatna oštećenja čela i brade otežavaju analizu svih detalja frizure i lika. Ipak, jasno se uočavaju kratak nos, izdužene oči i

stisnuta, naniže povijena usta. Glava je diskretno priklonjena ka lijevom ramenu. Način češljanja kose i brade jasno pokazuje da portret nađen u dukljanskoj bazilici predstavlja Septimija Severa.

Dimenzije: visina-55; prečnik baze-18 cm

Lit: Srejović 1969, 91.

Dat: Prva polovina III vijeka

7. **Kvader**, Duklja (T.35, sl. 302)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis postavljen u čast cara Aleksandra Severa. Natpisno polje je jednostavno udubljeno i profilisano sa natpisom u četrnaest redova.

Dimenzije: 122 x 61 x 55 cm

Lit: Martinović 2011, 151.

Čitanje: IMP(eratori) | CAES(ari) M(arco) | AVREL(io) | SEVERO | ALE[xa]N |
DRO PIO | FEL(ici) [Avg](usto) | PONT(ifici) M | AXI(mo) [tribunicia] | POT(estate)
P(atri) P(atriae) | CO(n)S(uli) II | R(es) P(ublica) | DOCLI | ATIVM

Prevod: Imperatoru Cezaru Marku Aureliju Severu Aleksandru pobožnom, sretnom, (Avgustu) velikom pontifeksu (s tribunskom) vlašću, ocu domovine, konzulu po drugi put, opština Dokleata

Dat: III vijek

8. **Kvader**, Duklja (T.34, sl. 299)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Natpis podignut u čast cara Filipa II, maloljetnog savladara svoga oca Filipa I Arapina. Natpisno polje udubljeno s djelimično površinski oštećenim natpisom.

Dimenzije: 140 x 64 x 61 cm

Lit: Martinović 2011, 126.

Čitanje: M(arco) IVLIO | PHILIPPO | IMP(eratoris) M(arci) IVLI | PHILIPPI |
AVG(usti) FILIO | NOBILISSI | MO CAES(ari) | RES P(ublica) D(ocleatium) |
D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Marku Juliju Filipu, imperatora Marka Julija Filipa Avgusta sinu,

najplemenitijem cezaru. Opština Dokleata po odluci dekuriona

Dat: III vijek

9. **Kvader**, Duklja (T.35, sl. 303)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis posvećen caru Trebonijanu Galu. Natpisno polje udubljeno s natpisom u jedanaest redova.

Dimenzije: 148 x 61 x 57 cm

Lit: Martinović 2011, 152.

Čitanje: IMP(eratori) | CAES(aris) | C(aio) VIBIO | GALLO | PIO FEL(ici) |
AV(gusto) | P(ontifici maximo) | P(atri) P(atriae) TR(ibunica) POT(estate) |
CO(n)S(uli) II R(es) P(ublica) | DOCL(eatium) | D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Imperatoru Cezaru Gaju Vibiju Galu, pobožnom i sretnom Avgustu, vrhovnom pontifeksu, ocu domovine s vlašću tribuna, konzulu po drugi put, opština Dokleata po odredbi dekuriona

Dat: III vijek

10. **Kvader**, Duklja (T.11, sl. 88)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis je podignut u čast cara Voluzijana sa udubljenim natpisnim poljem i dvostrukom profilacijom.

Dimenzije: 127 x 62 x 60 cm

Lit: Martinović 2011, 153-154.

Čitanje: IMP(eratori) | CAES(ari) | C(aio) VIBIO | VOLUSI | ANO PI | O FEL(ici) |
AVG(usto) | PONT(ifici) MAX(imo) | P(atri) P(atriae) TR(ibunica) POT(estate) |
CO(n)S(uli) II R(es) P(ublica) | R(?) DOCL(eatium) | D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Imperatoru Cezaru Gaju Vibiju Voluzijanu, pobožnom, sretnom Avgustu, vrhovnom pontifeksu, ocu domovine s vlašću tribuna, konzulu po drugi put, opština R(?) Dokleata po odluci dekuriona

Dat: III vijek

11. **Cipus**, Duklja (T.34, sl. 300)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis nađen zapadno od bedema, posvećen je u čast cara Valerijana, danas je izgubljen. Udubljeno natpisno polje s jednostavnim okvirom. Natpis u deset redova sa slovima visine oko 3,5 cm.

Dimenzije: 144 x 66 x 54 cm

Lit: Martinović 2011, 149.

Čitanje: IMP(eratori) CAES(ari) | P(ublio) LICINIO | VALERIANO | PIO FEL(ici)
AVG(usto) | PONT(ifici) MAX(imo) | TRIB(unicia) POT(estate) | P(atri) P(atriae)
CO(n)S(uli) II | RES PVBLICA | DOCLEATI | VM

Prevod: Imperatoru Cezaru Publiju Liciniju Valerijanu pobožnom, sretnom Avgustu velikom pontifeksu sa tribunskom vlašću, ocu domovine, konzulu po drugi put, opština Dokleata

Dat: III vijek

12. **Natpis**, Duklja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis podignut u čast cara Galijena, koji je izgubljen.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 150.

Čitanje: IMP(eratori) CAES(ari) | P(ublio) LICINIO | GALLIENO | PIO FELICI
AVG(usto) | PONT(ifici) MAX(imo) | TRIB(unicia) POT(estate) | P(atri) P(atriae)
CONS(uli) III | RES PVBLICA | DOCLEATIVM

Prevod: Imperatoru Cezaru Publiju Liciniju Galijenu pobožnom, sretnom Avgustu vrhovnom pontifeksu sa tribunskom vlašću ocu domovine, konzulu treći put, opština Dokleata

Dat: III vijek

13. **Kvader**, Duklja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis je bio ugrađen u most na Širaliji kod zapadne kapije. Najvjerovatnije se radi o bazi za kip imperatora, dok je natpis veoma oštećen.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 157.

Čitanje: IMP(eratori) CAES(ari) | [...] | [...] | [...]AVG(usti) | [...] | [...] (tribunicia p)OT(estate) | P(atri) P(atriae) CO(n)S(uli) II | RES PVBLICA | DOCLEATI | VM

Prevod: Imperatoru Cezaru.....Avgustu.....s tribunskim ovlašćenjima, ocu domovine, konzulu po drugi put, opština Dokleata

Dat: I - IV vijek

14. **Natpis**, Gostilj-opština Podgorica (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment natpisa sa očuvanih pet redova. Nađen je kod seoske crkve u selu Gostilj.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 158

Čitanje: TRIB(unicia potestate) | P(atri) P(atriae) | RES P(ublica) | DOCL(eatium) | V(otum solvit)

Prevod: S tribunskim ovlašćenjima, ocu domovine, opština Dokleata zavjet ispuni

Dat: I - IV vijek

Istraživanja objekta IX, koja su sprovedena u više kampanja u periodu od 2005-2011. godine²⁸³, pokazala su da on predstavlja kapitolni hram, koji se nalazi sa istočne strane foruma, odnosno, na spoju *carda* i *decumanusa*. Time je hram bio pristupačan sa tri strane, istočne, južne i zapadne. Hram je orijentisan u pravcu sjever-jug, sa pročeljem ka jugu, odnosno, *decumanusu* i nalazio se na najvišoj koti grada. U sjevernom dijelu atrijuma uočeni su arhitektonski ostaci djelova arhitravne grede i zabata. Nakon definisanja veoma kvalitetnog kamenog pločnika, kao i na osnovu dekorativne kamene plastike, iznijeta je

²⁸³Prvi arheološki radovi na ovom objektu počinju pred kraj XIX vijeka pod rukovodstvom Munroa, ali su istraživanja izvedena u manjem obimu. Drugi put objekat je tretiran sredinom XX vijeka, takođe istraživanjima manjeg obima.

pretpostavka da se radi o centralnom, kapitolnom hramu antičke Duklje. U posljednjoj kampanji skoro u potpunosti je otkrivena očuvana nadzemna konstrukcija hrama. U sjeverozapadnom dijelu, očuvana visina hrama je najviša i iznosi oko 1,5 m. Pročelje hrama sa južnom trećinom cele, oslonjeno je na intaktno tlo, koje je uzdignuto od okolnog prostora za oko 1 m. Ulazi sa juga, odnosno, sa glavne ulice bili su primarni i najraskošniji. Atrijum okružuje sa zapada, juga, a najvjerovatnije i sa istoka, niz prostorija sa trijemom okrenutim ka ulicama. On je skoro kvadratnog oblika i u njemu se nalazio žrtvenik. Cela je bila pravougaonog oblika, dimenzija oko 7 x 9,5 m. Sačuvane su manje zone njenog mozaičnog poda, dekorisanog uglavnom bijelim i crnim teselima u vidu geometrijskog motiva. Pročelje hrama, pronaos i stubište nisu sačuvani, dok za hram možemo zaključiti da je bio veličine 7 x 14,5 m.²⁸⁴ U Nezakciju, najstarijem gradu u Istri, u blizini pulskog aerodroma, na forumu se nalaze tri hrama, od kojih su dva hrama, skoro istih dimenzija poput predmetnog.²⁸⁵ Moguće da je ovaj hram podignut pod uticajem salonskog arhitektonskog koncepta. Kapitolni hram, iako još nedovoljno istražen, ima neke svojstvene karakteristike, za razliku od hramova u drugim gradovima na Jadranu. Za razliku od ovih hramova, hram na Duklji nije okrenut prema forumu, već je otvoren prema glavnoj ulici. Na osnovu nalaza i usljed još uvijek nedovoljne istraženosti hrama, donijeta je pretpostavka da je popločavanje ispred hrama i oko njegovih žrtvenika izvedeno pred kraj I vijeka, odnosno, u vrijeme Domicijana, kao i podizanje samog hrama tipa prostilos.²⁸⁶

Slika 25. Izgled kapitolnog hrama na Duklji
(po Baković 2011)

²⁸⁴Baković 2011, 9-16.

²⁸⁵Starac 2009, 17.

²⁸⁶Baković 2011, 16-21.

4.3.2. Sige

U selu Sige, na teritoriji danilovgradske opštine, nalaze se obrađeni kameni blokovi koji svjedoče o postojanju velike i luksuzne građevine, najvjerojatnije hrama iz I-II vijeka n.e. Veliki dio tog materijala tokom XIX i početkom XX vijeka iskorišten je za izgradnju crkve na Jelenku i manastira Ždrebaonik. Na lokalitetu se nalazi seoski bunar sa uzidanim fragmentom dekorativne plastike.²⁸⁷ Dok se ne organizuju sistematska arheološka istraživanja na ovoj lokaciji, ne može se pouzdano tvrditi da se na ovom mjestu nalazio antički hram, ali svakako zavrjeđuje pažnju.

Slika 26. Lokalitet Sige - opšti izgled
(lična fotoarhiva)

Slika 27. Dio antičkog stuba

Slike 28 i 29. Recentni bunar na samom lokalitetu sa uzidanim fragmentom dekorativne plastike (lična fotoarhiva)

²⁸⁷Šaletić, Iković i Žižić 2011, 34.

4.3.3. Risan

Risan iz rimskog perioda prvi put se spominje kod Plinija u I vijeku n.e. Arhitektonski ostaci antičkog Risna istražuju se u kontinuitetu posljednjih trinaest godina, ali još nisu u potpunosti utvrđene granice prostiranja rimskog Risna, kao ni njegov status.²⁸⁸ Livije ga naziva *opportuna urbs*, dok ga Plinije navodi kao *oppidum civium Romanorum*, što bi moglo ukazivati da je bio u rang municipijuma. Po bogatstvu pokretnih nalaza i natpisa sa imenima dekuriona i ostalih gradskih magistrata, moglo bi se zaključiti, da je Risan na svom vrhuncu bio blizu dodijele statusa kolonije. Direktni dokazi za rang kolonije ne postoje, sem natpisa iz Rogatice na kome se spominje *DEC(urio) C(oloniae?) RIS(inii)*, što može ići u prilog pretpostavci da je možda Risan imao status kolonije početkom II vijeka, kada se briše oštra granica između kolonija i municipijuma.²⁸⁹ U Duklji je pronađen natpis podignut u čast Flavija Frontona, na kome između ostalih funkcija koje je obavljao, stoji i da je bio *duumvir iure dicundo* u gradu *Iulium Risinum*, što može navesti na mogućnost da je Risan već u doba Avgusta imao gradska prava. Na osnovu natpisa, zaključuje se da su titulari u gradskoj upravi bili dekurioni, a imamo i zvanje *iudex ex quinque decuriis*. Što se tiče samog grada, za sada se pretpostavlja da je uže gradsko jezgro zahvatalo prostor od podnožja brda Gradina do morske obale. Na Carinama su početkom XX vijeka otkriveni ostaci jedne monumentalne građevine, moguće hrama, od koje je sačuvano nekoliko arhitektonskih elemenata (dio arhitravne grede i dio friza sa bogatom floralnom dekoracijom).²⁹⁰ U jednom od stihova iz Lambeze spominju se bedemi Risinijuma kao „eački zidovi“ (*moenia aecija*). Ova povezanost je logična, s obzirom da je Epir vršio veliki uticaj na Ilire, koji se ogleda i kroz poštovanje Artemide, značajnog epirskog božanstva i zmije, hipostaze Eaka.²⁹¹ U Risnu je zasigurno bilo i svetište posvećeno Artemidi,²⁹² odnosno, Dijani, kao hipostazi Rome, često potvrđivane u

²⁸⁸Marković 2006, 339-340.

²⁸⁹Martinović 2011, 34.

²⁹⁰Garašanin 1967, 210-214.

²⁹¹Jovanović 2007, 39.

²⁹²Dyczek 2013, 59.

alternacijama na risanskom, makedonskom i rimskom republikanskom novcu.²⁹³ U rimskom periodu na risanskom forumu se nalazio hram posvećen kapitolskom Trojstvu, Jupiteru, Junoni i Minervi, dok su slavljani i drugi bogovi poput Silvana ili Dionisa.²⁹⁴ Spominje se poštovanje kulta Mitre u Risnu, što se možda može dokazati preko, sada već izgubljenog, kipa Mitre pronađenog u Krivošijama iznad Risna.²⁹⁵ Nažalost, sem tog spomena, nemamo nikakvih drugih nalaza koji bi išli u prilog ovakve tvrdnje. Pretpostavka da se na brdu Gradina nalazio hram još uvijek nije potvrđena, ali sistematska istraživanja koja se kontinuirano sprovode posljednjih godina, uskoro će to pitanje riješiti.

Slika 30. Opšti izgled lokaliteta Gradina tokom kampanje iz 2013. godine, na kojoj su za sada najvidljiviji ostaci turske tvrđave
(po Dyczek 2013)

²⁹³ Jovanović 2007, 41.

²⁹⁴ Dyczek 2013, 59.

²⁹⁵ Zotović 1973, 33.

4.3.4. Ostaci hramova

Na lokalitetu Šipkova glavica u Martinićima pronađena je fragmentovana arhitravna greda, koja može poticati sa antičkog hrama. U sekundarnoj upotrebi iskorištena je za dječiji sarkofag iz ranohrišćanske bazilike.²⁹⁶

Takođe, na teritoriji opštine Bar pronađena je arhitravna greda ukrašena dekorativnim elementima osobenim za rimsku epohu, poput motiva rozete, astragala, jonske kime i akantusovog lišća. Nažalost, zbog načina pronalaska²⁹⁷ ne postoje bliži podaci o ovom nalazu, koji je značajan ne samo sa predmetnog aspekta, već daje indicije o postojanju rimskog naselja na ovom dijelu Jadranske obale, koji ima sve predispozicije za rani nastanak urbane aglomeracije. Ovaj nalaz može biti samo početak u mogućem potvrđivanju postojanja još jedne putne stanice na rimskoj komunikaciji *Narona - Resinium - Batua - Olcinium - Scodra* u Barskom polju.²⁹⁸ Po svojim stilskim karakteristikama podsjeća na dio arhitravne grede iz Risna.

Slike 31. i 32. Arhitravne grede sa Šipkove glavice i iz barskog polja
(lična fotoarhiva)

²⁹⁶Šaletić, Iković i Žižić 2011, 60.

²⁹⁷Pronađena je na štu 2008. godine, pogledati: Gazivoda br. 02-47 od 16.01.2008.

²⁹⁸Zagarčanin 2008, 16-17.

4.4. Zagrobni kult u rimskom periodu

Pojam i funkcija antičkog groba i nadgrobnog spomenika, jasno su definisani određenim terminima u rimskoj civilizaciji: pod pojmom *sepulchrum* podrazumijeva se grob koji služi za sahranu, dok se pod terminom *monumentum* podrazumijeva nadgrobni spomenik koji je namijenjen uspomeni i proslavljanju pokojnika.²⁹⁹ Grobovi su smatrani svetim mjestom, boravištem Mana, odnosno, predaka. Sveta dužnost prinošenja hrane i pića Manima, prelazila je sa oca na sina. Stoga je svaka familija morala da ima svog muškog potomka, bilo po krvnom srodstvu, bilo putem adopcije.³⁰⁰

Bogovi Mani u rimskoj religiji predstavljaju duše mrtvih, dobre i čiste, izjednačene s bogovima. Zbog toga se na nadgrobnim spomenicima iz doba Carstva u periodu od kraja II ili početka III vijeka redovno nalazi posveta Manima u formuli: Bogovima Manima (*Diis Manibus*). Vjerovalo se da je kult Mana ustanovio kralj Numa. Njima su prinošene žrtve na praznike mrtvih-Parentalije i Rozaliје. U doba Carstva pojam *Mani* se koristi da označi podzemni svijet ili duše pojedinih heroja.³⁰¹

U funkciji zagrobnog kulta, pogotovo u rimsko doba, kao zaštitnici groba bile su postavljene udvojene skulpture lavova i isklesane predstave ascije. Simbolična uloga lavova kao čuvara gradova, palata, hramova i nekropola, poznata je u umjetnosti Egipta, Asirije i Grčke. Na ovakvo simboličko predstavljanje lava kao glavnog predstavnika animalne snage, uticala je legenda da i kada spava on drži oči otvorene. Simbolično-profilaktička predstava lavova prenijeta je sa Orijenta na grčko tlo, gdje postaje simbol vrline i amblem rezervisan za grobove heroja. Lav se dovodio i u vezu sa nebeskom vatrom, koja predstavlja pročišćenje duše na njenom putu ka nebu,³⁰² dok se povezuje i sa kultom boga Mitre.³⁰³

Predstava ascije najviše se prostire na nadgrobnim spomenicima iz Galije, Italije i Dalmacije. Ona se javlja na spomenicima različitih staleža: slobodnih građana, robova, oslobođenika, pripadnika raznih sekti, pagana i hrišćana, što ukazuje da je ona opšti simbol.

²⁹⁹Gugolj 1999, 30.

³⁰⁰Zotović 1970, 22.

³⁰¹Cermanović i Sreјović 1996, 332.

³⁰²Gugolj 1999, 30-32.

³⁰³Zotović 2001, 186.

Formula *sub ascia dedicare* u Galiji je skoro redovna, čak i bez predstave samog znaka. Postoji više teorija vezanih za simboliku ascije na nadgrobnim spomenicima. Prema jednoj, ona predstavlja alat kojim se formira grob. Kod druge, ascija može da simbolizuje ritualni akt utemeljenja groba, odnosno, akt religiozne posvete koji grob stavlja pod zaštitu božanstva. Treća teorija je povezuje sa besmrtnošću duše. U simboličnom smislu, ascija je označavala izradu natpisne površine i čin konačne izrade nadgrobnog spomenika, dok u metaforičkom smislu ona simbolizuje posljednji udarac u izgradnji spomenika. Time se ascija dovodi u direktnu vezu s religijskom koncepcijom o zagrobnom životu, jer kroz simbol ideje zaštite nesmetanog počinka pokojnika u grobu, ona izražava i vjeru u zagrobni život.³⁰⁴ Tu su i druge predstave na spomenicima, poput vinove loze ili bršljana, koje su direktno vezane za kult boga Dionisa, rozeta, delfin i riba i dr. Sve su ovo motivi uobičajeni za funerarni kult u rimskom periodu. Rozeta asocira na solarnu simboliku, koja je kroz ciklus rađanja i umiranja zastupljena u kultu mrtvih. Ona je čest motiv na nadgrobnim spomenicima u centralnom dijelu između akroterija.³⁰⁵ Motiv četvorolisne ili petolisne rozete sa dva lista sa strane u pseudoakroteriji, javlja se na stelama u provinciji Dalmaciji, što upućuje na izraz lokalizma, koji je karakterističan za stanovništvo ove provincije. Time se može pratiti prisustvo doseljenika iz Dalmacije u okolne provincije.³⁰⁶

U rimskoj religiji postojala je jaka veza između svijeta živih i svijeta umrlih, na šta ukazuje da su u državnom kalendaru bili naznačeni religiozni praznici vezani za kult mrtvih, kojima se obezbjeđivao mir između carstva mrtvih i svijeta živih.³⁰⁷

Prema vjerovanjima, koja su trajala sve do pojave mitraizma kao primarne religije u III vijeku, duša pokojnika nije odlazila u neki drugi svijet, već je nastavljala svoj život pod zemljom u neposrednoj blizini živih. Preci su primali od svojih potomaka pogrebne obrede i daće, a potomci su dobijali od predaka zaštitu i snagu. Stoga je grob bio neophodan i živima i mrtvima. Kada se nije moglo pronaći tijelo umrlog, bilo je uobičajeno da se nad praznim grobom obavi kompletna ceremonija koja je reprodukovala sve pogrebne i žrtvene obrede. U periodu ponovne inhumacije, pod uticajem egipatske religije formirano je shvatanje po kome duša u svom drugom životu ostaje povezana sa tijelom. Nakon

³⁰⁴Gugolj 1999, 32-34.

³⁰⁵Crnobrnja 2006, 62-63.

³⁰⁶Jovanović 2007, 161-162.

³⁰⁷Zotović 1970, 22.

prihvatanja mitraizma, usvaja se vjerovanje po kojem tijelo odlazi u zemlju, a Sunce odvodi dušu daleko od njenih materijalnih ostataka. Prestaje običaj stavljanja priloga u grob, jer grob prestaje da bude boravište duše i postaje samo mjesto gdje dolazi do odvajanja duše od materijalnih ostataka.³⁰⁸

Grobni prilozi u antičkom svijetu za dugo su predstavljali sastavni dio pogrebnih obreda i olakšavali duši pokojnika dalje bivstvovanje. Važnu funkciju u pogrebnom ritualu i žrtvenim običajima imale su svjetiljke. Žižci su pored uloge priloga u grobovima, kao takvi gotovo neupotrebljavani, imali funkciju tokom izlaganja pokojnika u cilju ritualnog pročišćenja, ali i odbrane od duše umrlog. Imali su značajnu upotrebnu funkciju na nekropolama prilikom pomena mrtvima. Osim prisustva žižaka u grobovima, na njihovu primarnu ulogu u čast mrtvima, ukazuje i zabrana miješanja vatre žiška i vatre sa žrtvenika.³⁰⁹

Kao karakteristične primjerke grobnih priloga vezanih za zagrobni kult, prikazaćemo nekoliko primjeraka žižaka pronađenih na teritoriji Crne Gore:

- Žižak sa reljefno izvedenim prikazom dvije jele pronađen je u skeletnom grobu br. 273 na Duklji, jednom od najstarijih skeletnih grobova jugoistočne nekropole orijentalnog porijekla pokojnika. Sam prikaz dvije jele mogao bi biti povezan sa kultom Atisa, čiji je simbol i atribut upravo jela.³¹⁰ Predstave jelinih grana povezuju se sa posmrtnim običajima iz rimskog perioda, kada je kuća pokojnika obilježavana granama jele i kiparisa.³¹¹
- Žižak sa reljefnom rozetom na disku pronađen je u grobu br. 147 na Duklji spaljenog pokojnika.³¹² Ovaj motiv može se povezati i sa običajem nošenja cvijeća na dan sahrane ili na praznik Rozalije, kada Rimljani prekrivaju grobove predaka ružama i ljubičicama.³¹³

³⁰⁸Zotović 1970, 21-22.

³⁰⁹Crnobrnja 2006, 105-106, 114.

³¹⁰Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejšović 1975, 211.

³¹¹Crnobrnja 2006, 63.

³¹²Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejšović 1975, 211.

³¹³Krunić 2011, 36.

- Žižak sa scenom borbe dva gladijatora pronađen je na budvanskoj nekropoli. Ova scena usko je povezana sa pogrebnim svečanostima,³¹⁴ jer gladijatorske borbe vode porijeklo od igri koje su se organizovale u čast pokojnika.
- Žižak sa budvanske nekropole sa predstavom jelena u trku i motivom vinove loze sa plodovima i lišćem usko je vezan za Dionisov kult.
- Na još jednoj lampi sa ove nekropole nalaze se motivi vinove loze sa plodovima, ali i krater koji je vezan za funerarni kult, dok u ranohrišćanskoj simbolici predstavlja izvor života.³¹⁵
- U jednom grobu iz Risna pronađena su dva karakteristična žiška. Prvi žižak iz Risna ima trapezoidni kljun sa otvorom i uzdignutom kaneliranom i probušenom drškom.³¹⁶ Motiv sa tri lista vinove loze i dva grozda naizmjenično povezan je sa Dionisovim kultom, dok je rozeta kao standardan ukras na žiškima povezana sa simbolikom ciklusa rađanja i umiranja, što smo već naznačili.³¹⁷ Oba simbola usko su vezana upravo za navedeni ciklus, jer Dionis kao bog vegetacije, stalno se obnavlja, to jest, ponovo se rađa.³¹⁸
- Drugi žižak, takođe, ima trapezoidni kljun sa otvorom i uzdignutom kaneliranom i probušenom drškom.³¹⁹ I na ovom žišku nalazi se motiv rozete.

Ovi žišci imali su simboličnu ulogu prateći svog vlasnika sa *lux perpetua*.³²⁰ Time bi se naglasila simbolika njihovog postojanja kao potreba pokojnika da uz svjetlost žiška nađe svoj put u onostrano.

Prihvatajući rimske običaje i kultove, Iliri su ih prilagođavali svojim, lokalnim, vjerovanjima. Izvrstan primjer za to su nadgrobni spomenici koji sadrže te osobenosti, poput kupastih cipusa, koji su personifikacija starog tipa ilirskih kuća kroz njihovo

³¹⁴Crnobrnja 2006, 60.

³¹⁵Crnobrnja 2006, 55-56.

³¹⁶Kovačević 2002, 286.

³¹⁷Crnobrnja 2006, 56, 62.

³¹⁸Srejšović i Cermanović 2004, 118.

³¹⁹Kovačević 2002, 287.

³²⁰Jovanović 2007, 42.

vjerovanje u zagrobni život.³²¹ Ilirski nadgrobni spomenici, cipusi i reljefi daća imaju specifične arhajske karakteristike, koje potiču iz ranije ilirske grobne kultne tradicije.³²²

U istočnom dijelu Dalmacije, tokom ranog Carstva uobičajeno je sahranjivanje spaljenih pokojnika zajedno sa ostacima lomače bez upotrebe urni, mada u Crnoj Gori je zastupljen samo tip elipsoidne ili pravougaone grobne jame s nagorelim bočnim stranama i to na Duklji. Ova vrsta grobova predstavlja autohtoni element Ilira, koji na ovaj način pokušavaju da očuvaju svoju tradiciju u odnosu na proces romanizacije i nametanja rimskih sakralnih običaja. Elementi ovakve starije autohtone kulture javljaju se paralelno s rimskim materijalom sve do prvih decenija III vijeka.³²³ Iako je autohtono stanovništvo odolijevalo uticaju Rima, rimski pogrebni običaji su u nekim djelovima provincijâ lakše prihvatani, jer su se poklapali u obredu. Ilirska plemena su, takođe, obavljala kremaciju uz svoje pogrebne običaje, te su stoga lakše i prihvatili rimske religiozne propise. U periodu ranog carstva na cijeloj teritoriji Ilirika, zabilježen je veliki broj nekropola spaljenih pokojnika. Samim tim, pošto je i prije rimskih osvajanja ovih oblasti, kremacija bila karakteristična za ilirsko-keltska područja, nije jasno da li se tu radi o autohtonom ili prihvatanju rimskog obreda sahranjivanja. Običaj kremacije u ruralnom dijelu na teritoriji današnje Crne Gore očuvao se sve do sredine III vijeka, za razliku od urbanih centara, gdje je inhumacija prihvaćena već tokom II vijeka. U urbanizovanim centrima, poput Butue ili Duklje, doseljenici su obavljali pogrebni ritual na isti način na koji su ga vršili i u svojoj domovini. Što se tiče načina vršenja obreda domicilnog stanovništva u rimskom periodu, postoje dva načina: prvi je vezan za rimske propise o kremaciji prema kojima je prije polaganja kremiranih ostataka kostiju u urnu ili grob, vršeno njihovo brižljivo izdvajanje sa lomače i ispiranje. Za razliku od ovih, tipično rimskih običaja, kod običaja lokalnog karaktera, zajedno sa polaganjem kremiranih ostataka pokojnika u urne ili grobove, stavljani su i ugljenisani djelovi lomače. Kremacija je vršena samo za slobodne rimske građane, dok robovi ili osuđenici nisu mogli biti kremirani. U periodu ranog carstva, javlja se velika raznovrsnost u grobnim tipovima i u oblicima pojedinačnih grobova u okviru jednog tipa. Za sahranu kremiranih ostataka korišćeni su najraznovrsniji oblici urni, ciste, osariji, tumuli ili rake kružnog oblika u vidu

³²¹ Martinović 2011, 76.

³²² Mano-Zisi i Popović 1959, 72-73.

³²³ Srejović 1964, 89-92.

bunara, kao i pravougaoni ukopani grobovi sa etažom ili bez nje. Pri tome, obredi kremacije bili su isti i kod doseljenika i kod romanizovanog stanovništva Ilirika.³²⁴ Već smo napomenuli da se pored kremacije, u periodu poznog Carstva javlja i inhumacija koja je vremenom potisnula kremaciju. Svi pokojnici su sahranjivani u pravcu zapad-istok, sa glavom na zapadu. Pogled usmjeren ka istoku, izražavao je nadu u ponovno rađanje u svijetu mrtvih. I rano hrišćanstvo preuzelo je ovakvu orijentaciju pri sahranjivanju.³²⁵

Na nekropolama iz rimskog perioda na tlu Crne Gore možemo uočiti veoma sličan način sahranjivanja. Na nekropolama Municipijuma S... i Budve zapažaju se reprezentativne grobne konstrukcije, rituali sahranjivanja slični su na nekropolama Duklje i Municipijuma S..., Budve i Risna, kao i prilozi u grobovima.

Slika 33. Žižak sa predstavama jelinih grana sa Duklje (lična fotoarhiva)

Slika 34. Predstava jelena u trku-Budva (po Đurović, Jelušić i Vrzić 2007)

Slika 35. Žižak sa predstavom koja prikazuje borbu dva gladijatora-Budva (lična fotoarhiva)

Slika 36. Motiv rozete u dvočlanom prepletu na disku žička iz Risna

³²⁴Zotović 1970, 19-21.

³²⁵Zotović 1970, 23.

4.4.1. Municipium S...

Otkrivene su dvije nekropole u okviru ovog lokaliteta. Nekropola I je starija i nalazi se na oko 300 metara jugozapadno od rimskog grada, dok se mlađa nekropola nalazi na blagim padinama Bijelog brijega i u manjoj udolini prema lijevoj obali Vezičnice.

Na nekropoli I otkriveno je 390 grobova, samo sa ostacima spaljenih pokojnika. Na osnovu pokretnih nalaza, može se datovati u I vijek n.e. i utvrditi da se na toj nekropoli sahranjivalo isključivo domorodačko neromanizovano stanovništvo. Grobovi se mogu podijeliti na pet osnovnih tipova: kružna jama ispunjena ostacima sa lomače, pravougaona jama sa nagorelim stranama ispunjena ostacima sa lomače, kružna jama sa keramičkom urnom, kružna jama ispunjena ostacima sa lomače poklopljena kamenom pločom i peti tip karakteriše pravougaona kamena urna, odnosno, sanduče za pepeo. Najčešći tipovi su kružna jama sa keramičkom urnom i kružna jama ispunjena ostacima sa lomače, dok je izuzetno rijedak tip pravougaona jama sa nagorelim stranama. Grobovi su ukopavani gusto, bez određenog reda, ali može se zapaziti da su urne petog tipa koncentrisane na jednom dijelu, što pokazuje da su imućniji stanovnici grada sahranjivani u posebne parcele. Otkriće jedne grobnice na periferiji nekropole I istog tipa kao što su grobnice na nekropoli II, pokazuje da je nekropola I korišćena i tokom III vijeka, uz malobrojne natpise iz tog perioda otkrivene na istoj. Po oblicima, grobovi spaljenih pokojnika imaju više veze sa praistorijskim grobovima Ilira, nego sa rimskim grobovima. Treći tip, koji je i najčešći, čini keramička urna postavljena u vijenac od sitnijeg ili krupnijeg kamena na bazu od laporca, a često je i sama urna poklopljena kamenom pločom. Pored urne često se nalazi nož zaboden u zemlju,³²⁶ čiju funkciju smo elaborirali kod kulta boga Silvana.³²⁷ Ove velike gvozdene noževe karakteriše prelomljena gornja ivica sečiva, na osnovu čega bi mogli da se odrede kao tip voćarskih ili vinogradarskih noževa. Većina primjeraka izrađena je iz jednog dijela. Kod sedam noževa vrh drške je trapezoidan, a kod dva je zaobljen. Samo jedan nož ima bronzanu dršku, koja se trapezoidno završava sa vrhom ukrašenim volutama. Dimenzije su različite, te su noževi sa trapezoidnim vrhom drške dugački oko 26 cm, dok dužina onih sa

³²⁶Cermanović-Kuzmanović 1998, 1-3.

³²⁷Vidi str. 100.

zaobljenim vrhom drške iznosi oko 31 cm. Kružne perforacije i očuvani djelovi nitni na drškama svjedoče da su imali oplatu, najvjerovatnije, od drveta. Izuzetak čini nož sa bronzanom drškom, kod koga je očuvan dio koštane oplate. Nož, koji je skoro istovjetan primjercima sa trapezoidnim vrhom drške, pronađen je na jugoistočnoj nekropoli Duklje i datovan je u drugu polovinu II vijeka,³²⁸ kao i u grobu uz istočnu stranu bazisa cele objekta IX.³²⁹ Identičnost grobnih priloga i oblika grobova sa najstarijim domorodačkim nekropolama salonitanske regije, možda potvrđuju rano preseljenje dalmatinskog življa u ove krajeve, vjerovatno već u I vijeku n.e. Pri stavljanju priloga u grobove, očito je da su neki imali svoje određeno mjesto. Već navedeni gvozdeni noževi se zabadaju u zemlju pored urne i to na sjeverozapadnoj strani, keramički pehari su stavljeni u urnu ili pored nje, a dosta česti su i fragmenti posuda, naročito drške dvouhkih pehara i obodi zdjela. U grobovima se nalazi i oružje, najčešće krivi nož, ali i koplje. U jednom grobu nađen je veći broj oružja, što ukazuje na domorodački način sahranjivanja.³³⁰

Nekropola II sadrži ukupno 295 grobova, spaljenih i inhumiranih pokojnika. Osim grobova spaljenih pokojnika, koji su slični grobovima sa nekropole I, otkrivene su monumentalne grobnice i grobne konstrukcije sa nadgrobim spomenicima raznih oblika, kao i bogat epigrafski materijal i raznovrsni grobni prilozi. Ovu nekropolu je moguće datovati u period od II do sredine, možda i kraja IV vijeka. Otkriveno je deset monumentalnih grobnica. Njihove uzore nalazimo u Akvileji, odakle su preuzete u Saloni i dalje u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Postoje dvije grobne aleje, od kojih se jedna prostire na terasi širine devet metara. O spoljašnjem izgledu grobnica tipa *area maceria cincta* i njihovom ukrasu moguće je govoriti na osnovu velikog broja otkrivenih fragmenata dekorativne plastike i arhitekture, kao i direktnih analogija sa grobovima u Akvileji. Baze arâ bile su istog oblika kao i njihov završetak, profilisan i ukrašen ornamentima. Izvjesno je da su se kao ukras na vrhu nalazile figure heraldički raspoređenih lavova, sa šiškarkom ili falosom između njih. Moguće da su postojale i okrugle statue kao ukras, jer su otkriveni i fragmenti monumentalnih lavljih nogu, jedna ženska glava i jedna itifalična muška figura.

³²⁸Ružić 2009, 107.

³²⁹Baković 2011, 19-20.

³³⁰Cermanović-Kuzmanović 1981, 44.

Na periferiji nekropole II ili iznad grobova spaljenih pokojnika,³³¹ otkriveni su grobovi sa inhumiranim pokojnicima, iste orijentacije i skoro istih grobnih priloga: dvouhi pehari, krstaste fibule, ogrlice od staklenih perli, konični i poluloptasti pehari.³³² Ovi nalazi ukazuju na neko nomadsko pleme koje je na teritoriju grada došlo tokom IV vijeka i tu se zadržalo vrlo kratko, ne ostavljajući dubljeg traga u lokalnoj kulturi. Otkrivena su dva konjanička groba, u kojima se pored skeleta pokojnika nalazio i skelet konja. U prvom grobu, pored konja, sahranjeno je i pet pasa iz istog legla i jedna svinja, a u drugom grobu sahranjena su dva psa. I dalje nije jasno o kom plemenu je riječ.

Etnička pripadnost pokojnikâ je domorodačka, to jest, pripadaju ilirskim romanizovanim porodicama koje su dobile municipalno pravo za vrijeme vladavine Marka Aurelija, odnosno, Komoda i Severa.³³³ Na ovoj nekropoli sahranjeni su i pripadnici Italika, kao i romanizovani Iliri iz priobalnog dijela Dalmacije, osobito iz Risna i salonitanskog područja. Usljed pojave ekonomske krize tokom III vijeka, koja je zahvatila priobalna područja, veliki broj porodica se preselio u unutrašnjost. Takođe se javljaju grčki i orijentalni stanovnici Municipiuma S... . U toku IV vijeka doseljava se novo stanovništvo, vjerovatno iz Podunavlja, na čije se prisustvo može ukazati samo na osnovu pokretnog arheološkog materijala. Od značajnih funkcija u gradu, na natpisima se najčešće pominju dekurioni - članovi gradskog vijeća. To su domoroci kojima je povjereno staranje i upravljanje gradom. Izuzetna mladost pojedinih dekuriona ukazuje na to da je vlast bila nasljedna. Konstatovani su i grobovi dva vojna lica, centuriona i veterana. Nadgrobni spomenici, monumentalne grobnice, kao i sandučići za pepeo, izrađivani su od lokalnog kamena i laporca. Taj materijal i stilske osobine predstava na spomenicima ukazuju na razvijenost kamenorezačkog zanata u gradu. Ikonografska shema kopirana je sa rimskih spomenika iz priobalnih krajeva provincije Dalmacije ili pomoću knjige uzoraka. Na nekim djelima dostignut je visok umjetnički nivo. Većina spomenika, iako inspirisana motivima rimske provincijske umjetnosti, prožeta je ilirsko-keltskom tradicijom. Na osnovu grobnih priloga sa nekropole II, može se zaključiti da je stanovništvo koje je sahranjivano na njoj bilo ekonomski snažno.³³⁴

³³¹Cermanović-Kuzmanović 1998, 4-11.

³³²Cermanović-Kuzmanović 1976, 95.

³³³Cermanović-Kuzmanović 1998, 12-17.

³³⁴Cermanović-Kuzmanović 1998, 17-20.

Neophodno je istaći povezanost municipiuma S... sa arheološkim lokalitetom u Kolovratu kod Prijepolja. Kod oba rimska naselja evidentna je prisutnost istih kultova, na natpisima se spominju iste ličnosti, slični su tipovi grobova, grobnica, pa i grobnih priloga. Na osnovu arheoloških nalaza, utvrđeno je da je naselje u Kolovratu nešto mlađe od naselja u Kominima, odnosno, da je nastalo krajem II ili početkom III vijeka, ali se još uvijek ne zna da li je ovo naselje imalo status municipijuma.³³⁵ Kao kod Komina i u Kolovratu je pronađen najveći broj votivnih spomenika posvećenih Jupiteru, s tim što se u Kolovratu javljaju u četiri primjerka. Slična situacija po brojnosti konstatovana je na cijelom području istočnog dijela provincije Dalmacije, za razliku od drugih djelova te provincije. Vrlo je važno napomenuti da se na području Pljevalja pominje i postojanje sakerdosa provincije. Publije Elije Firmin bio je iz istaknute porodice *Firminii*, koja se spominje u Kominima. Funkcija sakerdosa, svještenika, koji je bio zadužen za nadgledanje i ispravno vršenje prvenstveno nerimskih kultova, bila je istovremeno i odraz lojalnosti autohtonog stanovništva prema rimskoj vlasti, pa je tokom vremena prerasla i u obavezu vršenja i poštovanja zvaničnog rimskog kulta. *Sacerdos provinciae* ili *sacerdos ad aram Augusti* biran je na godinu dana na godišnjem saboru među poslanicima gradova ili plemena.³³⁶

Najveći broj natpisa pronađenih u pljevaljskoj kotlini potiče iz Komina, bilo da su u nekom istorijskom momentu bili uzidani u neke recentne objekte u samim Pljevljima, bilo da su uništeni prilikom preziđivanja crkve Sv. Ilije na Iljinom brdu početkom XX vijeka. Pored poznatog natpisa koji potvrđuje municipalni status rimskog grada u Kominima (vidi sl. 38), na nekim od natpisa spominju se dekurioni, što ide u prilog ovoj tezi. Sve natpise karakteriše postojanje imena romanizovanog domorodačkog stanovništva, što dokazuje da je proces romanizacije u toj oblasti počeo dosta kasno i ostao nedovršen, a vrlo često ponavljanje prenomena i nomena rimskih careva iz druge polovine II vijeka, određuje period u kome je grad dobio status municipija. S druge strane, pojava titula kao što su *eques romanus*, *princeps*, *praefectus* ili *peregrini*, navode nas na činjenicu da je rimska vlast u tom naselju prije dobijanja municipalnog statusa bila organizovana na nivou

³³⁵Cermanović-Kuzmanović 1990, 231.

³³⁶Zotović 2001, 183-188.

lokalnih samouprava u okviru domorodačkih plemenskih zajednica.³³⁷ Pored kognomena se nalaze i oznake u obliku slova *R* ili skraćenice *Arg*, koje možda određuju pripadnost rodu i predstavljaju staru ilirsku oznaku roda, koja se još uvijek zadržala u romanizovanom municipijumu.³³⁸

Slika 37. Votivni spomenici pronađeni tokom arheoloških istraživanja 2008. godine (lična fotoarhiva)

Slika 38. Natpis na kome se spominje Municipijum S... (po Garašnin 1967)

KATALOG:

1. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 98)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana nadgrobna stela, nađena in situ uz spaljeni grob na nekropoli II 1965. godine. Natpis u pet redova bio je dobro čitljiv, ali je kasnije djelimično propao.

Dimenzije: 94 x 75 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 220.

Čitanje: [...]BIEI L[...] (?) | CIO PARIDI | CONIVC[...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - IV vijek

³³⁷ Martinović 2011, 271-272.

³³⁸ Cermanović-Kuzmanović 1969, 105.

2. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 100)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Donji dio nadgrobne stele, takođe nađene 1965. godine na nekropoli II. Natpis teče u sedam očuvanih redova na jednostavnom, zakošenom profilacijom uokvirenom, polju. Visina slova iznosi 5 cm.

Dimenzije: 120 x 76 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 221-222.

Čitanje: [...] | [...]A ET PAV | LA[...]AEI SABI | NO CERTO GE | NERI ET
MAXIMAE | NEPOTAE | M(arcus) FVLVINVS NA | TALIS B(ene) M(erentibus)
P(osuit)

Prevod:A i Paula...AEI Sabiniju Certu, zetu i Maksimi unuci Marko Fulvinus
Natalis dobro zaslužnima postavi

Dat: II - IV vijek

3. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 116)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Gornja zona cipusa s figuralnim predstavama na tri strane. Na čeonoj strani, u lučnoj edikuli sa stubićima predstavljeni su u poprsju muškarac i žena s velom. U sličnoj edikuli na lijevoj bočnoj strani isklesana je stojeća figura muškarca (vojnika?) s rukama na grudima, a u edikuli na desnoj bočnoj strani poprsje žene s desnom rukom na grudima. Čuva se s ostalim nalazima u baraci u Kominima.

Dimenzije: 90 x 75 x 45 cm

Lit: Martinović 2011, 236.

Dat: II - IV vijek

4. **Cipus**, Komini (Natpis nedostupan)

Pljevlja, Inv. br. bb, Kamen

Veliki nadgrobni cipus s razvijenom profilacijom na gornjem i donjem dijelu i s figuralnim predstavama Atisa na dvije bočne strane. Čeona strana ima trostruku profilaciju oko natpisnog polja, ali sam natpis nije uklesan. Nalazi se u dvorištu

kasarne u Pljevljima.

Dimenzije: 175 x 92 x 70 cm

Lit: Martinović 2011, 236.

Dat: II - IV vijek

5. **Titulus**, Komini (T. 14, sl. 118)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani nadgrobni titulus, prelomljen ispod trećeg reda natpisa, nađen u kampanji iskopavanja gradske zone 2007. godine.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 238.

Čitanje: Q(uinto) VALERIO | QVADRA | TO AN(norum) LXI

Prevod: Kvintu Valeriju Kvadratu od godina 61

Dat: II - IV vijek

6. **Votivna ara**, Komini (T. 15, sl. 121)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Votivna ara oštećena u gornjem dijelu. Navodno nađena u Babiš potoku kod Pljevalja, bila je u Kominima, uzidana u kuću Uzeir-age Činare.

Dimenzije: 68 x 79 x 38 cm

Lit: Martinović 2011, 247.

Čitanje: [...] | CAMBRIANVS | L(ibens) P(osuit)

Prevod:Kambrianus rado postavi

Dat: II - IV vijek

7. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment donjeg lijevog ugla nadgrobnog natpisa. Bio je u Kominima na nekom brežuljku.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 264.

Čitanje: [...]IA | VIV(a) | POS(uit)

Prevod:.....IA živa postavi

Dat: II - IV vijek

8. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Gornji dio nadgrobne stele s isklesanim poprsjima muškarca i žene u lučnoj edikuli, iznad koje su rozete s lišćem u uglovima. Bila je uzidana u kuću Uzeir-age Činare u Kominima. Sačuvani su samo gornji djelovi hasta prvog reda natpisa.

Dimenzije: 77 x 83 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 264 i LIMC VI-1 1992, 1048.

Dat: II - IV vijek

9. **Cipus**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus nalik na kocku, ispred vrata crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja. U gornjem dijelu nalazila su se poprsja muškarca i žene, a na bočnim stranama likovi muškaraca sa šeširima. Natpis vrlo fragmentovan, sa svega nekoliko slova u svakom od četiri reda, te je stoga nemoguće definisati tekst.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 266.

Čitanje: [...]F[...] | [...]HE[...] | [...]AC[...] | [...]FQ[...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - IV vijek

10. **Cipus**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus koji se nalazio ukopan ispred zgrade škole na Ilijinom brdu kod Pljevalja. U trouglastom zabatu bila je rozeta s vijencem, dok je natpis u potpunosti izbrisan.

Dimenzije:?

Lit: Martinović 2011, 266.

Dat: II - IV vijek

11. **Titulus**, Komini (T.17, sl. 141)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani nadgrobni natpis. Preostala je samo lijeva polovina.

Dimenzije: 34,5 x 39 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 268-269.

Čitanje: [...] | PII [...] | ET L [...] | AE PRI [...] | CV [...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - IV vijek

12. **Titulus**, Komini (T.17, sl. 143)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Donji desni ugao nadgrobnog natpisa, koji je nestao u vrijeme obilaska N. Vulića pljevaljskog kraja.

Dimenzije: 51,5 x 42,5 x 26,5 cm

Lit: Martinović 2011, 269-270.

Čitanje: [...] | ION [...] | TANIA

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - IV vijek

13. **Baza za statuu**, Komini (T.17, sl. 145)

Manastir Sv. Trojice, Inv. br. bb, Kamen

Baza za statuu, koja je u sekundarnoj upotrebi kao nosač jugoistočnog pilastra u priprati crkve manastira Sv. Trojice u Pljevljima. Otkrivena je 1996. godine, prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova živopisa priprate ispod sloja maltera koji nije bio živopisan, već samo dekorativno obrađen.

Dimenzije: ?

Lit: Loma 2003, 14-15, 22.

Čitanje: SEXTO | AUR(elio) LUPI | ANO LUPI | FILIO PRINCIP(i)
| DECURIONES | COLLEGAE ET PO | PULARES ET PERE | GRINI INCOLAE

| CIVI OPTIMO OB | MERITA POS(uerunt statuam) | EPULO DEDI | CATA (est)
| L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Sekstu Aureliju Lupijanu Lupijevom sinu, poglavaru kolege i građani i peregrini stanovnici kao mnogo zaslužnom građaninu podigoše statuu. Uz svečanu javnu gozbu je posvećena. Mjesto je dodijeljeno odlukom gradskog vijeća

Dat: II - IV vijek

14. **Nadgrobna stela,** Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s isklesanim likom vojnika legionara sa štitom i mačem. Bila je na Ilijinom brdu kod Pljevalja. Visina slova natpisa od 3,5 do 5 cm.

Dimenzije: 195 x 41 cm

Lit: Martinović 2011, 264-265.

Čitanje: D(is) M(anibus) | AE(lio) FELICIA | NO MIL(iti) LE(gionis) | XIII
GE(minae) Q(ui) V(ixit) A(nnis) | XXV FILIO | DVL(cissimo) MAXI | MVS ET FI |
AETIA P(arentes)

Prevod: Bogovima Manima Eliju Felicijanu, vojniku legije XIII Gemine, što je živio godina 25 sinu najdražem, Maksimus i Fietija, roditelji

Dat: III vijek

15. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 134)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni natpis u obliku ploče od krečnjaka. u desnoj gornjoj zoni oštećen.

Dimenzije: 161 x 72 x 21 cm

Lit: Martinović 2011, 260.

Čitanje: D(is) M(anibus) | CAESI | AE ASTERI | DI Q(uae) V(ixit) A(nnos) XXXV
| C(aius) EGNATI | VS MONTA | NVS C(oniugi) B(ene) M(erenti) | P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima Ceziji Asteridi koja je živjela godina 35. Gaj Egnacijus Montanus supruzi dobro zaslužnoj postavi

Dat: III vijek

16. **Nadgrobna stela,** Komini (T. 15, sl. 127)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana ploča razbijena u tri dijela. Bila je pored crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 252-253.

Čitanje: D(is) M(anibus) | L(ucio) AE [...]NTIO FILIO | PISSIMO QVI VIXI(t)
| A(n)NOS XIII H(?)ERMA [...]t) | MARTIA PARENTES | IPSI SIBI IN
MEMOR(i) | AM POSVERVNT

Prevod: Bogovima Manima Luciju (E?)ntiju, sinu voljenom, koji je živio godina 13, H(?)erma i Marcija, roditelji sami sebi za spomen postaviše

Dat: II - IV vijek

17. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 128)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovan i oštećen natpis na ploči od tamnog krečnjaka, razbijen u nekoliko komada. Bio je ispred crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 253.

Čitanje: D(is) [M](anibus) | AVR(elio) [...] | [...]ITI [...] | [...]V[...] | EIVS CAMI [...] | P(iissimo) ET (s)IBI VIVA | [...]

Prevod: Bogovima Manima Aureliju.....ITI.....V njegovom CAMI voljenome i sebi živa.....

Dat: II - IV vijek

18. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 129)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Pet fragmenata ploče vrlo izlizane i oštećene, na kojoj su se jedva raspoznavala dva lika u dijelu iznad natpisa.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 254.

Čitanje: D(is) M(anibus) | GERMANO | Q(ui) V(ixit) AN(nos) XV(?) [...] | [...]NI SV
[...] | FILIO P(ater) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima Germanu koji je živio godina 15 (?),.....NI SV.....sinu
otac postavi

Dat: II - IV vijek

19. **Titulus**, Komini (T. 14, sl. 117)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni titulus odlomljen u gornjoj i donjoj zoni, kao i u desnom uglu, tako da je
sačuvana samo centralna zona sa natpisom. Nađen 1966. godine.

Natpis teče u sedam redova.

Dimenzije: 87 x 67 x 31 cm

Lit: Martinović 2011, 237.

Čitanje: D(is) [M](anibus) | CLAVDI(ae) | PROCVLA[e] | QV(a)E VIXIT [An] |
NIS XXVII LVC[i] | VS VALENS OR(?) | CONIVGI P(ientissimae) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima Klaudiji Prokuli koja je živjela godina 27, Lucije
Valens OR(?) supruzi voljenoj postavi

Dat: II - IV vijek

20. **Titulus**, Komini (T. 15, sl. 120)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Vrlo fragmentovani nadgrobni natpis, ugrađen u česmu u dvorištu kasarne u
Pljevljima. Sačuvano samo nekoliko slova u četiri reda.

Dimenzije: 33 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 239.

Čitanje: D(is) [M](anibus) | T(itus) A(elius?) | CR[ispus? si] | BI [E]T [...]

Prevod: Bogovima Manima Tit Elije(?) Krisp (?) sebi i

Dat: II - IV vijek

21. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 97)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana nadgrobna stela. U trouglastom zabatu je vijenac s krugom u sredini, dok se u uglovima iznad zabata nalazi stilizovano bršljanovo lišće. Natpisno polje je uokvireno običnom kosom profilacijom, a na njemu su sačuvana tri reda natpisa izvedenog dobro klesanim slovima.

Dimenzije: 50 x 38 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 220.

Čitanje: D(is) M(anibus) | PANTO N[...] | [...]C PAN [...]

Prevod: Bogovima Manima Panto N.....C Pan.....

Dat: II - IV vijek

22. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 99)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela nađena na nekropoli II 1965. godine. Uokvireno natpisno polje jako izlizano, natpis u osam redova teško čitljiv.

Dimenzije: 160 x 75 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 221 i Cermanović-Kuzmanović 1970, 76.

Čitanje: D(is) M(anibus) | STATIAE | RISIN[i] V(ixit) A(nnos) XL | [...]SCE | P [...] [C]ON | IVGI [...] | STAT(ia) SEN | SIS MATRI F(ecerunt)

Prevod: Bogovima Manima Statiji Risini živjela godina 40 SCE P.....supruzi, Statija Sensus majci učiniše

Dat: II - IV vijek

23. **Nadgrobna stela**, Komini (T.13, sl. 101)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana nadgrobna stela, nađena na nekropoli II 1965.godine. Nedostaje gotovo čitava desna polovina natpisa u sedam redova, nebrižljivo ispisanog slovima različite visine. Natpisno polje uokvireno kosom profilacijom.

Dimenzije: 120 x 57 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 222.

Čitanje: D(is) M(anibus) | APLA [...] | AVR(elius) IS [...] | D ET [...] | LO BI [An] |
NOS XX | PIIS(imae)

Prevod: Bogovima Manima Apla..... Aurelije Is..... D... iLO BI.....

godina 20 voljenoj

Dat: II - IV vijek

24. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 94)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela nađena in situ pored spaljenog groba na nekropoli u Kominima. U sredini trouglastog zabata nalazi se vijenac sa krugom i udubljenjem, a u uglovima iznad zabata su rozete i stilizovani listovi. Natpis u sedam redova izveden je brižljivo slovima visine oko 5 cm.

Dimenzije: 156 x 74 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 218.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVLO GAB | LIO LIBERALI | Q(ui) V(ixit)
A(nnos) XXIIIX | FL(avius) APER | B(ene)F(iciarius) CO(n)S(ularis) | M(emoriam)
P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aulu Gabliju Liberalu koji je živio godina 28,
Flavije Aper konzularni beneficijar spomenik postavi

Dat: II - IV vijek

25. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 95)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela pravougaonog oblika, prelomljena u dva dijela, nađena in situ pored prethodne. U sredini trouglastog zabata vijenac s rozetom i bršljanovim lišćem, a u uglovima iznad zabata takođe se nalaze rozete i bršljanovo lišće. Ispod zabata je friz s ukrasom riblje kosti. Na natpisnom polju uokvirenom trostrukom profilacijom, brižljivo je isklesan natpis u šest redova sa slovima visine oko 6 cm.

Dimenzije: 150 x 83 x 29 cm

Lit: Martinović 2011, 218-219.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(ito) AVREL(io) APL[i]N[i] | VET(e)R(ano?)

Q(ui) V(ixit) A(nnos) LXX | ET AVR(eliae) VENDONI | CONIVG(i) T(itus)
AVR(elius) | TVRVS P(arentibus) P(ientissimis) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Titu Aureliju Aplinu veteranu, koji je živio godina 70 i Aureliji Vendoni supruzi, Tit Aurelije Turus, roditeljima voljenim postavi

Dat: II - IV vijek

26. **Nadgrobna stela**, Komini (T.12, sl. 96)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela, fragmentovana u dva dijela, nađena in situ pored spaljenog groba između grobnica VI i VII nekropole u Kominima. U gornjoj zoni nalazi se trouglasti zabat s vijencem, rozetom i bršljanovo lišće, a u uglovima iznad zabata takođe lišće i nepoznati okrugli plodovi. Natpisno polje ima trostruku profilaciju, a natpis u osam redova izveden je brižljivo klesanim slovima visine oko 6 cm.

Dimenzije: 126 x 72 x 38 cm

Lit: Martinović 2011, 219.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVREL(iae) | VENDON[i] | Q(uae) V(ixit)
A(nnos) XXX | AVREL[i]VS | PLAREN | S C(oniugi) B(ene) M(erenti) | P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Vendoni koja je živjela godina 30 Aurelius Plarens supruzi dobro zaslužnoj postavi

Dat: II - IV vijek

27. **Nadgrobna stela**, Komini (T.13, sl. 102)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana nadgrobna stela, nađena na nekropoli II 1965. godine. U gornjem dijelu profilisana arkada u kojoj su isklesana dva lika, muški desno i u velikoj mjeri oštećen ženski lik lijevo. U uglovima iznad arkade su rozete i lišće bršljana. Natpisno polje udubljeno i trostruko profilisano, s natpisom u devet redova, usljed oštećenja teško čitljiv.

Dimenzije: 148 x 84 x 26 cm

Lit: Martinović 2011, 223.

Čitanje: [D](is) M(anibus) S(acrum) | [...]MO | [...]Q(uae) V(ixit) | AN(nis) L CPI |

S(?) DESPO | TANVS AVI | Æ P(ientissimae) ET MATRI | VIV(a)E ET R(?) PILI
| Æ P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim.....MO.....koja je živjela godina 50 CPI.....

S(?) Despotanus, babi voljenoj i majci živoj i R(?) Piliji postavi

Dat: II - IV vijek

28. **Nadgrobna stela,** Komini (T.13, sl. 103)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela odlomljenog donjeg lijevog ugla. Stela završava trouglastim zabatom s ukrasom lišća akantusa, a na vrhu je isklesana ascija. U središnjem dijelu arkada s isklesanim likovima muškarca i žene, a u uglovima iznad arkade su rozete i stilizovano lišće. Od natpisa na polju uokvirenom trostrukom profilacijom sačuvao se samo desni gornji ugao.

Dimenzije: 95 x 57 x 23 cm

Lit: Martinović 2011, 223-224.

Čitanje: [D](is) [M](anibus) S(acrum) | [...]IO ST(?) | [...]IO D(ecurioni) M(unicipii) |
[...]VS

Prevod: Bogovima Manima svetim.....IO ST(?).....IO dekurionu municipija.....VS

Dat: II - IV vijek

29. **Nadgrobna stela,** Komini (T.13, sl. 104)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana nadgrobna stela, na čijem gornjem dijelu stoji lučna arkada unutar koje su isklesana tri poprsja, s lijeva na desno su muškarac, žena i dijete. U uglovima iznad arkade nalaze se rozete i stilizovano bršljanovo lišće. Na gornjem dijelu natpisnog polja uokvirenog trostrukom profilacijom, sačuvana su samo četiri reda natpisa.

Dimenzije: 135 x 78 x 39 cm

Lit: Martinović 2011, 224.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | GAVI(us) DVR | VS VALERIA | NO Q(ui)
V(ixit) [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Gavijus Durus Valerijanu koji je živio.....

Dat: II - IV vijek

30. **Nadgrobna stela,** Komini (T.13, sl. 105)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna ploča od krečnjaka sa oštećenom desnom ivicom. Akroteriji su ukrašeni palmetama, dok se u edikuli nalazi poprsje žene. Otkrivena je 1966. godine na nekropoli II. Natpis teče u osam redova.

Dimenzije: 150 x 59 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 224-225.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | PAVL(ae) GAV | DEN(a)E Q(uae)
V(ixit) | AN(nis) XL TI | TVS PR(?) R(?) | CONP(ari) P(ientissimae) ET | SIBI VIVO
| P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Pauli Gaudeni koja je živjela godina 40,
Titus PR(?) R(?) supruzi voljenoj i sebi živome postavi

Dat: IV vijek

31. **Nadgrobna stela,** Komini (T.13, sl. 106)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna ploča djelimično oštećena i nestala. U zabatu isklesana rozeta okružena vijencem. Otkrivena je 1966. godine na nekropoli II. Natpis teče u osam redova.

Dimenzije: 108 x 75 x 35 cm

Lit: Martinović 2011, 225.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [...]AMONAE AV | TVMNAE Q(uae) V(ixit)
| A(nnis) XL SCARD(onae?) | ASIDONIVS | VITELL[i]ANVS | S [centurio]
COH(ortis) II MIL(iariae) | C(oniugi) C(arissimae) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetimAmoniji Autumni koja je živjela godina 40 iz
Skardone(?) Asidionius Vitelijan centurion kohorte II milijarije supruzi dragoj postavi

Dat: IV vijek

32. **Nadgrobna stela**, Komini (T.13, sl. 107)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s timpanonom i vijencem u sredini i dijelom lijevog akroterija. Natpis u šest redova izveden slovima rustične kapitale visine 6 cm.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 226.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | MAXITTO | V(ixit) AN(nis) XXX | VIP(i)VS
| CON(iux) C(oniugae) C(arissimae) V(?) | P(ro) P(ietate)

Prevod: Bogovima Manima svetim Maksiti što je živjela godina 30 Vipije suprug,
supruzi najdražoj V(?) za ljubav

Dat: II - IV vijek

33. **Cipus**, Komini (T.13, sl. 108)

Pljevlja, Inv. br. bb, Kamen

Stela otkrivena u Kominima na imanju Pojatić, sada ugrađena u česmu u dvorištu stare kasarne u Pljevljima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 226.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | SEX(tus) AVRE | LIVS ARG [...] | SIBI ET AE
[...] | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Sekst Aurelije Arg(urian?) sebi i Ae(liji?).....

Dat: II - IV vijek

34. **Nadgrobna stela**, Komini (T.13, sl. 109)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s odlomljenim timpanonom i gornjim lijevim uglom trostruke profilacije oko natpisnog polja, koje je na lijevoj i desnoj ivici uokvireno motivom stilizovane riblje kosti s rozetama. Natpis u deset redova uklesan jasno i čisto rezanim slovima tipa kvadratne kapitale. Nađena 2008. godine u Kominima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 227.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | L(ucio) CIPIO | FAVSTO ET | FRVNITÆ |
F(i)L(iae) L(ucius) PACONI | VS BARBARIO | COGNATVS ET | LVRIA FRVNITA
| FRATRI ET NEPTI | B(ene) M(erenti) P(osuerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Luciju Cipiju Faustu i Fruniti kćeri, Lucije
Pakonije Barbario rođak i Lurija Frunita bratu i bratanični dobro zaslužnima postaviše

Dat: II - IV vijek

35. **Cipus**, Komini (T.14, sl. 110)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Cipus od plavičastog krečnjaka, nađen 1965. godine in situ nad ograđenom nišom sa sandučićem za pepeo u grobnici II na nekropoli II. Udubljeno natpisno polje uokvireno je finom trostrukom profilacijom i ukrasom riblje kosti. Natpis teče u jedanaest redova izveden slovima kvadratne kapitale, visine 5-6 cm, s pravilnim serifima na krajevima hasti. Trouglasti znaci distinkcije. Natpis je izložen in situ na samoj nekropoli.

Dimenzije: 163 x 72 x 22 cm

Lit: Martinović 2011, 231. i Cermanović 1968, 201.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | L(ucio) P(aconio?) BARBARO | D(ecurioni)
M(unicipii) R(?) Q(ui) VI(xit) AN(nos) | XI M(enses) III D(ies) III | L(ucius)
P(aconius?) BARBAR(us) | ET AVR(elia) PANTO | FILIO INCON | PARABILI ET
| SIBI VIVI IN | FELICIS(s)IMI | P(osuerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Luciju P(akoniju?) Barbaru dekurionu municipija
R(?) koji je živio godina 11, mjeseca 3, dana 3, Lucije Pakonije Barbarus i Aurelia
Panto sinu neuporedivome i sebi živi nesretni postaviše

Dat: II - IV vijek

36. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 111)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Dekorirani cipus od plavičastog krečnjaka, nađen 1965. godine nad nišom sa dvije pregrade za pepeo u grobnici II na nekropoli II. Na desnoj bočnoj strani cipusa u edikuli sa stubovima i kapitelima isklesan je reljef krilatog golog Genija jeseni s

korpom grožđa na lijevom ramenu i sa grozdom i krivim nožem u desnoj ruci. Na lijevoj bočnoj strani, takođe u edikuli, isklesan je reljef žene u haljini s dugim rukavima, koja u desnoj savijenoj ruci drži cvijeće, a u lijevoj ključ. Na čeonj strani je natpisno polje uokvireno trostrukom profilacijom i motivom loze s grozdovima, koja izrasta iz kantarosa na dnu, a na vrhu se spaja u Heraklovom čvoru. Natpis u deset redova izveden je slovima kvadratne kapitale, visine 8 cm, vrlo lijepo klesanim i sa serifima na krajevima hasti. Natpis se nalazi izložen na nekropoli.

Dimenzije: 129 x 63 x 55 cm

Lit: Martinović 2011, 232.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | PAC(oniae) MON | TANÆ R(?) Q(uae) | V(ixit)
A(nnos) XXXV AVR(elia) | PANTO G(?) | MATER FIL(ia)E | DVLCIS(s)IM(a)E |
ET S(ibi) VIV(a)E IN | FELICIS(s)IM(a)E | P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Pakoniji Montani R(?) koja je živjela godina 35, Aurelija Panto G(?) majka kćeri najslađoj i sebi, živoj i nesretnoj postavi

Dat: II - IV vijek

37. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 112)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Cipus od plavičastog krečnjaka, postavljen nad grobnom komorom grobnice I na nekropoli II. Na desnoj bočnoj strani, u profilisanom udubljenom polju uokvirenom lozicom i ornamentom riblje kosti, isklesan je reljef muškarca nagog torza u kratkoj suknji, s frigijskom kapom na glavi, s desnicom na trbuhu, a ljevicom na ustima. Na lijevoj strani, u profilisanom udubljenom polju s identičnom ornamentacijom, takođe se nalazi lik muškarca u kratkoj suknji, s nekom vrstom trorogog šešira na glavi i s rukama skrštenim na grudima. Na čeonj strani, uokvirenoj trostrukom profilacijom i stilizovanom lozicom, isklesan je natpis u osam redova sa slovima nejednake visine i manje brižljivo rezanim.

Dimenzije: 143 x 82 x 63 cm

Lit: Martinović 2011, 233.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(elius) MA | XIMVS | ARGENI | ANVS
D(ecurio) M(unicipii) | V(ivus) S(ibi) P(osuit) ET AVR(eliae) | MAXIMIN(a)E |

FILI(ae) Q(ue) V(ixit) AN(nos) XXX

Prevod: Bogovima Manima svetim Aurelije Maksimus Argenianus, dekurion municipija živ sebi postavi i Aureliji Maksimini kćeri, koja je živjela godina 30

Dat: II - IV vijek

38. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 113)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Gornji dio cipusa prelomljenog ispod trećeg reda natpisa, izvedenog slovima visine 8 cm. Na lijevoj bočnoj strani sačuvana je glava Atisa.

Dimenzije: 80 x 100 x 80 cm

Lit: Martinović 2011, 234.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | APLIS AVREL(ius) | ARGVRIANVS | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Aplis Aurelijus Argurianus.....

Dat: II - IV vijek

39. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 114)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Cipus od lokalnog krečnjaka, bogato ornamentisan. Na lijevoj i desnoj bočnoj strani, u trostruko profilisanom i nizom astragala uokvirenom polju prikazani su krilati Atisi, koji u lijevoj spuštеноj ruci drže buktinju, a sve okružuje plastična vreža s lišćem i ribljom kosti. Na čonoj strani natpisno polje s okvirom od trostruke profilacije i astragala okružuje vrlo lijepo oblikovana lozica koja na dnu izlazi iz stilizovane posude, a vrhovi joj se spajaju u Herkulovoj omči. Natpis u šest redova je izveden slovima srednje fine kapitale. Nalazio se u dvorištu kasarne u Pljevljima.

Dimenzije: 114 x 54 x 54 cm

Lit: Martinović 2011, 234.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(ito) AVR(elio) SEVE | RO CELSIANO | Q(ui)
V(ixit) AN(nis) LXXX | AVR(elius) PLARES | FIL(ius) P(atri) P(ientissimo) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Titu Aureliju Severu Celsianu koji je živio godina 80, Aurelije Plares sin ocu voljenome postavi

Dat: II - IV vijek

40. **Cipus**, Komini (T. 14, sl. 115)

Pljevlja, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni cipus neukrašenih strana, koji je bio uzidan kod vrata nekadašnje turske bolnice, odnosno, tkaonice u Pljevljima, dok se sada nalazi ispred hotela „Tara“.

Natpisno polje uokvireno je trostrukom profilacijom, natpis teče u sedam redova, dosta nevješto urezan.

Dimenzije: 100 x 55 x 55 cm

Lit: Martinović 2011, 235.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(eliae) TITVLLÆ | ARGVRIANÆ | QV(a)E
V(ixit) AN(nos) LX AVR(elia) | TITVLLA CAM | BRIA AMITÆ | P(ientissimae)
P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Tituli Arguriani koja je živjela godina 60, Aurelija Titula Kambrija prijateljici dragoj postavi

Dat: III vijek

41. **Titulus**, Komini (T.15, sl. 119)

Komini, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani nadgrobni titulus od mekog kamena pješčara, nađen u Kominima 1975. godine. Natpis teče u sedam redova, izveden plitko urezanim slovima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 238-239.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | FL(avia) MAR | CELLA Q(uae) V(ixit) | A(nnis)
XXXV | NANTVS | SEXTIO B(ene) M(erenti) | P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Flavija Marcela, koja je živjela godina 35
Nantus Sextio dobro zaslužnoj postavi

Dat: II - IV vijek

42. **Nadgrobna stela**, Komini (T. 15, sl. 122)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s timpanonom u kojem je isklesan vijenac s rozetom, a akroteriji su ukrašeni palmetama. Bila je ugrađena u minare srušene Dedaga džamije pod Stražicom. Natpisno polje uokvireno trostrukom profilacijom.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 248.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(ito) AELIO SCÆ | VIANO Q(ui) V(ixit)
| A(nnos) LXX AE | LII TITIA | NVS ET AE | LIANVS F(ratres) P(atri) P(ientissimo)
P(osuerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Titu Eliju Scevianu, koji je živio godina 70 Eliji, Ticijan i Elijan braća, ocu voljenom postaviše

Dat: II - IV vijek

43. **Nadgrobna stela**, Komini (T. 15, sl. 123)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s timpanonom u kojem je isklesan vijenac s rozetom i lišćem, dok su u uglovima likovi delfina. Bila je ugrađena u minaret srušene Dedaga džamije pod Stražicom, obrnuto postavljena pored prethodne stele. Natpisno polje uokvireno običnom kosom profilacijom.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 248-249.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | CATONI STATA | RIÆ TVI(?) Q(uae) V(ixit)
A(nnos) L | Q(?) AEL(ius) SATIA | NVS CONIV[gi] | B(ene) M(erenti) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Katoni Statariji TVI(?) koja je živjela godina 50 Q(?) Elije Satijan supruzi dobro zaslužnoj postavi

Dat: II - IV vijek

44. **Nadgrobna stela,** Komini (T. 15, sl. 124)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s likovnim prikazom četiri figure između stubova. Nalazila se u podu sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja. Natpis je djelimično oštećen.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 249.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(elio) A PO | QVI VIXIT | AN(nos) XXX |
LVCIDA | CO(n)IVGI PIE | NTISSIMO

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliju A PO koji je živio godina 30 Lucidi
supruzi voljenoj

Dat: II - IV vijek

45. **Nadgrobna stela,** Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela koja se nalazila u podu sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 249-250.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVRELIAE | TITTONI | QVÆ V(ixit) A(nnis)
| XLV AVR(elius) | CARVS C(oniugi) B(ene) M(erenti) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Titoni koja je živjela godina 45, Aurelije
Karus supruzi dobro zaslužnoj postavi

Dat: II - IV vijek

46. **Nadgrobna stela,** Komini (T. 15, sl. 125)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela koja je bila uzidana pored vrata sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 250.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(eliae) TRITA | NONI Q(uae) V(ixit)
AN(nos) | XXX AVR(elius) MAXSI | MVS CONIVGI

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Tritanoni koja je živjela godina 30,
Aurelije Maksimus supruzi

Dat: II - IV vijek

47. **Nadgrobna stela,** Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela koja je bila uzidana u zid sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 250.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVREL(iae) VENDONI | Q(uae) V(ixit) A(nnos)
XXIII TAVRVS | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Vendoni koja je živjela godina 23,
Taurus.....

Dat: II - IV vijek

48. **Nadgrobna stela,** Komini (T. 15, sl. 126)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s isklesanim likovima muškarca i žene. Bila je uzidana u zid sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 251.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | SEX(tus) STATIVS | RESTITVTVS | SIBI ET
AVRELIÆ | TESTONI CONIVGI | POSVIT

Prevod: Bogovima Manima svetim Seksto Statije Restitutus sebi i Aureliji Testoni,
supruzi postavi

Dat: II - IV vijek

49. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovan natpis, koji je bio uzidan visoko u zid sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 252.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | VAL(eriae) T[estoni?] | QV(a)E V(ixit) [...] | ÆQV [...] [Ma] | TRI

Prevod: Bogovima Manima svetim Valeriji Testoni(?) koja je živjela.....ÆQV...majci

Dat: II - IV vijek

50. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovan natpis, možda prelomljen u dva komada. Nalazio se kod sada već srušene crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 252.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [Pan]TONI | [...]VNS | [...]VS | [Si]BI PO
| SV(i)T ET IPSO | SIBI VIVO

Prevod: Bogovima Manima svetim Pantoni.....VNS.....VS sebi postavi i samome sebi živom

Dat: II - IV vijek

51. **Nadgrobna stela**, Komini (T.16, sl. 130)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s timpanonom u kome je uobičajeni motiv rozete u vijencu, a oko njega su raspoređeni delfini i golubovi. Bila je uzidana u kuću Hadži Mustaj-bega Selmanovića u Pljevljima.

Dimenzije: 165 x 74 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 254.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVRELIAE | PANTONI | Q(uae) V(ixit)

A(nnos) XXXV(?) | AVRELIVS | QVINTVS | C(oniugi) B(ene) M(erenti) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Pantoni koja je živjela godina 35(?)

Aurelije Kvintus supruzi dobro zaslužnoj postavi

Dat: II - IV vijek

52. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 131)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana stela s timpanonom u kome je uobičajeni motiv rozete u vijencu, dok su u uglovima floralni ornamenti i jedna ptica u lijevom polju. Ukoso odlomljen desni donji dio. Nalazila se u Kominima kod kuće Toša Kneževića. Natpisno polje je uokvireno lozicom i trostrukom profilacijom.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 257.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | Q(uintus) AE(lius?) [...] | ST[...] | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Kvint Elije(?) ST.....

Dat: II - IV vijek

53. **Nadgrobna stela,** Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s likovnim prikazom dvije osobe u gornjoj zoni iznad natpisa.

Djelimično oštećena u donjem dijelu. Bila je na trgu kod česme ili bunara u Pljevljima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 258.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | DEXTER | ET AMAVILIS | VI(vi) S(ibi)

P(osuerunt) ET MA | SIMILE FILIE Q(uae) | VI(xit) AN(nos) XXV

Prevod: Bogovima Manima svetim Dekster i Amavilis živi sebi postaviše i Masimili kćeri, koja je živjela godina 25

Dat: II - IV vijek

54. **Nadgrobna stela**, Komini (T.16, sl. 132)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela pronađena u Kominima i prenesena u Pljevlja. Nalazila se u dvorištu Abdul-efendije Karaahmetovića. Na gornjem dijelu polukružna edikula s dva lika muškarca i žene, dok su u uglovima iznad luka rozete. Natpisno polje je uokvireno trostrukom profilacijom, dok natpis teče u sedam redova.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 259.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(elia) VENDO | S(ibi) VIVA P(osuit) | ET
AVR(elio) MA | XIMO MI | LITI FILIO | Q(ui) [V](ixit) AN(nos) XXV

Prevod: Bogovima Manima svetim Aurelija Vendo sebi živa postavi i Aureliju Maksimu vojniku, sinu koji je živio godina 25

Dat: II - IV vijek

55. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ornamentovana stela iz Komina, oštećena na gornjoj i donjoj strani. Bila je ugrađena u stepenište kuće Murat-bega Selmanovića u Pljevljima.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 259.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AEMILI(i) AN | TONIVS ET | ANTONINVS
| ÆMILIO CALVIO | NI DEF(uncto) SALO[nis?]

Prevod: Bogovima Manima svetim Emilija, Antonije i Antonin Emiliju Kalvionu, sahranjenom u Saloni (?)

Dat: II - IV vijek

56. **Nadgrobna stela**, Komini (T.16, sl. 133)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ukrašena nadgrobna ploča, djelimično oštećena na donjem dijelu.

Dimenzije: 11 x 86 x 44 cm

Lit: Martinović 2011, 260.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(ito) AVREL(io) IN | GENVO | Q(ui) V(ixit)
AN(nis) L | ET PANTONI CONI(ugi) | EI(us) Q(uae) V(ixit) AN(nis) XXXV |
T(itus) AVREL(ius) MAXI | MVS FILIVS | P(arentibus) P(ro) P(ietate)

Prevod: Bogovima Manima svetim Titu Aureliju Ingenuu koji je živio godina 50 i
Pantoni, supruzi njegovoj, koja je živjela godina 35 Tit Aurelije Maksimus, sin
roditeljima za ljubav

Dat: II - IV vijek

57. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 135)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela kojoj nedostaje gornji dio.

Dimenzije: 158 x 90,5 x 33 cm

Lit: Martinović 2011, 261.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | P(ublio) GAVIENO | CANDIDIANO | Q(ui)
V(ixit) A(nnos) XLV ET EGNA | TIAE SO[te]R[i]DI [C]ONIVGI | VIVAE
GAV[i]ENI VALE | RIA[n]VS ET EGNA[ti]VS ET | CANDIDA FILII P(arentibus)
P(osuerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Publiju Gavijenu Kandidianu koji je živio godina
45 i Egnaciji Soteridi, supruzi živoj, Gavijeni Valerijan i Egnacije i Kandida, sinovi
roditeljima postaviše

Dat: III vijek

58. **Nadgrobna stela,** Komini (T.16, sl. 136)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela, iskopana čitava, a kasnije prelomljena u dva dijela. Natpis djelimično
oštećen.

Dimenzije: 93-gornji dio (86-donji dio) x 74 x 23 cm

Lit: Martinović 2011, 261-262.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | L(ucio) PACONIO | BARBARIONI | Q(ui)
V(ixit) [A](nnos) [X]XXL(?) | ET[...]BVNI | [C](oniugi) [Ei](us) VIVAE | VAL(erius)
FAV | [s]TVS P(arentibus) P(ientissimis) P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Luciju Pakoniju Barbarionu koji je živio godina 80 (?) iBVNI supruzi njegovoj živoj Valerije Faustus roditeljima voljenim postavi

Dat: III vijek

59. **Nadgrobna stela,** Komini (T.17, sl. 137)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Ukrašena nadgrobna stela od krečnjaka, u donjem dijelu djelimično oštećena.

Dimenzije: 145 x 83,5 x 31,5 cm

Lit: Martinović 2011, 262.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | M(arco) PL(etorio) VRSINO | Q(ui) V(ixit)
A(nnos) LV | L(ucius) PAC(onius) BARBAR(io) | ET VRSIN[a] | B(ene) M(erenti)
[P](osuerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Marku Pletoriju Ursinu koji je živio godina 55

Lucije Pakonije Barbario i Ursina vrlo zaslužnome postaviše

Dat: III vijek

60. **Nadgrobna stela,** Komini (T.17, sl. 138)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Dva dijela lijeve strane nadgrobne stele s okvirom, veoma fragmentovana. Bila je nadvišena timpanonom i u gornjem trouglu palmetom. Nalazila se kod kuće seljaka Toša Kneževića u Kominima. Sačuvano je svega nekoliko slova u prva tri reda natpisa u prvom-gornjem dijelu ploče i u drugom-donjem dijelu ploče u posljednjem redu samo jedno slovo.

Dimenzije: gornji dio ploče-99 x 45 x 14 cm; donji dio ploče-100 x 17 x 14 cm

Lit: Martinović 2011, 263.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | AEL(ius) [...] | P[...] | [...] | S[...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Elije P.....S.....

Dat: II - IV vijek

61. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani nadgrobni natpis, sačuvan samo srednji lijevi dio. Bio je u Kominima na nekom brežuljku.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 263.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | AVREL(io?) | TVRO[...] | PINS[i filio] | Q(ui)
V(ixit) [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliju(?) Turo... Pinsovu sinu koji je živio.....

Dat: II - IV vijek

62. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment gornjeg desnog ugla nadgrobnog natpisa. Bio je u Kominima na nekom brežuljku.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 264.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [...]IAE | [...]N

Prevod: Bogovima Manima svetim.....IAE.....N

Dat: II - IV vijek

63. **Nadgrobna stela**, Komini (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela prelomljena u dva dijela. Nalazila se ispred kuće T. Kneževića u Kominima. Natpis je bio ispisan u deset redova, od kojih su ostali sačuvani samo prva dva i posljednji.

Dimenzije: 199 x 80 x 14 cm

Lit: Martinović 2011, 265.

Čitanje: D(is) [M](anibus) [S](acrum) | AEL(ius) [...] | [...] | [...] | [...] | [...] | [...] | [...] | [...] | SIBI[...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Elije.....sebi.....

Dat: II - IV vijek

64. **Cipus**, Komini (T.17, sl. 139)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus koji se nalazio na Ilijinom brdu. Uništen je prilikom pregradnje crkve Sv. Ilije.

Dimenzije: 85 x 62 x 32 cm

Lit: Martinović 2011, 265-266.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | TERENTI(o) | Q(ui) VIX(it) AN(nos) LX | ET
VEND | ONI CON | IVGI AEIVS | VIV[a]E BES | SVS PAR(entibus) P(ro) | P(ietate)
ET SIBI | VI[v]US POS(uit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Terenciju koji je živio godina 60 i Vendoni,
supruzi njegovoj živoj, Besus roditeljima za ljubav i sebi živ postavi

Dat: II - IV vijek

65. **Cipus**, Komini (T.17, sl. 140)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Desna polovina cipusa od sivoplavog krečnjaka, koji je bio uzidan u džamiju kod
Sreskog načelstva u Pljevljima, srušenu 1940. godine, kasnije je prenesen u dvorište
Velike džamije. Na desnoj bočnoj strani u okviru s ornamentom lozice nalazi se krilati
genije sa spušenom buktinjom u desnoj ruci. Natpisno polje uokvireno je ornamentom
lozice i sačuvana je desna polovina natpisa u osam redova.

Dimenzije: 140 x 41 x 64 cm

Lit: Martinović 2011, 267.

Čitanje: [D](is) [M](anibus) S(acrum) | [Au]REL(ius) | [...]VS SI | [...] VRE | [...] AT
AE | [...] VAE | [...] SQ | [...] VS P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aurelije.....VS SI.....VRE.....AT AE...VAE...SQ....
VS postavi

Dat: III vijek

66. **Titulus**, Komini (T.17, sl. 142)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni natpis sa okvirom koji je odbijen na gornjem i donjem kraju. Bio je uzidan u stepenište stare turske bolnice u Pljevljima. Natpis teče u šest redova izveden slovima visine 4,5 cm.

Dimenzije: 51 x 64 cm

Lit: Martinović 2011, 269.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | IARITO AR | VI S(ibi) P(osuit) ET | FVSCÆ
AN(na)E | CON(iugi) S(uae) D(ulcissimae) Q(ue) | V(ixit) AN(nis) L

Prevod: Bogovima Manima svetim Jarito Arvi sebi postavi i Fuski Ani supruzi svojoj dragoj, koja je živjela godina 50

Dat: II - IV vijek

67. **Nadgrobna stela**, Komini (T.17, sl. 144)

Ilijino brdo, Inv. br. bb, Kamen

Stela s otklesanim gornjim dijelom i očuvanim zubom za uglavljivanje, ugrađena pored vrata parohijske kuće kod crkve Sv. Ilije na Ilijinom brdu. Natpisno polje uokvireno je trostrukom profilacijom, dok natpis teče u osam redova izveden kvalitetnim slovima kvadratne kapitale.

Dimenzije: 125 x 74 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 229.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(elio) APPO | QVI VIXIT | AN(nos) XXX
| LVCIDA | CO(n)IVGI PIE | NTISSIMO | [P](osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliju Apu koji je živio godina 30, Lucida suprugu voljenome postavi

Dat: II - IV vijek

Iz opisanih spomenika, možemo zaključiti da je pedeset četiri natpisa posvećeno Bogovima Manima. Na određenom broju spomenika uklesani su različiti simboli poput ascije, rozete, vinove lozice, predstave Atisa. Naznačili smo njihovu simboliku i povezanost sa pojedinim kultovima.

4.4.2. Doclea

Prvi stanovnici Dokleje bili su uglavnom domoroci, na šta nam ukazuju najstariji grobovi, koji se datuju u drugu polovinu I vijeka. Iz grobnih priloga, načina sahranjivanja i grobnih konstrukcija, može se zaključiti da je romanizacija u Dokleji brzo prihvaćena i da je zahvatila prvu generaciju njenih stanovnika, koji su sa jednim brojem italjskih doseljenika nosioci razvoja grada i načina života. Dokleju tokom II vijeka karakteriše priliv stranaca. Inhumacija se povezuje sa doseljenicima sa Istoka, čije se prisustvo konstatuje epigrafskim spomenicima, mada je još uvijek bio dominantan ritual spaljivanja. Doseljavanje varvara u IV vijeku je konstatovano na nekropoli Duklje. Grobovi ovog perioda označavaju i kraj sahranjivanja na jugoistočnoj nekropoli. Gradnja velikih grobnica tokom V vijeka na nekropoli Lovišta, zapadno od grada, ukazuje na to da je Duklja poslije razaranja od strane Gota, početkom V vijeka, obnovljena i zadržala visok ekonomski i kulturni nivo.³³⁹

Nekropole su se širile južno od grada, na lijevoj obali Morače – jugoistočna nekropola, kao i sjeverozapadno od grada u ravnici Lovišta - zapadna nekropola. Jugoistočna nekropola zahvatala je površinu od oko 3 hektara na mjestu današnje trafostanice u Zagoriču, 200 metara od Duklje. Sahranjivanje na ovoj nekropoli vršeno je od prvih decenija I do sredine IV vijeka. Na jugoistočnoj nekropoli praktikovano je spaljivanje i inhumiranje pokojnika. Od ukupno 351-og istraženog groba, u 226 grobova otkriveni su ostaci spaljenih pokojnika, a u 125 grobova nađeni su skeleti. Skeletni grobovi datuju se u drugu polovinu III i prve decenije IV vijeka, dok je samo nekoliko grobova datovano u sredinu i drugu polovinu II vijeka. Ova vrsta grobova ne može se pripisati određenoj grupi i porijeklu pokojnika. Grobovi spaljenih pokojnika mogu se podijeliti u dvije velike grupe i to na grupu grobova koji sadrže ostatke spaljenih pokojnika izdvojene i isprane od gara i pepela s lomače i na grupu grobova u koje su prenijeti ostaci pokojnika zajedno s garom i pepelom lomače. Kod prve grupe grobova, pored rake ili određene grobne konstrukcije, prisutni su recipijenti za smještaj ostataka pokojnika, dok u drugoj grupi postoje samo grobne jame. Grobovi prve grupe se mogu razvrstati u tri osnovna tipa: kružne jame u čije središte je položena keramička urna, kružne jame u koje je smještena

³³⁹Velimirović-Žižić 1977, 31-34.

kamena urna i kružna jama sa urnom poklopljenom donjim dijelom amfore. Grobovi druge grupe, mogu se razvrstati u tri osnovna tipa i to kružne, elipsoidno-pravougaone i etažne grobove. U grobovima prve grupe nađene su keramičke, staklene i kamene urne, a najčešće su upotrebljavane keramičke urne.³⁴⁰ Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje, grobovi sa spaljenim ostacima pokojnika javljaju se u periodu od Tiberija do Aleksandra Severa. Za autohtono stanovništvo treba vezati humke, koje oivičavaju ovu nekropolu sa sjeverozapadne strane. Na jugoistočnoj nekropoli, osim nekoliko izuzetaka, pokojnici su uvijek polagani u grobove određene konstrukcije, građene od opeke, lomljenog ili pritesanog kamena i velikih kamenih ploča. Grobovi su najčešće individualni, ali ponegdje imamo i dva ili više pokojnika u jednoj grobnoj konstrukciji. Skeletni grobovi mogu se grupisati u šest osnovnih tipova: grobovi građeni od opeke sa malim brojem priloga i datovani u kraj III i prvim decenijama IV vijeka, koji su se nalazili na istočnoj i južnoj periferiji nekropole; grobovi u obliku pravougaonih cista od opeke sa staklenim bočicama i čašama kao prilogom datovane kao i prvi tip i nalazile su se na istočnoj periferiji nekropole; grobovi rađeni od lomljenog kamena, tesanika i opeke datovani kao i prethodna dva tipa čine najbrojniju grupu grobova i nalaze se po čitavoj nekropoli sa staklenim bočicama i čašama kao priložima i to redovno kraj nogu pokojnika; grobovi rađeni od lomljenog kamena, tesanika i kamenih ploča čine najreprezentativniju grupu na ovoj nekropoli sa više pokojnika i staklenim bocama, čašama i metalnim predmetima kao priložima datovani od sredine III vijeka sve do 70-tih godina IV vijeka i nalaze se u zapadnom dijelu nekropole; četiri groba od opeke ili pritesanog kamena sa poluobličastim svodom bez priloga datovana su u kraj III vijeka i u IV vijek; grobovi sa rakom su šesti i posljednji tip bez priloga, nalaze se na periferiji nekropole i nije moguće datovati ih. Svi opisani tipovi grobova poznati su sa ostalih kasnoantičkih nekropola u balkanskim provincijama, pa i u Italiji.³⁴¹ O načinu sahranjivanja na jugoistočnoj nekropoli malo se zna. Položaj nekropole ukazuje na to da su pokojnici vjerovatno iznošeni iz grada kroz sporednu kapiju na jugoistočnoj strani, te se povorka prema tome kretala dekumanusom. Izgled i sadržaj grobova ukazuju na četiri načina sahranjivanja koja su obavljana nakon spaljivanja. U najvećem broju slučajeva poslije dogorijevanja lomače, čekalo se da se ona potpuno ohladi. Najvjerovatnije su se

³⁴⁰Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 12-22.

³⁴¹Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 22-29.

narednog dana ostaci pokojnika prenosili u pripremljenu grobnu jamu i to na tri načina: sa ohlađene lomače brižljivo su izdvajani ostaci pokojnika, koji su zatim ispirani od gara i pepela i stavljani u urne; zatim korišćenje iste procedure, s tom razlikom što su prije polaganja urne u grobnu jamu prenijeti i ostaci lomače i treći način čini prenošenje ohlađenih ostataka lomače zajedno sa spaljenim pokojnikom u grobnu jamu. O običajima inhumacije još se manje zna. Najvjerovatnije je pokojnik donošen do groba na nosiljci i jednostavno polagan u grobnu jamu, dok je samo u izuzetnim slučajevima pokojnik polagan u grob u drvenom sanduku. Poslije zasipanja groba, najvjerovatnije uz određeni ritual, postavljan je nadgrobni spomenik.³⁴²

Može se pretpostaviti da je na periferiji jugoistočne nekropole u manjem broju vršeno i sahranjivanje Jevreja. Dekoracija groba br. 281, ukazuje na to, ne samo ikonografski, već i po načinu zidanja. Mada je graviranje kombinovano sa slikanjem uobičajena pojava u grčko-rimskoj slikarskoj tehnici *al fresco* i *al secco*, pri ukrašavanju bočnih zidova ove grobnice urezivanje je prenaplašeno. Motive čine menora flankirana girlandama i figurama ptica. Ova kompozicija nastavlja se na dužim stranama, a na zapadnom zidu je nedovoljno jasna kompozicija u kojoj se naslućuje predstava zvijezde, posude i nekoliko plodova. Iznad cijele kompozicije nalazi se plastičan vijenac ukrašen kimationom. Svi ovi motivi pripadaju poznatoj jevrejskoj ikonografiji.³⁴³ Menora se nalazi na sjevernom zidu grobnice, dok se opisani vijenac nalazi na istočnom zidu. Otkriće ove grobnice veoma je značajno, jer na Balkanskom poluostrvu, posebno u okviru provincije Dalmacije, imamo izuzetno mali broj spomenika jevrejske provinijencije, naročito iz prvih vjekova Carstva.³⁴⁴

Prelaz sa spaljivanja na inhumaciju na jugoistočnoj nekropoli Dokleje desio se u kratkom vremenskom intervalu za vrijeme posljednjih Severa (prva polovina III vijeka). S obzirom da svi tipovi skeletnih grobova pripadaju rimskom sahranjivanju, teško je izdvojiti grobove romanizovanih domorodaca od grobova doseljenih Italika ili stranaca. Na jugoistočnoj nekropoli, grobovi su različito orijentisani, najčešće sa glavom na istoku ili na sjeveru.³⁴⁵

³⁴²Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 35.

³⁴³Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 43-45, 130.

³⁴⁴Cermanović-Kuzmanović i Srejović 1965, 57-58.

³⁴⁵Srejović 1967, 72.

Što se tiče humki, smatra se da su se u njima sahranjivali članovi istaknutih domicilnih porodica i ukazuju na nastavak stare tradicije sahranjivanja.³⁴⁶

Na jugoistočnoj nekropoli prilozi se nalaze u 191-om grobu. Priloge možemo podijeliti u tri skupine: predmeti od stakla; predmeti od keramike; predmeti od metala, kosti i staklene paste.³⁴⁷

Zapadno od bedema Duklje, na lokaciji Lovišta, tokom 1959. godine istražena je površina od oko 50 m², na kojoj je otkriveno deset grobova i dvije grobnice. Grobovi su ukopani u gotovo pravilne redove i osim grobnice II, orijentisane u pravcu jug-sjever, svi su orijentisani u pravcu zapad-istok. Većina grobova na ovoj nekropoli svojim konstrukcijama podudaraju se sa skeletnim grobovima na jugoistočnoj nekropoli.³⁴⁸ Sahranjivanje se vrši od posljednjih decenija IV sve do prvih decenija VI vijeka, kada se može datovati grobnica II. Prilozi pronađeni u grobovima 2,7,8 i 9 najvećim dijelom odgovaraju priložima koji su pronađeni u najkasnijim skeletnim grobovima jugoistočne nekropole. Stakleni tanjiri iz grobova 4 i 5 prelaze gornju hronološku granicu jugoistočne nekropole i mogu se vezati za fragmentovani tanjir u Luvru, porijeklom sa Duklje, za koji se smatra da pripada poznom IV vijeku.³⁴⁹ Ne smije se zaobići čuvena Podgorička čaša, najpoznatiji primjerak brušenog stakla, otkrivena na zapadnoj nekropoli, a danas se nalazi u Ermitažu. Podgorička čaša je datovana u V ili početak VI vijeka i ona predstavlja završetak antičkog staklarstva na prostoru bivše Jugoslavije. Na njoj su predstavljeni biblijski motivi: u sredini je predstavljena Avramova žrtva, a na ivici su scene sa Jonom, Adam i Eva, vaskrsenje Lazara, Mojsijevo čudo sa vodom, Danilo i lavovi, tri mladića u užarenoj peći i Suzana. Najvjerovatnije je produkt neke lokalne radionice.³⁵⁰ Moguće da je već od sredine IV vijeka broj hrišćana u Duklji premašio broj pagana, a da je krajem IV vijeka proces hristijanizacije bio konačno završen.³⁵¹

³⁴⁶Jovanović 1984, 63.

³⁴⁷Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 152.

³⁴⁸Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 256-265.

³⁴⁹Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 265-270.

³⁵⁰Cermanović-Kuzmanović 1987, 28.

³⁵¹Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić i Srejović 1975, 256.

Slika 39. Podgorička čaša
(po Garašanin 1967)

KATALOG:

1. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.18, sl. 146)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Stela pravougaonog oblika, izlomljena po sredini na dva dijela. Ravno natpisno polje sa strane profilisano ispupčenom trakom i dubokim žlijebom. Gornji dio stele flankiraju dva, dublje urezana, koncentrična kruga. Natpis u osam redova pokriva čitavu površinu natpisnog polja. Slova su plitko urezana, visine 3,5 cm od prvog do petog reda, a 3 cm od šestog do osmog reda. Stela je pronađena u funkciji spolije u grobu br. 328 na jugoistočnoj nekropoli Duklje.

Dimenzije: 58 x 40 x 4 cm

Lit: Martinović 2011, 132.

Čitanje: F(lavius) NARCISSIA | NVS LUPAE | [...] RIS | [...] AE ET DVL | [ci]
SSIM(a)E BENE | MERENTI VIXIT | ANN(os) XXII MEN(sium) | V DIES XXI

Prevod: Flavije Narcizijanus Lupi.....RIS.....AE i najslađoj, dobro zaslužnoj, živjela je godina 22, mjeseci 5, dana 21

Dat: Kraj I vijeka

2. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.18, sl. 148)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani natpis na steli. Natpisno polje je udubljeno i uokvireno sa nepotpunim natpisom u pet redova. Slova su visine 3 cm, duboko urezana i osjenčena. Fragment je

pronađen pri iskopavanju na Duklji.

Dimenzije: 20 x 20 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 134.

Čitanje: [...]O | [...] LORO | [...]GAL | [...]GRICO | [...]SO

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

3. **Nadgrobna stela, Duklja (T.18, sl. 149)**

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Stela sa usadnikom, akroterijima i zabatom u kome je reljefno isklesana stilizovana rozeta, koju sa strana flankiraju dva reljefna delfina. Natpisno polje je uokvireno profilacijom, dok je natpis nečitak.

Dimenzije: 84 x 60 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 134.

Dat: I - IV vijek

4. **Cipus, Duklja (T.18, sl. 150)**

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Cipus u obliku kvadera. Natpisno polje dvostruko je profilisano. Natpis teče u devet redova sa slovima klasične kvadratne kapitale. Visina slova se kreće od 6 cm u prva dva reda do 3,5 cm u posljednja tri reda.

Dimenzije: 80 x 59 x 52 cm

Lit: Martinović 2011, 137.

Čitanje: M(arco) NOVIO | QVI(nton) IVSTO | DEC(urioni) EX TESTA
| MENTO EIVS | T(itus) NOVIVS MA | XIMVS FRA | TER PONENDVM |
CVRAVIT | L(ocus) D(atus) D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Marku Noviju Kvintovu Justu dekurionu, po testamentu njegovom Tit Novije Maksim, brat, za postavljanje se pobrinuo. Mjesto dato odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

5. **Cipus**, Duklja (T.18, sl. 151)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Cipus u obliku kvadera, djelimično oštećen u bazi. Natpisno polje je oštro profilisano. Natpis teče u četiri reda, visina slova u prva dva reda je 5 cm, a u ostala dva reda je 4 cm.

Dimenzije: 92 x 63 x 56 cm

Lit: Martinović 2011, 138.

Čitanje: M(arco) EPIDIO | P(ubli) FIL(io) QVIR(ina) | LATINO DEC(urioni) | C(D?)
[...]

Prevod: Marku Epidiju Publijevom sinu, Kvirina tribus Latinu, dekurionu C(D?)

Dat: I - IV vijek

6. **Cipus**, Duklja (T.18, sl. 152)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Cipus u obliku kvadera. Natpisno polje je oštro profilisano. Natpis teče u sedam redova sa slovima klasične kapitale.

Dimenzije: 111 x 59 x 55 cm

Lit: Martinović 2011, 138-139.

Čitanje: SERVENIAE | MARCELAE | MATRI | OPTIMAE | FL(avia) C(ai) FIL(ia)
| PRISCA | L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Serveniji Marcelini majci najboljoj Flavija, Gajeva kćerka Priska. Mjesto dato odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

7. **Titulus**, Duklja (T.18, sl. 153)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa natpisnim poljem jednostavno profilisanim. Natpis teče u pet redova. Nađen u sekundarnoj funkciji kao pokrivna ploča groba br. 167 na jugoistočnoj nekropoli.

Dimenzije: 50 x 39 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 139.

Čitanje: C(aio) IVLIO CELERI | MVRGIAE RISINITANO | M(arcus) PRIFERNIVS

LAETVS | AMICO | B(ene) M(erenti)

Prevod: Gaju Juliju Celeru Murgiji Rizinitanu Marko Prifernije Letus prijatelju dobro zaslužnom

Dat: I - IV vijek

8. **Titulus**, Duklja (T.18, sl. 154)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Titulus odlomljen s gornje i donje strane. Ostaci natpisa u četiri reda. Visina slova je 3,9 cm. Nađen je sa spoljne strane južnog zida bazilike B na Duklji.

Dimenzije: 24 x 35 x 5 cm

Lit: Martinović 2011, 140.

Čitanje: MEMORIA LON(?) | GEVO CONSECRAT | QVISQ FABRICAHEC | [...] VATALARE

Prevod: Uspomena dugovječnosti posvećenja bilo kojeg zanata ova.....

Dat: I - IV vijek

9. **Titulus**, Duklja (T.19, sl. 155)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani titulus od krečnjaka. Natpisno polje je ravno s dijelom natpisa sa slovima visine od 2-3 cm. U prva tri reda je bilo ime pokojnice, a u četvrtom ime postavljača.

Dimenzije: 20 x 16 x 5 cm

Lit: Martinović 2011, 140.

Čitanje: [...] PIA | [...] SIMA | [...] II A | [...] OLTANIII | [...] VTIT P(o)S(uit) | [...]AMO | [...] RATO | [...] 30 | [...] V PATR [...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

10. **Cipus**, Duklja (T.19, sl. 156)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Fragment desne polovine natpisa sa četiri reda plitko urezanih slova visine 2,6 cm.

Dimenzije: 13 x 24 x 1 cm

Lit: Martinović 2011, 141.

Čitanje: [...] CARISSIM(a)E | [...] MESIVS POSVIM(us) | [...] EMETATI | [...] VI

Prevod:najdražoj.....Mezije postavismo.....EMETATI.....VI

Dat: I - IV vijek

11. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.19, sl. 160)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela od bijelog krečnjaka sa završetkom u obliku timpanona, kome je u sredini rozeta, a sa strane akroteriji. Ispod natpisa je plastično isklesana predstava točka, sjekire i još dvije zanatske alatke (dlijeto, burgija?). Natpis je skoro u potpunosti izradiran. Stela je nađena 30-tih godina XX vijeka na desnoj obali potoka Širalija.

Dimenzije: 62 x 50 cm

Lit: Martinović 2011, 170-171.

Čitanje: L(ucio) TITIO CIILI [...] | [...]S[...]L[...] | [...]C[...] | [...] | [...]

Prevod: Luciju Titiju CIILI.....S.....L.....C.....

Dat: I - IV vijek

12. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.19, sl. 161)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovana stela od spuškog krečnjaka. Natpisno polje je oštećeno sa obje strane, udubljeno je i duboko profilisano. Natpis teče u šest redova, sa slovima visine 6 cm u prvom redu, a 4 cm u ostalim redovima. Slova pripadaju tipu kvadratne kapitale. Pronađena je 1890. godine u blizini bazilike na Duklji, a zatim prenesena u dvorac na Kruševcu u Podgorici.

Dimenzije: 90 x 50 x 24 cm

Lit: Martinović 2011, 172.

Čitanje: T(itus) FLAVIV(s) | VERECVNDVS | THAMARIA(nus) | II VIR I(ure)

D(icundo) | PRAEF(ectus) FAB(rum) | T(estamento) F(ieri) I(ussit)

Prevod: Tit Flavije Verekund Tamarijan duovir izručujući pravdu starješina kovača testamentom naloži učiniti

Dat: I - IV vijek

13. **Cipus**, Duklja (T.20, sl. 164)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani cipus s djelimično očuvanim timpanonom. Natpisno polje je uvučeno i profilisano. Natpis je očuvan u pet redova.

Dimenzije: 39 x 18 cm

Lit: Martinović 2011, 176.

Čitanje: M(arco) ANTO | NIO EVTI | CHO COL | LE(gi)VM FAB(rum) | F(ecit)

Prevod: Marku Antoniju Eutihiju, kolegijum kovača postavi

Dat: I - IV vijek

14. **Cipus**, Duklja (T.20, sl. 165)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus fragmentovan sa svih strana. Očuvani dio natpisa teče u četiri reda, plitko i nevješto urezan, sa slovima visine oko 3 cm. Nađen je kod mosta na potoku Širalija.

Dimenzije: 44 x 30 x 36 cm

Lit: Martinović 2011, 176.

Čitanje: [...]B(?) CI[...] | [...]COS | [...]RVFINA | [...] R(?)IISSIM[...] | [...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

15. **Cipus**, Duklja (T.20, sl. 166)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus fragmentovan i prelomljen na dva dijela. Natpisno polje je uokvireno jednostavnom profilacijom. Natpis je sačuvan u sedam redova, visina slova u prvih pet redova je 4,5 cm, a u posljednja dva reda iznosi 4 cm. Nađen je prilikom istraživanja bazilike A.

Dimenzije: 82 x 51 x 48 cm

Lit: Martinović 2011, 177.

Čitanje: CN(aeo) SERTO(rio) | C(ai) F(ilio) BROCC(ho) | AQVILIO |
AGRICOLA(e) | PEDANIO FV(sco) | SALINA(tori) | IVLIO SERVIA(no)

Prevod: Gneju Sertoriju Gajevu sinu Broku Akviliju Agrikoli Pedaniju Fusku
Salinatoru Juliju Servijanu

Dat: I - IV vijek

16. **Cipus**, Duklja (T.20, sl. 167)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus slomljen u više komada. Na bočnim stranama ornament vaze i svijeća, a na zadnjoj strani se nalazi amazonski štit. Natpisno polje je profilisano i udubljeno, s natpisom u dva reda i slovima visine 4,5 cm. Nađen kod mosta na Širaliji.

Dimenzije: 51 x 53 x 33 cm

Lit: Martinović 2011, 177.

Čitanje: CL(audiae) Q(uinti) FIL(iae) | PROBILLAE

Prevod: Klaudiji, Kvintovoj kćeri Probili

Dat: I - IV vijek

17. **Kvader**, Duklja (T.20, sl. 168)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovan kvader čije je natpisno polje u gornjem dijelu oštećeno. Natpis je očuvan u osam redova, slovima visine 3,9 cm grubo i nemarno urezanim. Nađen je na zapadnoj nekropoli, kasnije se nalazio kod čitaonice u Podgorici.

Dimenzije: 48 x 45 cm

Lit: Martinović 2011, 178.

Čitanje: [...]VIII M(ensium) II D(ierum) VII ET IN | NOCENTISSIMO | PVSINO
IENVARIO | FILIO EIVS VIX(it) AN(nos) | I(?) M(ensium) III D(ierum) XVII
SECVN | [di]ANVS ET IANVA | [ria] PARENT(es) FILIAE | [et n]EPOTI FEC(erunt)

Prevod:9 mjeseca 2, dana 7 i nevinom djetetu Jenuariju sinu njenom, što je živio godinu 1(?), mjeseci 3 i dana 17, Sekundianus i Januarija, roditelji kćeri i unuku

napraviše

Dat: I - IV vijek

18. **Kvader**, Duklja (Natpis nedostupan)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Kvader od spuškog krečnjaka. Natpisno polje je fragmentovano sa djelimično očuvanim natpisom u deset redova, sa slovima visine 5,5 i 3 cm.

Dimenzije: 78 x 55 x 28 cm

Lit: Martinović 2011, 179.

Čitanje: [...]IVS | QVIR(ina tribu) | GENIALIS | [viator] CO(n)S(ulum) ET |
P[raet](orum) SAC(e)RD(os) | AT ARAM CAESAR(is) | DEC(urio) | [test]AMEN(to)
[poni] | IVSSIT | [L](oco) [D](ato) [D](ecreto) D(ecurionum)

Prevod:.....ius iz Kvirina tribusa Genijalis glasnik konzula i pretora, sveštenik kod žrtvenika Cezarova dekurion testamentom postaviti naloži. Mjesto određeno odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

19. **Cipus**, Duklja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus od spuškog krečnjaka, fragmentovan u gornjem dijelu. Natpis teče u sedam redova. Nađen je zapadno od Duklje.

Dimenzije: 57 x 45 cm

Lit: Martinović 2011, 179-180.

Čitanje: [...] | II I(ure) D(icundo) II | FLAVIA | C(ai) F(ilia) | RVFINA | FILIO |
POSVIT | L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod:Duumviru koji izriče pravdu Flavija Gajeva kćerka Rufina sinu postavi. Mjesto određeno odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

20. **Titulus**, Duklja (T.20, sl. 170)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa natpisom u pet redova. Pronađen je na jugoistočnoj nekropoli Duklje 1890. godine.

Dimenzije: 44 x 56 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 183.

Čitanje: M(arco) LICINIO PROBO | DEC(urioni) | QVI VIXIT ANN(os) L |
M(arcus) LICINIVS SEVERVS | PATRI OPTIM(o)

Prevod: Marku Liciniju Probu dekurionu koji je živio godina 50. Marko Licinije Sever ocu najboljemu

Dat: III vijek

21. **Titulus**, Duklja (T.20, sl. 171)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus čije je natpisno polje udubljeno i dvostruko profilisano. Natpis teče u pet redova, visine od 3 do 5 cm. Pronađen je na zapadnoj nekropoli.

Dimenzije: 24 x 32 x 11 cm

Lit: Martinović 2011, 183.

Čitanje: QVARTIONI | C(ai) FLA(vii) IVSTI | SERVO PLA | IA CONTVBER
| NALIS

Prevod: Kvartionu Gaja Flavija Justa robu, Plaja, nevjenčana žena

Dat: I - IV vijek

22. **Titulus**, Duklja (T.21, sl. 173)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa udubljenim natpisnim poljem i uokvirenom profilacijom. Natpis teče u sedam redova, izveden je slovima nejednake visine. Nalazio se u kući Novaka Petrova na Duklji.

Dimenzije: debljina-15 cm

Lit: Martinović 2011, 185.

Čitanje: C(aio) CANINIO | VALENTI | CANINI IV | LIANVS ET | PROCVLVS |

PATRI PIISIMO | FEC(erunt)

Prevod: Gaju Kaniniju Valentu Kaniniji Julijanus i Prokulus ocu voljenome napraviše

Dat: I - II vijek

23. **Natpis,** Duklja (T.21, sl. 179)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni natpis na starogrčkom jeziku, koji je danas izgubljen, pronađen je 1892. godine na zapadnoj nekropoli. Ploča je isprana na lijevoj strani. U petom redu prostor iza prvog slova *M* ostao je neispisan zbog oštećenja kamena.

Dimenzije: 29 x 24 x 18 cm

Lit: Martinović 2011, 285. i Sticotti 1999, 178.

Čitanje: ΕΠΟΙΗΣΕ Φ | ΑΛΚΙΔΙΟΣ Χ | ΑΡΙΤΩΝ | ΑΠΠΙΑΝΩ | ΜΝΗΜ | (ε)C
XAPIN

Prevod: Podiže Falkidios Hariton Apijanu spomen Zdravo

Dat: I - IV vijek

24. **Titulus,** Duklja (T.21, sl. 178)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa natpisom koji ima osam redova, izveden slovima visine oko 3 cm. Natpisno polje je jednostavno profilisano i limitirano manjim okvirom. Natpis je nađen na zapadnoj nekropoli.

Dimenzije: 40 x 30 x 20 cm

Lit: Martinović 2011, 189.

Čitanje: D(is) M(anibus) | F(laviae) PINNIAE | Q(uae) VI(xit) AN(nis) XXX |
M(arcus) VALERIVS | QVINTIAN | VS VX(ori) ET F(laviae) | QVINTINAE
| F(iliae) Q(vae) VI(xit) AN(nis) X

Prevod: Bogovima Manima Flaviji Piniji koja je živjela godina 30 Marko

Valerije Kvintijanus supruzi i Flaviji Kvintini kćeri, koja je živjela godina 10

Dat: II - IV vijek

25. **Titulus**, Duklja (Natpis nedostupan)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa slovima visine oko 2,5 cm, slabo urezanim. Natpis je sačuvan u deset redova. Nađen je 1890. godine kod bazilike.

Dimenzije: 30 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 191.

Čitanje: D(is) M(anibus) | MISERIM(a)E | INFELICISSIM(a)E | FL(aviae)
VRSILLAE | QVAE VIXIT AN(nos) | VI M(ensium) II D(ies) XXV | FL(avius)
VRSUS ET FL(avia) | BAEBIA PAREN | TES FILIAE [inno] | CE[ntissimae]

Prevod: Bogovima Manima jednoj nesretnoj Flaviji Ursili koja je živjela godina 6, mjeseca 2, dana 25 Flavije Urso i Flavija Bebija, roditelji, kćeri nevinoj

Dat: II - IV vijek

26. **Titulus**, Duklja (T.21, sl. 177)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa manjim natpisnim poljem plitko udubljenim i jednostruko profilisanim. Natpis teče u sedam redova, izveden je slovima visine oko 2,5 cm. Slova posvetne formule su malo veća. Nađen je na zapadnoj nekropoli.

Dimenzije: 34 x 40 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 188.

Čitanje: D(is) M(anibus) | M(arco) IVL(io) LACONI | QVI VIXIT A(nnos) XLV
| HVIC DEF(uncto) BAEB | IA MODERATA | MA(r)ITO B(ene) M(erenti) | E(?)

Prevod: Bogovima Manima Marku Juliju Lakonu koji je živio godina 45 ovdje sahranjenom, Bebija Moderata suprugu vrlo zaslužnom E(?).....

Dat: II vijek

27. **Titulus**, Duklja (T.21, sl. 175)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa udubljenim natpisnim poljem s jednostavno profilisanim okvirom i reljefno prikazanom ascijom u gornjem dijelu okvira natpisnog polja. Slova nejednake visine i

širine, od 4 cm u posvetnoj formuli do 2,5 cm u devetom redu. Natpis je pronađen na zapadnoj nekropoli.

Dimenzije: 40 x 46 x 11 cm

Lit: Martinović 2011, 186-187.

Čitanje: D(is) M(anibus) C(aio) | CORD(io) MAXI | MIANO ART | IS GRAMATIC
| Æ GRAÆCÆ PERI | TISSIMO Q(uintus) FL(avius) | HELENVS AMI | CO
INCONPA | RABILI

Prevod: Bogovima Manima Gaju Kordiju Maksimijanu, umjetnosti gramatike
grčke vrlo vještom, Kvint Flavije Helen, prijatelju neuporedivome

Dat: II - IV vijek

28. **Titulus**, Duklja (T.21, sl. 174)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovan titulus. Natpis sačuvan u četiri reda, izveden slovima visine 4,5 cm.

Nađen je kao površinski nalaz prilikom iskopavanja prostora između bazilikâ A i B.

Dimenzije: 21 x 28 x 4 cm

Lit: Martinović 2011, 185.

Čitanje: D(is) M(anibus) | L(ucius) TVLLIVS | CLAVDIAN | VS

Prevod: Bogovima Manima Lucije Tulije Klaudijanus.....

Dat: II - IV vijek

29. **Titulus**, Duklja (T.20, sl. 169)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus kod koga je natpisno polje uvučeno i jednostavno profilisano. Natpis teče u osam redova, plitko urezan slovima istog modula, osim posvetne formule. Nađen je na Duklji.

Dimenzije: 25 x 34 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 182.

Čitanje: D(is) M(anibus) | C(aio) MARCIO CILICI | DEC(urioni) CALABRO DO |
MO LYP(s)IAS VIXIT | AN(os) XX C(aius) M[a]RCI | VS FIRMVS | FILIO
PIISSIMO | FEC(it)

Prevod: Bogovima Manima Gaju Marciju Kiliksu dekurionu, Kalabru, rodom iz Lipsija, koji je živio godina 20, Gaj Marcije Firmus sinu pobožnom napravi
Dat: II - IV vijek

30. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.19, sl. 162)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment stele grubo obrađene. Natpis je očuvan u šest redova, sa slovima visine 3 cm, plitko i nevješto uklesanim. Nađena je na površini između zapadne kapije i bazilike.

Dimenzije: 33 x 36 x 13 cm

Lit: Martinović 2011, 173.

Čitanje: D(is) M(anibus) | MI[.]RPIMOS | QVI VIX(it) | [An]NOS X P(lus) M(inus)
| MI(serr?) [...] IMO | FI(lio) [...]

Prevod: Bogovima Manima MI[.]RPIMOS koji je živio godina 10 manje više jednom? sinu ...

Dat: II - IV vijek

31. **Cipus**, Duklja (T.19, sl. 163)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus fragmentovan u gornjem i donjem dijelu, sa djelimično sačuvanim natpisom i dijelom reljefa. Natpisno polje udubljeno je i profilisano dvostrukim okvirom. Očuvano je šest redova gornjeg dijela natpisa, dok su slova bila duboko i široko klesana. Spomenik je nađen u Bazilici B, blizu jugoistočnog ugla građevine.

Dimenzije: 65 x 20 cm

Lit: Martinović 2011, 175.

Čitanje: D(is) M(anibus) | FL(avio) VRSO DO(mo) | AQR(uvio?) QVI V | IXIT
A(nnos) P(lus) M(inus) | XXXVIII VAL(eria) | MARCELLI(na)

Prevod: Bogovima Manima Flaviju Ursu, rodom iz Akruviuma(?), koji je poživio godina manje više 38, Valerija Marcelina

Dat: II - IV vijek

32. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.18, sl. 147)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Stela sa zabatom i akroterijima. Natpisno polje je udubljeno i dvostruko profilisano sa dvije ispupčene trake. U donjem lijevom uglu natpisa, plastično je naznačena figura boga Hermesa sa petasosom-putnim šeširom na glavi, sa štapom u desnoj, a kaducejom-glasničkim štapom u lijevoj ruci. Slova su nejednake visine, plitko i široko klesana. Nađena je u funkciji jugoistočne strane groba br. 328 na jugoistočnoj nekropoli Duklje.

Dimenzije: 185 x 37 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 133.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | LICINIAE INT | TIE QV(a)E VIXIT | ANNOS
XXXXV | M(ensium) VIII DIES X | IIII LICINIA DEXTRILINA M | ATRI PIEN
| TISSI | M(a)E P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Liciniji Intiji koja je živjela godina 45, mjeseci 9, dana 14, Licinija Dekstrilina majci najvoljenijoj postavi

Dat: II - IV vijek

33. **Nadgrobna stela**, Duklja (Natpis nedostupan)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela od spuškog krečnjaka, sa natpisom u sedam redova, sa slovima visine 4,5 cm.

Dimenzije: 80 x 55 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 135.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | DVLCISSIMAE FILIAE | EPIDIAE QVAE
VIXIT | AN(nos) XXXVIII M(ensium) IIII | INFELICISSIMA | MATER EVTICI(a)
ME | MORIAM FECIT

Prevod: Bogovima Manima svetim najdražoj kćerki Epidiji, koja je živjela godina 38 mjeseci 4 nesretna majka Euticija spomenik napravi

Dat: II - IV vijek

34. **Nadgrobna stela**, Duklja (Natpis nedostupan)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela od spuškog krečnjaka, oštećena u gornjoj zoni. Natpisno polje je profilisano dvostrukim okvirom sa natpisom u deset redova, sa slovima visine 4 cm.

Dimenzije: 90 x 60 x 18 cm

Lit: Martinović 2011, 135.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVRELIVS | QVINTIO | SIBI ET CO | NIVGI
SVE | VICTORI(a)E | REMAGEN | TE SHHVET | VRI VIVI SIBI | FECERVNT

Prevod: Bogovima Manima svetim Aurelije Kvintije sebi i supruzi svojoj Viktoriji Remagenti SHHVETVRI (?) živi sebi napraviše

Dat: II - IV vijek

35. **Sarkofag**, Duklja (T.19, sl. 157)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. bb, Kamen

Sarkofag u potpunosti očuvan, sa poklopcem s akroterijima i natpisom u sedam redova u tabuli ansati, osim posvetne formule DMS, koja je isklesana na akroterijima i kosom krovu poklopca. Visina slova je od 4,2 do 3 cm. Nađen je u Zagoriču na lijevoj obali Morače 1907. godine (neposredna blizina Duklje).

Dimenzije: sarkofag-217 x 85 x 68 cm; natpisno polje-51 x 37 cm

Lit: Martinović 2011, 146.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | P(ublio) CORNELIO | IVLIO QVI VIXIT
| AN(nos) LV IVLIA ET | IRENE FILIAS | PATRI PIENTIS | SIMO

Prevod: Bogovima Manima svetim Publiju Korneliju Juliju, koji je živio godina 55, Julija i Irena, kćerke ocu voljenome

Dat: II - IV vijek

36. **Sarkofag**, Duklja (T.19, sl. 158)

Duklja, Inv. br. bb, Kamen

Natpis na poklopcu manjeg sarkofaga, sa njegove donje strane, na dvostruko profilisanom natpisnom polju. Natpis teče u šest redova sa slovima visine 5 cm u posvetnoj formuli i 4 cm u ostalim redovima. Natpis nađen prilikom istraživanja

jugoistočne nekropole Duklje.

Dimenzije: natpisno polje-34 x 36 cm

Lit: Martinović 2011, 147.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | FL(avius) MELI | TONIVS BLAN | DE VXO(ri)
PI(entissimae) FECIT | QVAE (Vi)XIT AN(nos) XXXV | POS(uit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Flavije Melitonije Blandi, ženi voljenoj,
napravi koja je živjela godina 35 postavi

Dat: II - IV vijek

37. **Nadgrobna stela**, Duklja (T.19, sl. 159)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela čije je natpisno polje uvučeno sa oštro profilisanim ramom. Natpis pokriva čitavu površinu polja, dok su slova plitko urezana u osam redova. Nađena je istočno od grada, na lijevoj obali potoka Širalije.

Dimenzije: 62 x 50 cm

Lit: Martinović 2011, 170.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | MISIRRIMO | ET INFELICISS(i) | MO
LIBONIO | QVI VIXIT AN(nnos) | LV M(enses) VIII D(ies) V | ER(exit) PROCVLA
FR | ATRI PIENTISSIMO

Prevod: Bogovima Manima svetim najbijeđenijem i najnesretnijem Liboniju koji je
živio godina 55, mjeseci 8, dana 5 podiže Prokula bratu voljenome

Dat: II - IV vijek

38. **Titulus**, Duklja (T.20, sl. 172)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Sačuvana desna polovina titulusa. Natpisno polje je udubljeno i dvostruko profilisano sa slovima u šest redova. Slova su nejednake visine. Nađen je na Duklji na imanju Grujice Kusova.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 184.

Čitanje: [D](is) M(anibus) S(acrum) | [...]AVSTI | [...]PATRI PI | [...]M Q(ui) V(ixit)

A(nnos) | [...] (?) 9 | [Fl] AVIA FILIA F(ecit)

Prevod: Bogovima Manima svetim.....austu....ocu Pl.....M koji poživje godina
..... (?) 9 Flavija kćerka postavi

Dat: II - IV vijek

39. **Titulus,** Duklja (T.21, sl. 176)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani i napola izradirani titulus sa natpisnim poljem uvučenim i jednostavno profilisanim. Natpis teče u sedam redova, izveden slovima nejednake veličine. Nalazio se na Duklji.

Dimenzije: debljina-oko 8 cm

Lit: Martinović 2011, 187.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | SILVIO ÆSTI | VO SODALI | POMP(eius)
IVLI(us) ACED | (i)NVS ET FL(avius) GIE | (s)IMVS COLLEG(a)E | B(ene)
M(erenti) POS(uerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Silviju Estivu, ortaku Pompej Julije Acedinus i
Flavije Giesimus, kolegi dobro zaslužnom postaviše

Dat: II - IV vijek

40. **Titulus,** Duklja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus od spuškog krečnjaka. Natpis teče u osam redova. Nalazio se na zapadnoj nekropoli.

Dimenzije: 34 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 189.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) FL(aviae) IANVARI | AE QVAE VI | XIT
AN(nos) XLVIII | GRATVS CON | IVGI INCOMP | ARABILI PO | SVIT

Prevod: Bogovima Manima svetim Flaviji Januariji, koja poživje godina 48 zahvalan
supruzi neuporedivoj postavi

Dat: II - IV vijek

Bogovima Manima posvećeno je ukupno 17 natpisa.

Neophodno je osvrnuti se na tipične oblike nadgrobnih spomenika koji se pojavljuju u Dokleji, kao i na karakteristične forme samih grobova. Osnovni tipovi nadgrobnih spomenika su nadgrobne ploče – stele, zatim manje ploče, takozvani titulusi, nadgrobnih žrtvenici – are i četvrtaste baze koje, u stvari predstavljaju jednu posebnu vrstu nadgrobnih spomenika – *cippus*. Pri tome su sarkofazi srazmjerno rijetki. Na sarkofazima se, između ostalog, nalaze i vrlo karakteristične predstave Hermesa, koje su posebno vezane za lokalni ilirski kult.³⁵² Iako su titulusi kao oblik nadgrobnog spomenika po pravilu relativno rani, nalazi iz Dokleje upućuju i na njihovu relativno kasnu upotrebu na ovom mjestu, pošto se na njima javlja karakteristična formula *D(is) M(anibus)* ili *D(is) M(anibus) S(acrum)*. Naročito treba skrenuti pažnju na grobove sa prikupljenim ostacima sa lomače, bilo da se oni javljaju sa nagorelim zidovima ili kao nagorele rake. Ovakvi grobovi predstavljaju jednu širu formu ilirskog pogrebnog obreda, koja se bez sumnje, može vezati za razna ilirska plemena, ali je u svakom slučaju karakteristična za Ilire uopšte. Vremenski, ona pretežno pripada periodu II i početku III vijeka n. e. Njena pojava u Dokleji govori nesumnjivo u prilog postojanju srazmjerno jakog lokalnog ilirskog elementa u ovom rimskom municipijumu.³⁵³

Navešćemo još par nedostupnih predmeta sa nekropole u Duklji u crticama, koji se navode u stručnoj literaturi. U grobovima br. 4 i 5 na zapadnoj nekropoli otkriveni su fragmenti staklenih tanjira sa figuralnim predstavama u okviru scenâ iz Heraklovog i Dionisovog mita, datovani u kraj IV ili početak V vijeka. U grobu br. 4 sa inhumiranim pokojnikom otkriveno je sedamnaest djelova jednog velikog staklenog tanjira od zelenkastog stakla sa ugraviranim figuralnim predstavama. Centralno mjesto u kompoziciji zauzima figura Herakla u pokretu i žrtvenik na kome je vatru buktinjom pripalila neka osoba, od koje je ostala sačuvana samo ruka sa buktinjom i noga. Scena je na otvorenom prostoru, jer Herakle korača po zemlji obrasloj travom i niskim rastinjem. Približan prečnik tanjira iznosi oko 20 cm. U grobu br. 5 sa inhumiranim pokojnicima pronađena su četiri fragmenta tanjira od zelenkastog stakla sa ugraviranim figuralnim predstavama. Centralnu ličnost predstavlja muškarac u igri ispred neke građevine sa stubovima, a pored njega

³⁵²Vidi str. 82-83.

³⁵³Garašanin 1967, 207-208.

predstavljena je figura s kozjim nogama-Pan?, što sve podsjeća na scene iz Bahovog kulta.³⁵⁴

4.4.3. Vuksanlekići

Selo Vuksanlekići nalazi se na oko 12 kilometara jugoistočno od Podgorice, u blizini Tuzi. Antička trasa magistralne komunikacije *Narona – Anderba – Halata - Scodra* vodila je od Tuzi preko ovog sela.³⁵⁵ Kao jedno od mogućih mjesta posljednje stanice na *via militaris* pred Skodrom-Cina, mogu biti i Vuksanlekići, gdje su konstatovani rimski arhitektonski ostaci, kao i rimski miljokaz.³⁵⁶ Prilikom izoravanja oranica na lokacijama Vat Đokaj i Dreševići, vlasnici imanja naišli su na dva zidana rimska groba. Tadašnja Arheološka zbirka Crne Gore³⁵⁷ preduzela je zaštitna arheološka istraživanja. Konstrukcija kasnoantičkog groba iz druge polovine IV vijeka na lokaciji Vat Đokaj bila je u obliku kovčega, izrađena od grubo pritesane ploče od lokalnog krečnjaka, dok je dno činio veći broj manjih ploča nepravilnog oblika. Kao pokrivač služile su tri horizontalno postavljene kamene ploče. Pored skeletnih ostataka dva pokojnika, primarno dislocirana i poremećena od strane pronalazača, u grobu je pronađeno i četrnaest grobnih priloga različitog karaktera. U neposrednoj blizini groba površinski je pronađena veća količina pokretnog materijala iz kojeg izdvajamo već obrađen srebrni prsten s figurom Demetre na gemi iz II vijeka.³⁵⁸

4.4.4. Budva

Rimska nekropola u Budvi sadrži dva osnovna pogrebna rituala - kremaciju i inhumaciju. Raznovrsnošću grobova ističu se grobovi i grobne konstrukcije spaljenih pokojnika, među kojima su pogotovo brojni grobovi u obliku jame. Oskudnost priloga u ovim grobovima govori o lošem imovinskom stanju autohtonog stanovništva, za razliku od grobova sa urnama kao pokazatelja širenja romanizacije i prihvatanja ove vrste

³⁵⁴Garašanin 1967, 256, 265-266.

³⁵⁵Garašanin 1967, 171.

³⁵⁶Marković 2006, 330.

³⁵⁷Sredinom 90-tih godina XX vijeka transformisana u Centar za arheološka istraživanja Crne Gore, a od oktobra 2011. godine Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.

³⁵⁸Pravilović 1986, 154-155.

sahranjivanja od strane lokalnog življa, te svakako korišćenja i od strane doseljenih Italika. Grobovi tipa *dolium* ukazuju nam na prisustvo italjskih stanovnika, jer je to izrazito rimska forma sahranjivanja, poput grobova sa kamenom urnom. Složenije nadgrobne konstrukcije upućuju nas na prisustvo imućnog sloja stanovništva, njihov izgled bio je podložan trendu u vremenu u kome su nastajali. Dakle, ilirska Budva je već od I vijeka romanizovana i naseljena Italicima, što je uslovalo nagli prelazak sa rituala inhumacije na ritual kremacije, koji je bio dominantan sve do sredine III vijeka, kada inhumacija, postaje jedini vid sahranjivanja sa skromnim priložima, usljed loše ekonomske situacije tokom tog razdoblja.³⁵⁹

Govoreći o položaju helenističke nekropole u Budvi, već smo naveli da su na prostoru koji zauzima otkriveni i rimski grobovi. Oni se javljaju u ranom periodu formiranja rimske nekropole, kao i u kasnijim fazama, u sloju iznad helenističkih grobova. S obzirom da je u dotadašnjoj formi antička Budva bila blizu helenističke nekropole, najvjerovatnije su rimski doseljenici, u skladu sa rimskim običajima, oformili nekropolu u neposrednoj blizini grada. Razvojem rimske Budve, rastao je i broj stanovnika, što je uslovalo i pomjeranje rimske nekropole. S obzirom da ne postoje dokazi, ne može se sa sigurnošću govoriti o ukopavanju grobova duž trase prilaznog puta, kao kod Duklje ili Municipiuma S..., ali je najvjerovatnije u početnoj fazi to praktikovano. Nekropola je krajem I i u II vijeku zahvatala samo manji dio prostora na kome se nalazio hotel „Avala“, dok je veći dio zahvatao područje sjeverno i sjeverozapadno od hotelskog kompleksa. Sa istraživanja koja su sprovedena 1938. i u periodu između 1951. i 1957. godine, ne postoje podaci o oblicima grobova i načinu sahranjivanja. Jedino sa istraživanja iz 1967. godine, imamo nešto podataka. Tada je sjeverno od nekadašnjeg dvorišta hotela „Avala“ otkriveno 10 grobova inhumiranih pokojnika, jedan grob spaljenog pokojnika i dvije nadzemne grobne konstrukcije sa komorama za smještaj urni sa ostacima spaljenih pokojnika. Na osnovu rezultata arheoloških istraživanja iz 1980-1981. godine, dokazano je dvojako sahranjivanje.³⁶⁰

Kremacija pokojnika vezana je za ranu fazu, dok je inhumacija karakteristična za pozni period korišćenja nekropole. Grobovi spaljenih pokojnika, dalje se mogu rasčlaniti na

³⁵⁹Marković 2012, 267-268.

³⁶⁰Marković 2012, 103-105.

dvije veće grupe: ravni grobovi spaljenih pokojnika i grobovi spaljenih pokojnika sa nadzemnom konstrukcijom. Tokom istraživanja 1980. i 1981. godine, ukupno je otkriveno 167 ravnih grobova spaljenih pokojnika. Oni se dalje mogu podijeliti na četiri osnovna tipa sa varijantama. Pod tipom A podrazumijeva se grob u obliku pliće ili dublje kružne, pravougaone ili elipsoidne jame u koju su smješteni ostaci spaljenog pokojnika izmiješani sa garom i pepelom bez upotrebe recipijenata sa tri varijante. Tip B je grob kod koga je primijenjen pogrebni ritual odvajanja i ispiranja spaljenih kostiju pokojnika nakon hlađenja zajedničke lomače i njihovo smještanje u urne. Ovdje su zastupljene četiri varijante. Tip C relativno brojno je zastupljen na rimskoj nekropoli. Njemu pripadaju grobovi pod nazivom *dolium*. Kod grobova obavezan je vid zaštite pokojnika sa nekim fragmentom amfore. Kod ovog tipa konstatovano je pet varijanti. Tip D, sa svoje tri varijante, karakteriše kamena urna, ali ima slučajeva sa staklenim urnama *olla cineraria*. Svi navedeni tipovi javljaju se na nekropolama širom ranog carstva, a na predmetnoj nekropoli već od vremena Tiberija i sve do sredine III vijeka. Za ovaj tip grobova karakteristično je siromaštvo grobnih priloga.³⁶¹

Drugu veću grupu čini 39 grobova spaljenih pokojnika sa nadzemnom konstrukcijom. U njima se nalaze komore za smještaj jednog ili više pokojnika i možemo izdvojiti šest tipova. Prvom tipu pripadaju grobovi najjednostavnije konstrukcije kvadratnih ili pravougaonih osnova. Od ukupno 10 konstrukcija, samo su u centru dvije konstrukcije nađene keramičke urne sa ostacima spaljenih pokojnika. Drugom tipu pripadaju tri grobne konstrukcije pravilne kvadratne forme. U centru konstrukcije nalazi se urna, koja je sa svih strana učvršćena kamenjem i malterom. Grobne konstrukcije trećeg tipa imaju pravilne kvadratne, pravougaone ili kružne osnove. U njima su formirane komore sa jednom ili više urni, a konstrukcije mogu biti od sasvim jednostavnih do monumentalnih, dok su neke konstrukcije obilježene arama i cipusima. Nažalost, svih 17 konstrukcija je oštećeno u gornjem dijelu, te se ne može znati njihov prvobitni izgled. Četvrtom tipu pripada 6 konstrukcija, koje pored samog osarijuma, podrazumijevaju i ograđenu parcelu u okviru koje se vršilo, najvjerovatnije, porodično sahranjivanje. Peti tip čine dvije konstrukcije, koje su slične trećem tipu, s tim što one imaju dva nivoa sahranjivanja. Tip šest čini jedna niska, jednostavna, pravougaona, grobnica iz niza malih komora formiranih od nasatice postavljenih kamenih ploča sa jednom zajedničkom pregradom. Svaka komora, u koju je

³⁶¹Marković 2012, 106-111.

smještena po jedna keramička urna, zatvorena je sa po jednom kamenom pločom. Veći broj grobnih konstrukcija sa budvanske nekropole pripada tipu *arrea maceria cincta*, grobnice sa ograđenim prostorom, što ima za cilj obezbjeđivanja sigurnog mjesta za smještaj ostataka spaljenog pokojnika, ali i da se njihovim izgledom ukaže na društveni status istog. Po pravilu, u urnama su se nalazili brojni i raznovrsni prilozi, mada su se kod nekih konstrukcija prilozi nalazili i na dnu samih komora. Ova grupa grobnica može se datovati od sredine I vijeka, kada se završava proces romanizacije u Butui i traje sve do sredine II vijeka.³⁶²

Na budvanskoj rimskoj nekropoli ukupno je pronađeno 36 grobova sa inhumiranim pokojnicima. I ovu vrstu grobova možemo podijeliti na pet različitih tipova. Tipu I pripadaju grobovi konstruisani od lomljenog ili pritesanog kamena različite orijentacije. Pokojnici su uglavnom položeni na leđa, ali su neki imali prekrštene cjevanice, što je možda vezano za određeni pogrebni ritual. Ovaj tip grobova javlja se na gotovo svim rimskim nekropolama na prostoru Balkana, dok su najbliže analogije poznate sa jugoistočne nekropole Duklje. Datovani su u širokom vremenskom rasponu od sredine III sve do VII vijeka. Tip II čine grobovi konstrukcije od niza nasatice postavljenih kamenih ploča, često su pokriveni kamenim pločama, dok je dio grobova prekriven komadima tegula. Ovi grobovi se datuju u period od sredine III sve do VII vijeka. Tipu III pripadaju grobovi različite orijentacije, sastoje se od plitke grobne rake, čije su strane po pravilu oivičene vijencem od lomljenog ili pritesanog kamena. Možemo ih smjestiti u period od kraja IV do VII vijeka. Tipu IV pripadaju dva groba različite orijentacije, čija je konstrukcija sačinjena od tegula. Ovi grobovi se ne mogu preciznije datovati, jer nemaju priloge, a javljaju se u periodu poznog carstva i kasnije. Tip V čini zanimljiva forma groba od većih amfora koje su presječene po dužoj osi i položene na zemlju tako da formiraju plitku raku u obliku korita u kojoj je položen pokojnik. Takođe, pokrivač groba je identičan podlozi. Zanimljivo je da su svih osam grobova otkriveni na periferiji nekropole i uglavnom su korišćeni za sahranjivanje djece. Ovaj tip groba na osnovu nalaza je datovan u prvu polovinu III vijeka, ali ovaj oblik grobova koristio se i kasnije, samim tim što su grobovi pronađeni na periferiji nekropole. Možemo zaključiti da je prelaz sa kremacije na inhumaciju, na budvanskoj nekropoli, započet u drugoj četvrtini III vijeka, da bi već od

³⁶²Marković 2012, 111-115.

sredine tog vijeka, postao dominantan. Tada se i koriste konstrukcije od solidnije gradnje.³⁶³

Nažalost, grobovi inhumiranih pokojnika ne pružaju nam mnogo podataka o sastavu stanovništva rimske Budve u periodu između prve polovine III i kraja IV vijeka. Na nekropoli nije otkriven nijedan grob inhumiranog pokojnika iz III-IV vijeka, zidan od tesanika ili opeka sa poluobličastim svodom i sa dekorisanim unutrašnjim stranama, kakvi su pronalazeni na nekropolama Duklje i Municipiuma S..., te se može zaključiti da je ekonomska moć stanovništva Budve u ovom periodu znatno oslabila. Na kraju, jedan broj grobova zasigurno pripada periodu ranog hrišćanstva i ranog srednjeg vijeka, te se može pretpostaviti da se tokom III i IV vijeka ovdje sahranjuje domicilno romanizovano stanovništvo, Italici, manji broj Grka i trgovaca sa Istoka, koji postepeno tokom IV vijeka prihvataju hrišćanstvo.³⁶⁴

KATALOG:

- Vezano za cibus br. 3, s obzirom da se „hermae“ ovakvog oblika, rijetko nalaze u repertoaru čitavog antičkog svijeta, ovaj spomenik se može vezati za ilirski autohtoni izražaj, na osnovu analogija vezanih za rustične reljefe s prikazom Silvana i nimfi, koje plešu neku vrstu kola, a na glavama nose gotovo identične marame kao dio ilirske narodne nošnje.³⁶⁵
- Urna sa natpisom br. 16 ima analogiju sa urnom iz Risna, koju ćemo kasnije opisati, podjednako kao što kupasti ili konusoidni cipusi povezuju Boku Kotorsku sa područjem Budve i indiciraju na istu etničku pripadnost romanizovanih Ilira na ovom području.³⁶⁶
- Kupasti nastavak cipusa br. 17 završava se stilizovanom borovom šišarkom, koja predstavlja simbol besmrtnosti.³⁶⁷

³⁶³Marković 2012, 115-118.

³⁶⁴Marković 2012, 118.

³⁶⁵Martinović 2011, 60.

³⁶⁶Martinović 2011, 96.

³⁶⁷Dyczek 2013, 139.

1. **Nadgrobna stela**, Budva (T.21, sl. 180)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Predmetna stela najverovatnije potiče sa budvanske nekropole prilikom kopanja temelja za stari hotel „Avala“ 1936. godine. U donjoj zoni nalazi se zub za uglavljivanje u ploču grobnice. U gornjoj zoni nalazi se zabat sa akroterijima, koji imaju dosta oštećene ornamente stilizovanih akantusovih listova, dok je u timpanonu zabata ukomponovan ženski lik sa rukama savijenim u laktu i naslonjenim na gornji rub profilacije oko natpisnog polja. Natpisno polje je skoro u potpunosti kvadratno, uokvireno širokom jednostavno urezanom linijom. Slova natpisa izvedena su rustičnom kapitalom. Sada je natpis izradiran i potpuno nečitljiv.

Dimenzije: 68 x 43 cm

Lit: Martinović 2011, 46-47.

Čitanje: GERVASIVS [...] | BAI AE PTEHIAE BAE | NAE MAERENTIBUS
| FECIT

Prevod: Gervazije.....Baji Ptehiji dobro zaslužnim učini

Dat: II - III vijek

2. **Cipus**, Budva (T.21, sl. 181)

Stari grad Budva, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj reprezentativan i izuzetno lijepo ukrašeni cipus, pronađen je tokom kampanje 1980. godine, unutar jedne od grobnih cjelina označene brojem IV. Bio je postavljen na četvorostepeno postolje sa stepenicima od crvenog kamena, unutar koga se nalazila grobnica s bogatim priložima staklenih, keramičkih i kamenih urni s pepelom i spaljenim kostima većeg broja pokojnika sa priložima. Danas je cipus prezentovan ispred ulaza u hotel „Avala“ naspram glavnog ulaza u Stari grad zajedno sa još nekoliko povezanih grobnih konstrukcija. Tijelo cipusa na prednjoj i bočnim stranama ukrašeno je bogatim vijencima od lišća i cvijeća, tzv. festonima, koji se na uglovima pri vrhu nastavljaju u ovnujske glave zavijenih rogova, tzv. bukranioni, dok je čitava zadnja strana vrlo grubo klesana. Na samom vrhu nalazi se ukras u vidu četiri sastavljene rozete. Rozete na lijevoj i desnoj bočnoj strani izvedene su u obliku snopova krupnog lišća, vezanog po sredini. Unutar bočnih festona nalaze se okrugle

patere, a unutar šireg čeonog festona nalazi se natpisno polje uokvireno finom trostrukom profilacijom. Natpis je klesan u devet redova, slovima različite visine.

Dimenzije: 137 x 60 x 37 cm

Lit: Martinović 2011, 51-52.

Čitanje: PORCILIAE | TERTVLIAE | AVLAE ET | AELIAE M(arci) F(iliae) |
MARCELLAE | MATRI | IVLIA Q(uinti) F(ilia) | TERTULINA | FECIT

Prevod: Porciliji Tertuli Auli i Eliji, Markovoj kćeri Marceli majci Julija, Kvintova kćerka Tertulina napravi

Dat: I vijek

3. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 183)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus je iskopan u kampanji iz 1953. godine. Koncipiran je u vidu visoke četverostrane piramide i izrađen je od domaćeg žućkastog krečnjaka. Usljed trošnosti krečnjaka, natpis je sasvim nestao. U vrhu se oblikuje lik ženske osobe sa maramom na glavi, čiji krajevi pušteni niz leđa, čine tri stranice piramide.

Dimenzije: 48 x 14 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 60.

Dat: I - IV vijek

4. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 184)

Budva, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus je iskopan u kampanji 1980-1981. godine, u jednoj od preko 40 otkrivenih grobnih cjelina sa originalnim postoljem *in situ* za nadgrobni spomenik tipa kupastog cipusa, na kome je natpis sasvim izbrisan, dok mu je vrh odlomljen prilikom rušenja starog hotela. Pomoću željezne spone zalivene olovom, cipus je učvršćen na ravnu kamenu ploču u okviru prezentovanog dijela nekropole. U natpisnom polju sa trostrukom profilacijom, ne postoji natpis koji je možda stajao na pločici umetnutoj u polje ili je bio naslikan, ali je nestao.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 60-61.

Dat: I - IV vijek

5. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 186)

Budva, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus je iskopan u kampanji 1980-1981. godine i izrađen je od domaćeg žućkastog krečnjaka. Baza je prizmatična, dok je konusni nastavak pri dnu i vrhu ukrašen s dva neukrašena obruča, a sam vrh je oblikovan u vidu borove šišarke. Na čeonj strani cipusa, čiji je lijevi ugao djelimično oštećen, natpis je uništen.

Dimenzije: 14,5 x 21 x 16,5 x 10,5 cm

Lit: Martinović 2011, 62.

Dat: I - IV vijek

6. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 189)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Nažalost, na ovom cipusu potpuno je odlomljen kupasti nastavak iznad donjeg ukrasnog prstena. Značajan je po tome što je u potpunosti sačuvan natpis s imenom pokojnika na široj čeonj strani baze, na natpisnom polju obrubljenom običnom urezanom linijom, koja je na vrhu lijeve strane oštećena. Natpis je urezan pri vrhu natpisnog polja u dva reda slovima klasične kapitale.

Dimenzije: 19 x 18 x 10,5 cm

Lit: Martinović 2011, 71-72.

Čitanje: C(aio) OCTAVI(o) | SILVESTRO

Prevod: Gaju Oktaviju Silvestru

Dat: I - II vijek

7. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 190)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Kupasti cipus s nastavkom u obliku zarubljenog konusa, sa kockastom bazom grubo klesanom i oštećenom na uglovima. Ne postoji nikakav ukras na bazi i nastavku, dok je natpis izbrisan.

Dimenzije: 21 x 21 x 21 x 23 cm

Lit: Martinović 2011, 73.

Dat: I - IV vijek

8. **Titulus,** Budva (T.23, sl. 191)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Predmetni natpis je pronađen prilikom iskopavanja na budvanskoj nekropoli, ali ne zna se da li 1938. godine ili 50-tih i 60-tih godina XX vijeka. Bio je razbijen u četiri fragmenta, ali je podvrgnut konzervatorskom tretmanu. Natpis je rađen od kvalitetnog žućkastog kamena, dok je trostruka profilacija široka 5 cm. Slova natpisa u četiri reda pripadaju tipu rustične kapitale.

Dimenzije: 40,5 x 27,5 x 6 cm

Lit: Martinović 2011, 87.

Čitanje: EGNATIA MAXIME | LIB(erta) MYRTALE | F(ilio; -ratri?) SILVINO
FEC(it) | ED S(uis)

Prevod: Egnacija, Maksimina oslobođenica, Mirtale (sinu, bratu?) Silvinu napravi i svojim

Dat: II - III vijek

9. **Titulus,** Budva (T.23, sl. 192)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Okolnosti nalaza ovog natpisa sa trostrukom profilacijom poklapaju se sa prethodnim. Izrađen je od grubo izglaćanog domaćeg kamena, dok su slova natpisa kvadratne kapitale.

Dimenzije: 38,5 x 24 x 9 cm

Lit: Martinović 2011, 88.

Čitanje: IVLIA TEMUS EG | NATIO FELICI | CO(n)IVGI SVO ET | FILIAE BENE
| MERE(n)TIBVS V(iva) F(ecit)

Prevod: Julija Temus Egnaciju Feliksu svome suprugu i kćerki dobro zaslužnima živa napravi

Dat: I - II vijek

10. **Titulus**, Budva (T.23, sl. 193)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Okolnosti nalaza ovog natpisa sa trostrukom profilacijom, širokom 6 cm, poklapaju se sa prethodna dva. Nedostaje profilacija sa lijeve strane, a natpis je izrađen od kvalitetnijeg domaćeg kamena.

Dimenzije: 40 x 38 x 9 cm

Lit: Martinović 2011, 88.

Čitanje: T(ito) PINNIO T(iti) LIB(erto) | CAVARI FRATRI | PLECTE ET
IANVARO | PINNI PAETINA PISSER | SORORIS SVAE F(eci) I(ussit) | PINNIA
PLECTE | FECIT

Prevod: Titu Piniju, Titovu oslobođeniku Kavaru, bratu Plekte i Januaru Pinu, Petina
Piser sestri svojoj naloži uraditi Pinija Plekte učini

Dat: II vijek

11. **Titulus**, Budva (T.23, sl. 195)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Natpis pronađen prilikom iskopavanja iz 1980. godine ispod temelja nekadašnjeg vešeraja starog hotela. Već prilikom nalaženja bio je teško oštećen od djelovanja morske vode i čitljiv samo djelimično. Donji desni ugao natpisa, kao i donji desni ugao trostruke profilacije potpuno su izradirani, dok su mu odlomljena oba gornja ugla. Natpis je urezan na poleđini nekog arhitektonskog fragmenta. Sam natpis teče u šest redova.

Dimenzije: 36 x 28 cm

Lit: Martinović 2011, 90.

Čitanje: [...] P PL [...] | VELOCI ET | PVBLIO M [...] | [...] CIS E [...] | LIVS VE [...] |
| PAREN[s posuit?]

Prevod:P PL....Veloksu i Publiju M.....CIS E.....lije Ve..... rodite(lj postavi?)

Dat: III vijek

12. **Titulus**, Budva (T.23, sl. 196)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Donji desni ulomak titulusa od kvalitetne tanke mermerne ploče, koji potiče sa nekih od zaštitnih istraživanja. Natpisno polje je bilo uokvireno urezanom linijom. Sačuvani dio natpisa klesan je u šest redova. Tekst nije moguće rekonstruisati.

Dimenzije: 16 x 20 x 3 cm

Lit: Martinović 2011, 90-91.

Čitanje: [...]I I II | [...]ERIT | [...]ANVEL | [...]SIDIVS | [...]TVLI | [...]IT

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - III vijek

13. **Cipus**, Budva (T.23, sl. 197)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Kupasti cipus sa izbranim natpisom. Isklesan od trošnog žućkastog kamena. Kupasti nastavak ima dva ukrasna prstenasta obruča, pri dnu i oko sredine.

Dimenzije: 12 x 15 x 10 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 59.

Dat: I - IV vijek

14. **Cipus**, Budva (T.23, sl. 198)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Kupasti cipus, koji nije ukrašen, a baza i natpisno polje su otučeni i oštećeni, stoga tekst nije čitljiv.

Dimenzije: 17,5 x 21 x 10,5 x 28 cm

Lit: Martinović 2011, 59.

Dat: I - IV vijek

15. **Urna s natpisom**, Perast (T.23, sl. 199)

Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Inv. br. bb, Kamen

Dugo se smatralo da je ova urna sa natpisom izgubljena, ali je u ljeto 2005. godine pronađena prilikom čišćenja bunara u palati Zmajević u Perastu. Starija literatura

navodi da je iskopana 1657. godine u Budvi, a da je pored drugih natpisa iz Risna, prenio u Perast Andrija Zmajević. Urna je slomljena na četiri dijela, od kojih jedan dio, kao i poklopac, nedostaju. Tekst je ispisan na zaravnjenom natpisnom polju kružnog oblika, obrubljenom običnom urezanom kružnom linijom.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 95.

Čitanje: SEXTVS | BVBVLCVS | AN(norum) LXI

Prevod: Sekstus Bubulkus od godina 61

Dat: I - IV vijek

16. **Urna s natpisom**, Budva (T.23, sl. 200)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Tokom zaštitnih istraživanja nekropole, otkriven je jedan zaista reprezentativni primjerak urne pravougaonog oblika sa kamenim poklopcem. Urna je izvedena u obliku prizmatičnog sandučića, brižljivo klesana, dok je gornja strana poklopca nešto grublje obrađena. Na jednoj široj čeonj strani isklesan je natpis u dva reda, slovima klasične kapitale. Natpis je vrlo jednostavan.

Dimenzije: 36,7 x 29 cm

Lit: Martinović 2011, 95-96.

Čitanje: C(aio) CALPVR(nio) | CAESIANI

Prevod: Gaju Kalpurniju Cezijanu

Dat: I - II vijek

17. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 182)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Najverovatnije potiče sa budvanske nekropole prilikom kopanja temelja za stari hotel "Avala". Konusni nastavak je veoma bogato ukrašen, ima tri horizontalna obruča, od kojih srednji ima ukras motiva vijenca od lišća s rozetom ili cvijetom u sredini čeonj strane, dok se kupasti nastavak završava stilizovanom borovom šišarkom. Spomenik je isklesan u sekundarnoj upotrebi na komadu vijenca s neke građevine. Natpisno polje je s gornje i bočnih strana uokvireno urezanom linijom.

Dimenzije: 63 x 23 x 27 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 58.

Čitanje: D(is) M(anibus) | C(aio) FVL(vio) | CRESC(enti) | AEMILIA | TERTVLLA

Prevod: Bogovima Manima Gaju Fulviju Krescentu Emilija Tertula

Dat: II - IV vijek

18. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 185)

Budva, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus je iskopan u kampanji 1980-1981. godine. Sastoji se od prizmatične baze, na čijoj čeonoj strani stoji natpisno polje, uokvireno prostom urezanom linijom. Odlomljen je vrh na kupastom nastavku, na čijem se središnjem dijelu nazire oštećeni ornament vijenca od četvorolisnih cvjetova. Čitava lijeva polovina čeone strane baze teško je oštećena i natpis je gotovo nečitak.

Dimenzije: 22,5 x 21 x 14,5 cm

Lit: Martinović 2011, 61-62.

Čitanje: [D](is) M(anibus) S(acrum) | [...]AIL(a)NV | [...]PLEPTO | [...]CISSIME
| [...] MINIA | [...]A XIII

Prevod: Bogovima Manima svetim.....ailanu.....plepto (naj)dražoj.....minija
godina 14

Dat: II - III vijek

19. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 187)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Skromno ukrašeni cipus, također je pronađen u kampanji 1980-1981. godine. Sastoji se od prizmatične baze, na koju se nadovezuje kupasti nastavak ukrašen pri dnu i pri vrhu sa dva prosta obruča, dok je vrh zaobljen poput polulopte. Na bazi cipusa, bez ikakvih tragova profilacije, razaznaje se samo uobičajena votivna formula i tri slova imena pokojnika ili postavljača natpisa u drugom redu.

Dimenzije: 16,5 x 14 x 12 x 27,5 cm

Lit: Martinović 2011, 62.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [...]VIN[...]

Prevod: Bogovima Manima svetim.....vin.....

Dat: II - III vijek

20. **Cipus**, Budva (T.22, sl. 188)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Predmetni cipus s budvanske nekropole spada u grupu cipusa s nastavkom u obliku zarubljene kupe. Sastoji se od prizmatične baze i ostatka kupastog nastavka. Na čeonj stranici cipusa je natpisno polje, uokvireno grubom imitacijom trostruke profilacije, na kome se nalazi dobrim dijelom obrisan natpis, pisan u pet redova.

Dimenzije: 23 x 18 x 13,5 x 6,5 cm

Lit: Martinović 2011, 72.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [...]LIVIA | [...]L [...]V | [...]FI D | VII IVLIN
[...S

Prevod: Bogovima Manima svetim.....Livija(?).....L.....V.....FI D...7.....IVLIN ..S

Dat: II - III vijek

21. **Titulus**, Budva (T.23, sl. 194)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Jedan od rijetkih potpuno sačuvanih natpisa, pronađenih *in situ* prilikom kampanje iz 1980-1981. godine. Bio je ugrađen u čeonu stranu jedne velike grobnice unutar jedne od obzidanih grobnih cela. Natpis je uokviren u lijepu trostruku profilaciju širine 3 cm, okruženom ravnim pojasom. Posvetna formula isklesana je na gornjem dijelu profilacije, a sam natpis klesan je u šest redova.

Dimenzije: 41 x 31,5 cm

Lit: Martinović 2011, 89.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | IVLIA POLIT | TA MATER FECIT |
OCTAVIAE CELE | RINAE FIL(i)AE SV | AE QVAE VIXIT | ANNOS XXXVI

Prevod: Bogovima Manima svetim Julija Polita majka, napravi Oktaviji Celerini kćerci svojoj koja poživje godina 36

Dat: II - III vijek

Bogovima Manima posvećeno je ukupno 5 natpisa.

Poput helenističke i rimske nekropola Budve obiluje pokretnim fondom. U grobovima predmeti od stakla su najbrojniji, ali ima i nalaza izrađenih od drugih materijala. Nalaze možemo podijeliti na tri velike grupe: predmeti od stakla, predmeti od keramike i predmeti od metala, kosti, staklene paste, ćilibara i kamena. Keramički nalazi u odnosu na predmete od stakla, zastupljeni su u znatno manjem broju, što može biti uzrokovano porastom ekonomske moći građana rimske Budve.³⁶⁸

KATALOG:

- Reljefni pehar pronađen je u grobu br. 30/II spaljenog pokojnika u vidu pliće nepravilne elipsoidne jame ispunjene ostacima sa lomače. Pehar je rađen u kalupu i ukrašen je reljefnim predstavama. Jedino se na jednom većem fragmentu razaznaje figura nagog muškarca u pokretu, koji desnom rukom pridržava razigranu žensku figuru, moguće Menadu, što sve podsjeća na scenu iz Dionisovog kulta.³⁶⁹
- Vrlo je zanimljiva šestougaona bočica čiji je recipijent izdijeljen u šest jednakih polja u kojima se nalaze reljefne predstave hidrije, amfore, kantarosa, kratera, ukrštenih spatula, koncentričnih krugova i moguće muzičkog instrumenta. Pronađena je u grobu br. 81 spaljenog pokojnika u vidu manje kružne jame ispunjene zemljom. Vrat bočice je nizak i cilindričan, obod je prstenast, stopa je niska prstenasta, dok je drška vertikalna sa jezičkom na gornjem dijelu. Bočica je istočnjačkog porijekla, pripada tzv. sidonskom staklu i spada među najstarije primjerke rimskog stakla na budvanskoj nekropoli. Moguće da su predstave vezane za Bahusa (Dionisa), s obzirom na predstave koje se javljaju: kantaros, muzički instrument.³⁷⁰ Ova bočica sidonske produkcije može se povezati sa pobjedom u agonu, ali i trijumfom nad smrću.³⁷¹
- Simplum je pronađen tokom građevinskih radova vezanih za izgradnju hotela „Avala“ 1938. godine. Imao je važnu ulogu u obredu libacije.

³⁶⁸Marković 2012, 199, 228, 245.

³⁶⁹Marković 2012, 229.

³⁷⁰Marković 2012, 130, 211, 215.

³⁷¹Jovanović 2007, 43.

- Sljedeći nalaz je ćilibarski prsten pronađen u grobnoj konstrukciji VI, koja se sastoji od parcele i osarijuma. Dalje, slijedi prsten pronađen u kamenoj urni XVIIb sa ispranim kostima pokojnika. Zatim, tu je prsten pronađen u kamenoj urni XVIIId, u kojoj se nalazi kruškolika urna od zelenog stakla ispunjena ispranim kostima pokojnika. Četvrti prsten nađen je u kamenoj urni XLIIIa sa ispranim kostima pokojnika. Posljednji prsten nađen je u urni 203, izrađenoj od zelenkastog stakla sa jednom masivnom, vertikalnom drškom.³⁷² Grupa od ukupno pet komada prstenja je karakteristična. Prva četiri ćilibarska prstena najvjerovatnije pripadaju produkciji iz Akvileje i dio autora smatra da oni nisu imali praktičnu, već simboličku, odnosno, funerarnu, funkciju. Dakle, polagani su u grob i direktno bili povezani sa kultom mrtvih. Stoga, sve predstave na njima, moguće prikazuju neko od tada aktuelnih božanstava, dok je na prstenu br. 6 zasigurno predstavljen Amor, koji se javlja i na nadgrobnim spomenicima. Isto važi i za prsten br. 8.

1. **Reljefni pehar**, Budva (T.24, sl. 201)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 1702, Keramika

Veoma fragmentovan pehar od crvenkasto pečene zemlje, fine fature sa tragovima reljefnih predstava, sa zadebljanim profilisanim obodom i niskom stopom. Nažalost, imamo malo fragmenata, te se ne mogu rekonstruisati reljefne predstave.

Dimenzije: prečnik dna-5; prečnik oboda-8,6; visina-5,3 cm

Lit: Marković 2012, 160, 229³⁷³

Dat: I - II vijek

2. **Bočica**, Budva (T.24, sl. 202)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 316, Staklo

Šestougaona bočica od ljubičastog stakla sa jednom nalijepljenom vertikalnom drškom, čiji je recipijent izdijeljen u šest jednakih polja u kojima se nalaze reljefne predstave

³⁷²Marković 2012, 121, 170, 175, 176, 186.

³⁷³Ljubaznošću koleginice mr Milene Vrzić iz JU Muzeji, galerija i biblioteka Budve, dobio sam inventarske brojeve za pokretne nalaze br: 1, 2, 4-8, kao i za predmet br. 1 na str. 103.

hidrije, amfore, kantarosa, kratera, ukrštenih spatula, koncentričnih krugova i moguće muzičkog instrumenta. Rame bočice i donji dio ukrašeni su reljefnim ovalnim, zrakasto raspoređenim, listićima.

Dimenzije: prečnik dna-3; prečnik oboda-2,5; visina-8,6 cm

Lit: Marković 2012, 130.

Dat: I vijek

3. **Simplum**, Budva (T.24, sl. 203)

Istorijski muzej Crne Gore, Inv. br. 133, Bronza

Fragmentovani simplum, čija se drška završava u obliku glave vuka. Liniju drške prati profilacija. Na obodu oštećenog recipijenta data su plastična ispupčenja.

Dimenzije: prečnik recipijenta-5,3; širina ručke-2; visina-18,5 cm

Lit: Inventarski karton br. 133 iz Istorijskog muzeja Crne Gore

Dat: IV vijek

4. **Prsten**, Budva (T.24, sl. 204)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 757, Čilibar

Masivan prsten od čilibara sa glatkim obručem relativno dobro očuvan. Sa obje strane velikog, ovalnog diska, reljefno je prikazan po jedan ženski portret sa jednostavno oblikovanim licem i sa visokom dijamantom na glavi.

Dimenzije: spoljni prečnik-2,5; unutrašnji prečnik-1,7 cm

Lit: Marković 2012, 171, 251-252.

Dat: I - II vijek

5. **Prsten**, Budva (T.24, sl. 205)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 760, Čilibar

Masivan prsten od čilibara ukrašen dubokim kosim žljebovima, koji na disku ima reljefnu predstavu ženske glave sa kapuljačom.

Dimenzije: spoljni prečnik-3,3; unutrašnji prečnik-1,5 cm

Lit: Marković 2012, 176, 251-252.

Dat: I - II vijek

6. **Prsten**, Budva (T.24, sl. 206)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 873, Čilibar

Masivan prsten od čilibara, na disku glatkog obruča je krilata figura sa ispruženim rukama u dubokom reljefu, koja predstavlja Amora.

Dimenzije: spoljni prečnik-3; unutrašnji prečnik-1,5 cm

Lit: Marković 2012, 176, 251-252.

Dat: I - II vijek

7. **Prsten**, Budva (T.24, sl. 207)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 763, Čilibar

Masivan prsten od čilibara u obliku tordiranog užeta sa reljefnom predstavom ženske biste na disku. Ženski portret ima fino modelovano lice, gustu kosu sa prikazanim naramenicama od haljine.

Dimenzije: spoljni prečnik-4; unutrašnji prečnik-1,8 cm

Lit: Marković 2012, 187, 251-252.

Dat: I - II vijek

8. **Prsten**, Budva (T.24, sl. 208)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. 731, Staklena pasta

Prsten od tordirane staklene paste bijele boje sa oštećenom predstavom ljudske glave na disku.

Dimenzije: spoljni prečnik-1,9 cm

Lit: Marković 2012, 121, 251-252.

Dat: I - II vijek

4.4.5. Risan

Prilikom zemljanih radova u dvorištu Parohijskog doma 1979. godine, uz sjeverni ugao Doma kulture na oko dva metra dubine pronađene su dvije kamene urne (cilindrična i u obliku sandučića) sa imenima pokojnika na poklopcima (vidi dolje spomenici br. 16 i 17). Pored njih, sačuvan je veći broj staklenih posuda, ali bez kremiranih ostataka. Ovaj nalaz pripada starijoj fazi nekropole u Risnu. Potom su u centru Risna otkriveni djelovi nekropole iz rimskog perioda tokom 1985-1987. godine. Konstatovane su dvije faze, starija sa ritualom kremacije i mlađa sa ritualom inhumacije. Nekropola sa urnama otkrivena je 1985. godine na dubini od dva do tri metra prilikom nivelacije tla za izgradnju novog Doma kulture, na samo 40-tak metara od morske obale. Takođe, dobijena je informacija da su na istom mjestu, kada je građen stari Dom kulture tokom tridesetih godina XX vijeka, otkriveni arhitektonski elementi i veći broj pokretnih nalaza. Otkriveno je ukupno oko četrdeset urni, ali je sačuvano svega šest, koje se danas nalaze u okviru prezentovanih mozaika. Urne su izrađene od lokalnog krečnjaka, cilindričnog oblika sa diskretnom konveksnom profilacijom i nešto šire pri obodu nego pri ravnom dnu. U svim slučajevima kremirani ostaci su naglo hlađeni, nisu prečišćavani, ali su selektovani. Naglo hlađenje se može protumačiti kao dio rituala, dok kosti ptice spaljene zajedno sa pokojnikom u urni br. 6 ukazuju na ritualni čin. Urne br. 4, 5 i 6 imaju perforaciju približno cilindričnog oblika, koja je blago ukošena radi izlivanja izvan urne i upućuje na ritual libacije. Grobovi iz rimskog perioda sa konstrukcijom za iterativnu funebralnu libaciju nalaze se u većim djelovima Carstva. Kod njih je konstrukcija dovodila libacionu tečnost iz spoljne sredine u zatvorenu unutrašnjost groba, dok je kod predmetnih urni perforacija imala odvodnu funkciju. Nejasno je da li je ovdje ritual ponavljan i da li su urne bile *sub divo*, možda neko kraće vrijeme nakon polaganja kremiranih ostataka, kada bi mogla da se obavi naknadna libacija. Hronološki okvir nekropole se vezuje za period od I do IV vijeka. Nekropola se prostirala od sadašnjeg Doma kulture ka centralnom trgu na sjeveru i u pravcu lokalne crkve Sv. Petra i Pavla na istoku. Sama pozicija crkve i mjesnog groblja ukazuju na praktikovanje upotrebe već posvjećenog mjesta.³⁷⁴ Pretpostavlja se postojanje nekropole i na prostoru manastira Banja, kilometar udaljenog od savremenog Risna, dok je A. Evans

³⁷⁴Ujes 1996, 148-155.

najvjerojatnije otkrio treću nekropolu na putu iz antičkog Risna prema Epidaurusu. Ove nekropole su funkcionisale u periodu od III vijeka p.n.e. do XI vijeka n.e., moguće i duže.³⁷⁵

Pored urni, otkriven je jedan zidani grob sa tri inhumirana pokojnika pokriven kamenim pločama u profilu temeljnog kanala za novi Dom kulture. Jedna od pokrivnih ploča upotrijebljena je kao spolija, a njena primarna funkcija bila je postament za stelu ili titulus. Grobnica se datuje u rani III vijek, što ukazuje na pokojnike orijentalnog porijekla, to jest, Grke-Orijentalce, koji su pored Ilira i Rimljana bivstvovali na crnogorskom primorju i bavili se trgovinom i zanatima.³⁷⁶ Krajem 1987. godine otvorena je arhitektonska sonda na platou istočno od Doma kulture, oko spoljnih zidova zvonika i duž fasade mjesne crkve. Tada su presječeni brojni grobovi tipa ciste od kamenih ploča ili ozidani, raspoređeni u više slojeva. Takođe, prilikom gradnje crkve u periodu od XVII-XVIII vijeka, pronađen je cipus, danas uzidan u perimetralni zid groblja.³⁷⁷

KATALOG:

- Prvi natpis je značajan sa aspekta proučavanja statusa rimskog Risna. Naime, ovaj natpis svjedoči o postojanju opštinskog vijeća, koje su imala samo rimska naselja sa statusom municipijuma ili kolonije. U prilogu tezi da je Risan imao status kolonije ide natpis pronađen u Rogatici kod Sarajeva, koji glasi: *Bogovima podzemlja Tiberiju Klaudiju Maksimu dekurionu kolonije Risna, pokojnom*. Ovaj natpis stavlja status kolonije Risna u doba Nerona (vladao od 54-68. godine). Jedan, danas izgubljen, natpis pronađen tokom istraživanja koja je sproveo P. Rovinski kod zapadne kapije krajem XIX vijeka na Duklji, upućuje na moguće dobijanje statusa kolonije Risna, datovan u prvu polovinu I vijeka, sa tekstom koji glasi: *Marku Flaviju, Titovu sinu iz Kvirina tribusa Frontonu, svešteniku u kolonijama Naroni i Epidauru, duumviru što izriče pravdu u julijevskom Rizinijumu, duumviru petogodišnjem, vrhovnom svešteniku u koloniji Skodri, duumviru što izriče pravdu petogodišnjem flaminiju (božanskog Tita),*

³⁷⁵Dyczek 2013, 125.

³⁷⁶Kovačević 2002, 285-288.

³⁷⁷Ujes 1996, 155-156.

prefektu kovača narod od prikupljenog novca. Svi ovi natpisi daju samo pretpostavku statusa kolonije, ali čvrsti dokaz za tu tezu još uvijek nije pronađen.³⁷⁸

- Drugi natpis je značajan jer spominje odlikovanja veterana centuriona Sedme legije Gemina u Španiji, koja je on dobio od cara Trajana prilikom proslave trijumfa Dačkog rata. Ovaj veteran je časno otpušten iz službe, ali je bio dužan da se ponovo aktivira na poziv cara. Sama odličja su zanimljiva, ali se za zlatne korone ne navodi jesu li dobijene za osvajanje gradskih bedema, pomorske bitke ili za osvajanje logora. Svakako, još u rano carsko doba, imperatori su slali kolonije veterana u novoosvojene krajeve u cilju osnivanja ili preuređivanja naselja po rimskom urbanističkom principu, kako bi ti gradovi mogli dobiti status municipija, gradske opštine ili kolonije.³⁷⁹
- Natpis br. 9 značajan je zbog jedinstvenog spominjanja učitelja govorništa na crnogorskom primorju.
- Na poklopcu urne s natpisom br. 17, data je pretpostavka o porijeklu pokojnika iz Sirmijuma.³⁸⁰
- Cipus br. 24, ne samo da je jedinstven po svom obliku, već i po ukrasnim reljefima. Opisaćemo ih udesno od natpisnog polja: krater na niskoj stopi s jedva primjetnim kanelurama, dvije ribe, postavljene jedna iznad druge, sa naspramno okrenutim glavama, dva delfina uspravljenog repa, sa harpunom okrenutim vrhom nadolje između njih, vijenac od lovorovog lišća, vezan na vrhu trakom i okrugla patera ili plitica ispupčenog ruba sa diskom u sredini. Zbog pojave iskvarenog latinskog jezika u tekstu i pored posvetne formule, koja se javlja u II vijeku, njegova datacija može ići sve do pojave hrišćanstva, koje u velikom broju slučajeva prihvata mnogobožacke motive dajući im novu simboliku.³⁸¹ Ovaj cipus, poput bočice br. 2 sa rimske budvanske nekropole, može se povezati sa pobjedom u agonu, ali i trijumfom nad smrću.³⁸²
- Po kognomenu uklesanom na natpisu br. 26, moglo bi se zaključiti da pokojnik potiče od veterana negroidne rase.³⁸³

³⁷⁸Martinović 2011, 34-35, 39.

³⁷⁹Martinović 2011, 40-41.

³⁸⁰Martinović 2011, 94.

³⁸¹Martinović 2011, 74.

³⁸²Jovanović 2007, 43.

³⁸³Martinović 2011, 66.

- Na natpisu br. 31 spominje se gentilno ime pokojnice, koje ukazuje da pripada poznatom rodu Statija, koji se javlja u Boki Kotorskoj, Saloni, Naroni, na Hvaru, Braču i drugim mjestima. Učestala pojava na natpisima u Risnu, navela je neke naučnike da, pogrešno, svaku osobu iz tog gensa smatraju stanovnikom rimskog Risna.³⁸⁴

1. **Natpis**, Risan (T.24, sl. 209)

Perast, Inv. br. bb, Kamen

Najveći i najmonumentalniji natpis na crnogorskom primorju. Uzidan je u zapadni zid aneksa uz staru crkvu Sv. Nikole u Perastu, a potiče iz Risna. Izrađen je od lokalnog žućkastog krečnjaka, a po sredini je prelomljen. Oko natpisnog polja, u kome se nalazi natpis izveden slovima kvadratne kapitale, teče trostruka profilacija.

Dimenzije: 3 x 1 m

Lit: Martinović 2011, 38-39.

Čitanje: Q(uintus) MANLIVS Q(uinti) F(ilius) SERG(ia tribu) RVFVS | DEC(urio)
IVDEX EX QVINQ(ue) DECVRI(i)S EQVO PVBLICO | TESTAMENTO FIERI
IVSSIT | ET EPVLO DEDICARI | IN HOC OPVS STATIA SEX(ti) F(ilia) FIDA
MATER ADIECIT HS(sestertium) | XXXV(milia) ET SVMAE OPERI ET EPVLO
RELICTAE XX(vigesimam hereditatem) | FISCO INTVLIT(sestertium) XIII [M] CC
SOLO PVBLICO

Prevod: Kvint Manlije, Kvintov sin iz tribe Sergija, Rufus dekurion, sudija između petorice dekuriona vitez testamentom posvetu naredi i gozbom posveti. Za ovo djelo Statija, Sekstova kćerka, Fida, majka, odredi sestercija 35.000, a od čitavog posla i od ostatka gozbe dvadeseti dio unese u porez 13.200 sestercija na javnom zemljištu

Dat: I - II vijek

2. **Natpis**, Risan (T.25, sl. 210)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Monumentalni natpis, otkriven na Carinama maja 1867. godine u ruševinama neke antičke građevine, sada je ugrađen u potporni zid mjesnog groblja u Risnu, između

³⁸⁴Martinović 2011, 54.

ulaza u groblje i nekadašnje crkvene kuće. Takođe je izrađen, kao i prethodni, od lokalnog krečnjaka. Oko udubljenog natpisnog polja, u kome se nalazi natpis izveden slovima kvadratne kapitale, teče trostruka profilacija.

Dimenzije: 91 x 58 cm

Lit: Martinović 2011, 39-41.

Čitanje: C(aius) STATIVS C(ai) F(ilius) | SERG(ia tribu) CELSVS | EVOC(atus) AVG(usti) DONIS | DONATVS BIS CORONA | AVREA TORQVIBUS | PHALERIS ARMILLIS | OB TRIVMPHOS BELLI | DACICI AB IMP(eratore) CAESA | RE NERVA TRAIANO AVG(usto) | GERM(anico) DAC(ico) PARTHICO | OPTIMO 7(centurio) LEG(ionis) VII GEMINAE | IN HISPANIA T(estamento) P(oni) I(ussit) ET EPVLO | DEDICAVIT

Prevod: Kaj Statije, Kajeve sin iz tribusa Sergija, Celsus isluženi vojnik Avgustov, darovima obdaren: dvije krune zlatne, torkvesima, falerama, armilima u trijumfu rata dačkog od imperatora Cezara Nerve Trajana Avgusta Germanika, Dacika, Partika najboljeg, centurion VII legije Gemine u Hispaniji testamentom postavljanje naloži i gozbom posveti

Dat: II vijek

3. **Natpis**, Risan (T.25, sl. 211)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Fragment monumentalnog natpisa pronađen na Carinama 1930. godine, sada je ugrađen u sjeverni zid portirnice Bolnice za koštana oboljenja u Risnu. Slova su visine 16 cm, izrađena u stilu najfinije kvadratne kapitale. S obzirom na izgled profilacije, najvjerovatnije je bio urezan na gredi nekog zabata i portika, jer je profilisan i na zadnjoj strani. Na profilaciji ispod natpisa teče niz stilizovanog akantusovog lišća i astragala.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 41.

Čitanje: [...]M FILIOR(um) [...] | [...]VS OPER(am) [...]

Prevod:M sinova.....us djelo(?)

Dat: I vijek

4. **Natpis**, Risan (T.25, sl. 212)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Fragment monumentalnog natpisa, slučajno otkriven 1987. godine tokom uklanjanja šteta sa Carinâ. Uzidan je u prizemlju dentističke ordinacije V. Stijepovića preko puta paviljona sa mozaicima. Natpis je vjerovatno, kao br. 1 i prethodni, bio dio stilobata, hrama ili bazilike na forumu Risiniuma. Natpis je izveden slovima kvadratne kapitale, visine 15, 10 i 7,5 cm.

Dimenzije: 70 x 40 cm

Lit: Martinović 2011, 42.

Čitanje: [...]NAT[...] | [...]A EPV[...] | [...]MAR[...] | [...]

Prevod:NAT.....A EPV.....MAR.....

Dat: I vijek

5. **Nadgrobna stela**, Risan (T.25, sl. 213)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Donji dio stele pronađen prilikom radova na iskopu temelja za grobljansku kapelu u dijelu risanskog parka blizu Bolnice za koštana oboljenja, krajem avgusta 2006. godine.

Dimenzije: 50 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 47.

Dat: I - IV vijek

6. **Nadgrobna stela**, Risan (T.27, sl. 234)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Gornja polovina klasične grčke stele sa trouglastim zabatom u čijoj sredini je isklesana rozeta sa akroterijima, od kojih lijevi nedostaje. Ispod uske profilacije nalazi se ravan pojas s uklesanim imenima, a ispod toga je udubljena ploča s reljefnim prikazima tri osobe. Vide se dvije muške glave i ženska glava pokrivena maramom sa desnom rukom u kojoj drži ovalno ogledalo u kome se ogleda. Iznad njene glave udesno je *tabula ansata* kao dio posvetnog natpisa. Slova natpisa raspoređena su u tri grupe i dva

reda.

Dimenzije: 44,8 x 25,5 cm

Lit: Martinović 2011, 280.

Čitanje: ΖΟΠΙΚΙΩΙ ΗΑΩΝΟΣ | ΗΓΗΣΙΑΣ ΘΕΩΝΟΣ | ΜΕΝΕΚΡΑΤΕΣ ΜΕΝΕΚ[...] | ΧΑΙΡΕΤΕ

Prevod: Zorikiju Haonovu Hegeziji Teonovoj Menekratu Menekratidu živjeli

Dat: I - IV vijek

7. **Cipus**, Risan (T.27, sl. 235)

Muzej grada Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Cipus koji je dugo vremena bio ugrađen u zgradu Doma kulture u Perastu, najvjerovatnije je otkriven u Risnu. Slova natpisa su brižljivo klesana na polju bez ikakvog ukrasa.

Dimenzije: 46 x 59 cm

Lit: Martinović 2011, 281.

Čitanje: ΑΙΚΙΝΝΙΟΙ | ΑΝΘΙΜΑΚ ΚΑΙ | ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΚ | ΚΑΤΕΚΚΕΥΑΚΑΝ
ΖΩΝΤΕ | ΕΑΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΞΙ | ΙΔΙΑΙΣ ΕΡΜΙΟΝΕ ΚΑΙ | ΕΠΙΚΑΡΠΙΑ

Prevod: Liciniji Anthimas i Aleksandar zakopaše tijela svoja i žena svojih Hermione i Epikarpije

Dat: I - II vijek

8. **Cipus**, Risan (T.27, sl. 236)

Muzej grada Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Cipus koji je dugo vremena bio ugrađen u zgradu Doma kulture u Perastu, najvjerovatnije je otkriven u Risnu. Slova natpisa su brižljivo klesana, ali se nalaze samo u gornjoj polovini cipusa.

Dimenzije: 33 x 64 cm

Lit: Martinović 2011, 282.

Čitanje: ΜΟΥΚΙΑ ΕΠΙΚΤΗ | ΣΙΣ ΠΟΤΙΟΛΑΝΟ | ΙΔΙΟ ΑΝΔΡΙ ΚΑΙ Ε | ΑΥΤΕ
ΚΑΤΕΚΚΕΥΑ | ΣΕΝ ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΕΙ | ΔΕ ΙΤΙΣ ΒΑΛΕΙ ΑΛ | ΛΟ ΣΩΜΑ
ΔΩΣΕΙ | ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ | ΧΦ

Prevod: Mukija Epiktesis Potiolanu svom mužu i sebi podiže spomenik. Ako neko položi drugo tijelo dužan je gradu (?) 500 denara

Dat: I - II vijek

9. **Titulus,** Risan (T.28, sl. 237)

Prčanj, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj natpis iz Risna se nalazi u sekundarnoj upotrebi kao dio ogradnog zida od opeka iza apside Bogorodičinog hrama na Prčanju. Natpis je urezan na nepravilnoj ploči, slovima u dvije veličine, raspoređen u sedam redova.

Dimenzije: 28 x 29 cm

Lit: Martinović 2011, 283.

Čitanje: ΔYONICYOC | EIPHNAIOY IA | CEYC PHTOP | EYDAIMONHCAC
ETEAEY | TAETΩN OΔMΘ | EΠOIEI EΠIKTHCIC AΠELEY | ΘEPA

Prevod: Dionizije Irenejev Jasej, retor sretno proživje doba 74 39 podiže Epiktezis oslobođenica

Dat: I - II vijek

10. **Natpis,** Risan (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji se nalazio na zgradi opštine u Risnu.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 102.

Čitanje: L(ucius) PACONIVS [F]RONTONTO

Prevod: Lucije Pakonije (F)ronto

Dat: I - IV vijek

11. **Titulus,** Risan (T.26, sl. 227)

Ostrvo Sv. Đorđa, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj natpis uzidan je u sjeverni zid samostanske zgrade uz crkvu Sv. Đorđa na istoimenom ostrvu pred Perastom, a potiče iz Risna. Natpis je oštećen, gornji desni ugao je odlomljen, dok je natpis ispran.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 80.

Čitanje: VALER[io] | FORTV[na] | TO ET VA[I] | ERIO FELICI | ET VALERIAE
| CRESCENTILLAE | VALERIA C(?) | MARCELINA | B(ene) M(erentibus)

Prevod: Valeriju Fortunatu i Valeriju Feliksu i Valeriji Krescentili Valerija C(?)

Marcelina dobro zaslužnim

Dat: II - III vijek

12. **Titulus**, Risan (T.27, sl. 228)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj natpis uzidan je nad vratima nekadašnje kuće Radovića u Risnu, pri vrhu ulice Gabela. Jednostruka profilacija uokviruje natpis pravougaonog oblika.

Dimenzije: 31 x 18 cm

Lit: Martinović 2011, 81.

Čitanje: C(aio) MINIDIO | PRIMIGENIO | ANNORVM XXXX | H(ic) S(itus) E(st)

Prevod: Gaju Minidiju Primigeniju od godina 40 ovdje je sahranjen

Dat: II - III vijek

13. **Titulus**, Risan (T.27, sl. 229)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj natpis se nalazio u crkvi Sv. Luke na Smokovcu iznad Risna. Uklesan je na prednjoj strani zarubljene piramide od lokalnog krečnjaka. Natpisno polje uokvireno je djelimično oštećenom trostrukom profilacijom.

Dimenzije: 30 x 20 x 18 cm

Lit: Martinović 2011, 83.

Čitanje: P(ublia?) LVCI FILIA | SAIICVNDA | ANNORVM | XXVI H(ic) S(ita)
II(est)

Prevod: Publija (?) Lucijeva kćerka Sekunda od godina 26 ovdje je položena

Dat: II - III vijek

14. **Titulus**, Risan (T.27, sl. 230)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj natpis se nalazi u sekundarnoj upotrebi na bočnoj strani jedne preromaničke parapetne ploče. Natpis je izveden kvadratnom kapitalom. Najvjerojatnije je bio uklesan na velikom mermernom bloku nekog stilobata.

Dimenzije: 68 x 59 cm

Lit: Martinović 2011, 85.

Čitanje: [...] [I] N MEMOR[ia] m [...]

Prevod:na uspomenu.....

Dat: I - II vijek

15. **Urna s natpisom**, Risan (T.27, sl. 231)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Jedna od nekoliko urni sa natpisom, koje su pronađene na našem primorju. Oko donjeg dijela trbuha urne, iznad ukrasnog pojasa, nalazi se natpis u dva reda.

Dimenzije: prečnik dna-28; visina-oko 40 cm

Lit: Martinović 2011, 93.

Čitanje: M(arcus?) MARCEL(us) A [...] C [...] | C(ai) F(ilius) CENTIMALV[s]

Prevod: M(arco?) Marcel A.....C.....Gajev sin Centimal

Dat: I - II vijek

16. **Urna s natpisom**, Risan (T.27, sl. 232)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Urna valjkastog oblika iskopana u Risnu 1979. godine prilikom zemljanih radova risanskog paroha popa S. Škorića u dvorištu parohijskog doma. Na kamenom poklopcu zatopljenom olovom, urezan je natpis. U urni su pronađene, pored pepela spaljenog pokojnika, staklene flašice raznih oblika i boja i jedna veća prozirna čaša.

Dimenzije: prečnik-32; visina-oko 30 cm

Lit: Martinović 2011, 94.

Čitanje: LVSCIA MAXI | MA

Prevod: Luscija Maksima

Dat: I - II vijek

17. **Urna s natpisom**, Risan (T.27, sl. 233)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Urna u obliku sandučića za pepeo iskopana je u Risnu 1979. godine prilikom zemljanih radova risanskog paroha popa S. Škorića u dvorištu parohijskog doma. Na ravnom kamenom poklopcu zatopljenom olovom, urezan je natpis u okviru horizontalnog kraka krsta, koji je izveden na poklopcu. U sredini krsta nalazi se cvijet sa pet dvostrukih latica. U urni su pronađene, pored pepela spaljenog pokojnika, staklene flašice.

Dimenzije: 29 x 27 cm

Lit: Martinović 2011, 94.

Čitanje: SEX(to) MAN(lio) | D(omo) SIRM(o)

Prevod: Sekstu Manliju iz Sirmijuma (?)

Dat: I - II vijek

18. **Natpis**, Risan (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Risanski natpis koji se nalazio uzidan u palatu Zmajevića. Tekst teče u četiri reda.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 100-101.

Čitanje: [G]NAEVS | MINVTIVS | [Va]LENTINVS | ANN(orum) L H(ic) S(itus)
E(st)

Prevod: Gnej Minucije Valentin od 50 godina ovdje je sahranjen

Dat: I - IV vijek

19. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 225)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s konusoidnim nastavkom otkriven prilikom nekontrolisanog mašinskog iskopa zemlje za temelje nove grobljanske kapele u risanskom parku avgusta 2006. godine.

Baza je ovalnog oblika i na nju se nastavlja ljudski torzo u nabranoj togi, odlomljene glave i desnog ramena. Na čeonj strani baze izvedeno je natpisno polje, uokvireno trostrukom profilacijom, ali bez natpisa, koji je najvjerojatnije bio nanesen nekom bojom, koja je vremenom nestala.

Dimenzije: 32 x 23 x 59 cm

Lit: Martinović 2011, 75.

Dat: I - II vijek

20. **Cipus**, Risan (T.25, sl. 217)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s konusoidnim nastavkom otkriven prilikom nekontrolisanog mašinskog iskopa zemlje za temelje nove grobljanske kapele u risanskom parku avgusta 2006. godine. Baza cipusa je prizmatičnog oblika, dok je kupasti nastavak na vrhu malo oštećen, malo ispod sredine je opasan profilisanim pojasom od stilizovanog lišća, širine 8 cm, a u sredini vijenca je isklesan cvijet. Na čeonj strani baze je natpisno polje, djelimično oštećeno na lijevom donjem uglu, s desne strane i na dijelu donje ivice. Natpisno polje uokvireno je trostrukom profilacijom, a natpis čine tri reda rustične kapitale.

Dimenzije: 30 x 31 x 26 x 90 cm

Lit: Martinović 2011, 63.

Čitanje: OCTAVIÆ | Q(uinti) F(iliae) | QVINTINA[e]

Prevod: Oktaviji Kvintovoj kćerki Kvintina

Dat: I - II vijek

21. **Cipus**, Risan (T.25, sl. 218)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s nastavkom u obliku zarubljene kupe uzidan je u potporni zid pravoslavnog groblja iza parohijske crkve Sv. Petra i Pavla u Risnu, desno od ulaza u groblje. Najvjerojatnije je natpis otkriven na Carinama maja 1867. godine. Kvadratna baza je malo okrnjena s lijeve gornje strane. Nastavak je pri dnu i na vrhu opasan širim ukrasnim obručima, od kojih gornji ima ornament od niza urezanih trouglova s jednim kružićem u sredini. Trostruka profilacija oko natpisa je veoma fino izvedena što ga sve

čini jednim od luksuznijih primjeraka. Izrađen je od sivkastog lokalnog kamena, dok su slova izvedena kvadratnom kapitalom.

Dimenzije: 30 x 30 x 66 cm

Lit: Martinović 2011, 63-64.

Čitanje: C(aio) STATIO C(ai) F(ilio) SER(gia tribu) | RESTITVTO AN(norum) XV
| M(ensium) VI H(oras) VI ET S(emi) H(oras) C(aius) | STATIVS VAL(erii) FI(lius)
CAE | SIA SECVNDA PA | RENT(es) FIL(io) POSVER(unt)

Prevod: Gaju Statiju, Gajevu sinu iz tribusa Sergija Restitutu od godina 15 mjeseci 6, sati 6 i pola sata Gaj Statije, Valerijev sin i Cezija Sekunda roditelji sinu postaviše

Dat: I - II vijek

22. **Natpis,** Risan (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Risanski natpis, čija je lijeva strana bila djelimično odlomljena.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 102.

Čitanje: D(is) M(anibus) | [...]ORDIAE? | SP(uri) F(iliae) | [...]IFICAE | C(aius?)
CENDVS | [Ma]TRI [...]

Prevod: Bogovima Manima ...(?)ordiji Spurijevoj kćerki(?)ifici Gaj (?) Cendus majci.....

Dat: II - IV vijek

23. **Natpis,** Risan (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Risanski natpis koji je otkupio A. Evans i odnio u Dubrovnik, ali je nestao.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 102-103.

Čitanje: [D](is) M(anibus) S(acrum) | [Iu]LIO SA [...] | V(ixit) AN(norum) XL | [de
I]ADERA

Prevod: Bogovima Manima svetim Juliju Sa.....poživje godina 40 iz Zadra

Dat: II - IV vijek

24. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 226)

Muzej grada Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Cipus jedinstvenog oblika i tipa na širem području, otkriven je u zimu 1935-1936. godine na jednoj livadi u Risnu. Čine ga tri geometrijska tijela. Baza je izvedena u obliku šestostrane prizme, oko čijeg gornjeg i donjeg dijela teče trostruka horizontalna profilacija. Iz gornjeg dijela baze nastavlja se niska šestostrana piramida, čije su stranice pokrivene ljuskastim „*squamae*“, poput šišarke ili riblje krljušti. Na zarubljenom vrhu piramide, odvojeno tordiranim užetom, uzdiže se tijelo u obliku korpe, čija je gornja površina zaravnjena i malo udubljena ispod ruba oboda, te je na taj način izvedena *piscina* za libacije. Tekst čini sedam redova, od kojih su samo prvi i treći u potpunosti čitljivi.

Dimenzije: 23 x 91 cm

Lit: Martinović 2011, 73-75.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [I]LLLVRIAN(o) | VIX(it) AN(norum) XX |
LVSCI PROC(uli) ET | LVRSANO T(iti) FIL(io) | ST(atia) SABIXI SO | CRVS I(n)
M(e)M(oriām)

Prevod: Bogovima Manima svetim Ilirianu što poživje 20 godina Luska Prokula
i Lursana Titova sina Statija Sabiksi, tašta na uspomenu

Dat: II - IV vijek

25. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 219)

Risan, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s nastavkom u obliku zarubljene kupe iskopan je u XIX vijeku na imanju Paprenica u Risnu, a bio je uzidan sa lijeve strane ulaznih vrata u dvorište kuće Čatovića u Risnu. Natpisno polje uokvireno je trostrukom profilacijom, dok nastavak ima jedan ukrasni obruč pri dnu. Sačinjen je od stranog, možda korčulanskog, žućkastog kamena. Slova natpisa su rustične kapitale.

Dimenzije: 31 x 31 x 25 x 57 cm

Lit: Martinović 2011, 65-66.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | C(aio) S(tatio?) LVPO | DEC(urioni) A(nnorum)

L | CL(audia) MAXIMA | MARITO

Prevod: Bogovima Manima svetim Gaju Statiju(?) Lupu dekurionu, od godina 50

Klaudija Maksima suprugu

Dat: II - IV vijek

26. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 220)

Perast, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s nastavkom u obliku zarubljene kupe, pronađen još u XVII vijeku u Risnu. Ugrađen u palatu Zmajevića u Perastu. Dosta je oštećen prilikom ugradnje, stoga je čitava desna strana otklesana, a samim tim i trostruka profilacija prekinuta. Nastavak je opasan samo jednim ukrasnim obručem pri dnu. Slova natpisa su rustične kapitale.

Dimenzije: 19 x 27 x 48 cm

Lit: Martinović 2011, 66.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | M(arcus) CAES[i] | VS NIGER | Q(ui) VINXIT
| ET VIX(it) L

Prevod: Bogovima Manima svetim Marko Cezije Niger koji je pobjeđivao i živio 50 (godina)

Dat: II - IV vijek

27. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 221)

Dubrovnik, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s nastavkom u obliku zarubljene kupe iskopan je u XIX vijeku na imanju Paprenica ili Jovanovića u Risnu, ali je prenesen u muzej Rupe u Dubrovniku. Kupasti nastavak sasvim je odlomljen, ali sigurno je bio u obliku stubića, dok je pri njegovom dnu sačuvan jedan ukrasni pojas. Natpisno polje je uokvireno jednostavnom urezanom linijom.

Dimenzije: 25 x 28 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 67.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | IVLIAE TERTUL | LAE | VIX(it) A(nnum) I
M(ensium) VIII | HORDIONIVS CYRANVS | PATER

Prevod: Bogovima Manima svetim Juliji Tertuli živjela je 1 godinu i 8 mjeseci

Hordionije Ciranus otac

Dat: II - IV vijek

28. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 222)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s nastavkom u obliku zarubljene kupe. Iz Risna ga je prenio nadbiskup Zmajević u Perast, ali je pronađen na ostrvu Gospe od Škrpjela. Izrađen je od lokalnog krečnjaka, dok su slova natpisa rustične kapitale, uokvirena trostrukom profilacijom. Nastavak je odlomljen, ali je pri dnu ukrašen jednim obručem.

Dimenzije: 28 x 28 x 21 x 16 cm

Lit: Martinović 2011, 67-68.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | M(arcus) CAESI | VS LICEN | TINVS V(ixit) | AN(norum) XXXX

Prevod: Bogovima Manima svetim Markus Cezius Licentinus proživje godina 40

Dat: II - IV vijek

29. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 223)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Cipus s konusoidnim nastavkom odlomljenog vrha. Slučajno je otkriven u novije vrijeme prilikom izgradnje stambenih zgrada na Čatovića ledini kod rijeke Spile u Risnu. Konusni nastavak pri dnu je opasan jednostrukim obručem širine 1 cm, a po sredini četverostrukim profilisanim obručem, u čijoj sredini se nalazi cvijet sa šest latica. Natpisno polje je uokvireno jednostavnom urezanom linijom, a sam natpis zauzima manje od polovine natpisnog polja, kao da je naknadno trebalo urezati još nečije ime. Posvetna formula je prenesena na donji dio nastavka, između dva ukrasna obruča.

Dimenzije: 23,5 x 25,5 x 20 x 50,5 cm

Lit: Martinović 2011, 69.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | IVLIAE PINXTATAE | V(ixit) AN(norum) LXII STATIVS | LVPVS CO(n)IVGI | SANCTISSIMAE

Prevod: Bogovima Manima svetim Juliji Pinkstati živjela godina 62 Statije Lupus

supruzi najsvetijoj

Dat: II - IV vijek

30. **Cipus**, Risan (T.26, sl. 224)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus tipa zarubljenog konusa, koji je nađen prilikom kopanja temelja za vilu „Favorita“ u Risnu, oko 1990. godine. Cipus pri dnu i po sredini ima ukrasne obruče, a onaj gornji u sredini ima isklesanu rozetu u vidu cvijeta sa reljefnim ukrasnim listovima u vidu pojasa oko konusa. Cipus je rađen od vrlo kvalitetnog stranog kamena. Oko natpisnog polja je vrlo lijepo izvedena trostruka profilacija, na čijoj je spoljnoj obrubnoj traci sitnim slovima uklesana uobičajena posvetna formula. Natpis je ispisan slovima kvadratne kapitale.

Dimenzije: 30 x 30 x 30 x 40 cm

Lit: Martinović 2011, 70.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | S(tatio?) CAESO | NIO PVLCH(r) | ONI
AN(norum) XXXVII

Prevod: Bogovima Manima svetim Statiju(?) Cezoniju Pulhronu od godina 37

Dat: II - IV vijek

31. **Cipus**, Risan (T.25, sl. 214)

Prčanj, Inv. br. bb, Kamen

Cipus iskopan u Risnu, koji je don Niko Luković prenio u nišu potpornog zida iza apside Bogorodičinog hrama. Baza je prizmatičnog oblika, dok je kupasti nastavak sa koso odlomljenim vrhom i opasuju ga pri dnu i sredini po jedan ukrasni обруč. Oko natpisnog polja, brižljivo je izvedena trostruka profilacija. Izrađen je od trošnog žućkastog kamena.

Dimenzije: 25 x 27 x 19 x 65 cm

Lit: Martinović 2011, 54.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | STATIAE | PAVLIN(a)E | AN(norum) VII

Prevod: Bogovima Manima svetim Statiji Paulini od 7 godina

Dat: II - IV vijek

32. **Cipus**, Risan (T.25, sl. 215)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Cipus slučajno otkriven prilikom kopanja rezervoara za benzinsku pumpu u Risnu 1966. godine. Izrađen je od običnog lokalnog krečnjaka, izrada je jednostavna i bez ikakvih ukrasa osim oštećene trostruke profilacije oko natpisnog polja. Čitljiva su samo prva četiri reda, dok su preostala dva izbrisana.

Dimenzije: 27 x 24 x 17 x 68 cm

Lit: Martinović 2011, 56.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | CALPVRNIVS | CHRESIMVS | V(ixit)
A(nnorum) XXXXV | [...] | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Kalpurnije Hresimus proživio godina 45.....

Dat: II - IV vijek

33. **Cipus**, Risan (T.25, sl. 216)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Cipus pronađen prilikom kopanja temelja za vilu „Favorita“ u Risnu, oko 1990. godine. Natpisno polje je uokvireno trostrukom profilacijom. Konusni nastavak je opasan sa tri obruča, od kojih najdonji nema ukras, na srednjem je izvedena rozeta u obliku cvijeta i stilizovani lisnati vijenac, dok je gornji obruč stilizovan i izveden u obliku tordiranog užeta iz koga se izdiže kraj konusnog završetka isklesan u vidu stilizovane šišarke. Izrađen je od mekanog lokalnog krečnjaka.

Dimenzije: 25 x 25 x 25 x 64 cm

Lit: Martinović 2011, 56-57.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | C(aius) STA(tius) | PAVLI | NVS V(ixit) |
A(nnorum) XXXIII

Prevod: Bogovima Manima svetim Gaj Statije Paulinus proživio godina 34

Dat: II - II vijek

Na području risanske gradske zone, pronađeno je ukupno 33 natpisa različitih oblika i posvete. Ukupan broj natpisa sa posvetom je dvanaest i svi su posvećeni bogovima Manima.

Kao što se može zaključiti, na risanskim natpisima imamo raznorodne predstavnike svih društvenih slojeva i porijekla: Grke-Orijentalce, Rimljane, crnce, Ilire i druge. Nosioci političkog, privrednog i kulturnog života su Rimljani i Grci-Orijentalci, kojima se povjeravaju magistrati. Oni podižu javne zgrade, spomenike, lokalni *ordo* dekuriona određuje im mjesto za ukop i svečanosti u njihovu čast, dok ostali stanovnici predstavljaju niže slojeve društva.³⁸⁵

4.4.6. Spomenički fond sa drugih lokaliteta

Antički natpisi su pronađeni u većem broju na različitim lokacijama na teritoriji Crne Gore, počev od pljevaljske opštine, preko gornjeg Polimlja, Nikšića, Danilovgrada, Podgorice i duž primorskog pojasa. Ovdje će biti obrađeni natpisi, razvrstani po teritoriji opština na kojima su otkriveni.

KATALOG:

- U natpisu br. 9 se spominje prvak civitatisa Dokleata – Gaj, sin Epikadov (*Caius Epicadi filius, princeps civitatis Docleatium*). Natpis je datovan u I vijek n.e., a Epikadi su ilirskog porijekla. S obzirom da je Gaj bio prvak ilirskog plemena Dokleata, izvodi se zaključak da se oblast ovog plemena protezala daleko na zapad. Na drugom natpisu (vidi natpis br. 8), spominje se Agiro, sin Epikadov, kao princeps kastela Salthua (*Agirro Epicadi filius principi k/asteli/ Salthua*). Prema ovom natpisu možemo odrediti karakter i značaj kastela čiji je on princeps bio. Kastel Salthua je bio vojnički kastel, pretpostavljenog oblika kvadratnog kastruma i najvjerojatnije satelitski kastel *res publicae Docleatius*. Takve kastele, Rimljani su podizali svuda oko gradova koji su bili centar neke provincije ili regije, u konkretnom slučaju ovaj kastel je imao ulogu

³⁸⁵Martinović 2011, 113-114.

predstraže Duklje. Što se tiče lociranja Sallunta na mjestu kastela *Salthua*, u prilog tome ide naziv sa jednog nadgrobnog spomenika iz I vijeka n.e. Naime, na ovom spomeniku se navodi naziv *castellum Salthua*, dok se na Itinerariumu Antonini i Tabuli Peutingeriani na ovom mjestu nalazi upravo *Sallunto*, a današnji naziv tog mjesta je Suntilija. Sve ovo dovodi na zaključak o etimološkoj održivosti najranijeg naziva ove važne tačke na navedenoj saobraćajnici. *Sallunto* je i važno komunikaciono čvorište, jer se od njega odvajao i jedan krak puta ka Risnu.³⁸⁶

- Natpis br. 13 je teško čitljiv, stoga se ne zna je li bio votivne ili sakralne prirode.
- Amazonomahija (br. 14) je česta tema u monumentalnom slikarstvu i na reljefima, kao što možemo vidjeti iz navedenog primjera. Jedan od glavnih likova amazonomahije jeste Pentesileja, amazonska kraljica, koja je u lovu slučajno ubila svoju sestru Hipolitu. Zbog toga su je progonile erinije i ona je dugo lutala, sve dok nije došla do Troje, gdje ju je kralj Prijam očistio od grijeha. S obzirom da su Amazonke sticale pravo na brak tek nakon isticanja u boju, ona je učestvovala u trojanskom ratu, nakon čega je mislila da se proslavi i uda. Ovdje imamo upravo prikaz Pentesileje, koju je ubio Ahil, kada je probio mačem njene grudi, nakon pada velikog broja grčkih junaka od strane njene ruke. Čim je ugledao njen lik osjetio je samilost prema njoj, a po nekim legendama, duboku i trajnu ljubav i dozvolio je Trojancima da je sahrane uz počasti.³⁸⁷
- Na spomeniku iz Bara (br. 22) imamo fragmentovane prikaze Lova na Kalidonskog vepra. Fragmenti su pronađeni tokom zaštitnih istraživanja 1985. godine u prostoru br. 150 ispred franjevačkog manastira i crkve Sv. Nikole u Starom Baru. Sarkofag je u sekundarnoj upotrebi preoblikovan u lučne, fino klesane komade, koji su se spajali u lunetu glavnog portala crkve iz XIII vijeka, koja je razorena prilikom eksplozije municije 1912. godine. Pronađeno je četiri fragmenta, ali je četvrti toliko neprepoznatljiv da ga zbog toga nismo ni naveli. Na prvom fragmentu raspoznaju se dvije muške figure sa podignutim rukama (T. 31, sl. 266). Oko vrata obje figure stoje nabori ogrtača koji pada niz leđa. Scena odaje utisak pripreme za borbu. Na drugom fragmentu, stoje dva učesnika u mitološkoj sceni (T. 31, sl. 267). Prvoj figuri glava je skoro sasvim odlomljena. Ruka je najvjerovatnije savijena u laktu u stavu spremnom

³⁸⁶ Mijović i Kovačević 1975, 48-51.

³⁸⁷ Cermanović i Srejić 1996, 26, 436.

za napad i najvjerojatnije drži mač. Ova figura je obučena u hlamidu, koja pada preko lijevog ramena. Ispod ove predstave je drugi heroj sa kapuljačom na glavi sa vidljivim detaljima očiju, dok je donji dio lica odlomljen, ali je očuvan ostatak brade. Moguće da druga figura predstavlja ranjenog lovca u okviru velike scene lova. Kod trećeg fragmenta, ljudska predstava se nalazi sasvim ispod gornje, dvostruko profilisane ivice sarkofaga, na krajnjoj lijevoj strani kompozicije (T. 31, sl. 268). Ovdje je isklesana glava muškarca u profilu sa šlemom na glavi, suprotno okrenuta od centralne predstave. Lice ove glave je takođe oštećeno. Sudeći po tome kako je vrh brade pripijen na odlomljenu masu, za koju se može pretpostaviti da je otkinuti dio ramena figure, može se zaključiti da je desna ruka bila podignuta. Na desnoj strani fragmenta, nalazi se glava konja povijenih pramenova grive. Figura je najvjerojatnije bila isklesana u propetom stavu. Prema postavci ovih kompozicija, realno je pretpostaviti da je konjanik jedan od dva Dioskura, čije su figure po pravilu klesane na konjima sa desne strane. S obzirom da na nijednom fragmentu nisu očuvani likovi, najvjerojatnije su prilikom ugradnje u crkvu, namjerno oštećeni. Motiv Meleagra veoma je čest, jer se pokojnik koji leži u sarkofagu, identifikuje sa tragičnim junakom ovog mita. Ovaj prikaz je bio veoma popularan na sarkofazima iz III vijeka i na njima je gotovo uvijek prikazivana tema lova na Kalidonskog vepra, koja se prema rasporedu figura pojavljuje u pet grupa prikaza.³⁸⁸ Naime, radi se o lovu Meleagra, sina kralja Eneje, kako bi spasio kalidonske vinograde i polja od strašnog vepra, koga je poslala Artemida, ljuta na Eneju jer je zaboravio da joj prinese žrtvu nakon jedne žetve. Nakon uspješnog lova, Artemida je izazvala svađu između Etolaca i Kureta oko podjele plijena. Na kraju Meleagra ubija majka, jer je u tom sukobu ubio svoje ujake i navukao srdžbu na sebe. Po nekim predanjima, u lovu su učestvovali gotovi svi veliki grčki junaci, među njima i Dioskuri, Tezej, Admet, Pelej i drugi.³⁸⁹ Upravo su scene sa tim junacima i bile omiljene na sarkofazima. Predmetni prikaz je najsličniji onom na splitskom primjerku, koji pripada četvrtoj grupi prikaza. Kod njega se javljaju grupe sa po dvije figure na

³⁸⁸ Zagarčanin 2012, 56-59.

³⁸⁹ Cermanović i Srejšević 1996, 340-341.

svakom prikazu. Porijeklo fragmenata je nepoznato. On može poticati sa Barskog polja, ali je veća vjerovatnoća da je donešen sa Duklje.³⁹⁰

- Natpis br. 25 sa prikazom mlađe muške osobe, zanimljiv je sa aspekta predanja. Naime, prema lokalnom predanju, ovaj muški lik predstavlja Aleksandra Makedonskog.³⁹¹
- Veoma je značajno mjesto nalaza natpisa br. 29 sa aspekta ubikacije Akruvijuma.³⁹² Oko mjesta pronalaska ovog natpisa vodile su se polemike, jer Momsen navodi da je pronađen na Prevlaci. U Bokokotorskom zalivu imamo dva mjesta sa tim nazivom, Oštri rt na ulazu u zaliv i Ostrvo cvijeća, odnosno, Ilovicu kod aerodroma u Tivtu. Ustanovljeno je da se natpis nalazi na ovom drugom poluostrvu u podu oltarske apside sa desne strane u crkvi Sv. Trojice.³⁹³
- Natpis br. 42, prema Farlatiju, pronađen je u Starom gradu ili kotorskom polju (Škaljari), dok je Fortis naveo da je ovaj natpis pronađen u iskopu kod vrata na Gurdiću, južnih gradskih vrata Starog grada. Prema Momzenu, predmetni natpis nalazi se u muzeju Nani u Padovi (Italija).³⁹⁴
- Natpis br. 43 je na grčkom jeziku i nađen je na lokalitetu koji je mogao predstavljati nekropolu, ali je uništen tokom zemljanih radova 2003. godine.³⁹⁵
- Što se tiče spomenika br. 55, u niši su *en face* prikazana dva pokojnika. Pokojnica u desnoj ruci drži nekakav predmet. Muška osoba u desnoj ruci, podignutoj na grudi, drži pehar. U soklu su predstavljena još dva poprsja sa sudom u centralnom dijelu. Mlada ženska osoba drži ključ u desnoj ruci, koji bi je mogao odrediti kao gazdaricu domaćinstva ili bi se mogao protumačiti kao simbol boginje podzemnog svijeta Hekate ili Dijane. Pažljivim posmatranjem lica pokojnice, uočava se velika sličnost sa predstavom takozvanog genija jeseni sa nadgrobnog cipusa Pakonije Montane iz Komina. U središnjem dijelu je stilizovani sud sa spiralno savijenim krajevima drški iz koga izlazi lozica sa veoma stilizovanim listovima. Desno od suda je djelimično

³⁹⁰Zagarčanin 2012, 61-62.

³⁹¹Martinović 2011, 45.

³⁹²Martinović 1967, 35-36.

³⁹³Martinović 2011, 81-82.

³⁹⁴Martinović 2011, 97.

³⁹⁵Martinović 2011, 283.

oštećeno poprsje muškarca. Predstavljen je sa desnom rukom podignutom do grudi, u kojoj je, kako se čini, držao grozd.³⁹⁶

- Na spomeniku br. 63 isklesana je predstava Hermesa, najmlađeg od dvanaest olimpskih bogova, koji je sin Zeusa i Atlantove kćerke Maje. On je Zeusov lični glasnik, ali i glasnik Hada i Persefone. On je bio jedno od najomiljenijih božanstava u grčkom svijetu, jer je uvijek pomagao smrtnicima. Hermes je potkradao bogove, te su ga stoga poštovali lopovi i trgovci. Njemu je posvećen broj četiri, jer je rođen četvrtog dana u mjesecu. Njegove svete životinje su pijetao i kornjača, dok su mu atributi putnički šešir, čudotvorni štapić, glasnički štap i krilata obuća. Kao bog trgovine, u rukama drži kesu, a kao zaštitnik pastira i stada na ramenima nosi ovna ili goveče. Njemu se žrtvuju kolači, razno voće, med i mješavina vode i vina, svinja, ovan, koza, jare, kao i jezici žrtvovanih životinja. Prvo je prikazivan kao stariji muškarac, šiljate brade i duge kose, odjeven u kratak hiton, preko koga je prebačena hlamida sa pastirskim ili putničkim šeširom sa dubokom putničkom obućom na nogama. Od sredine V vijeka p.n.e., njegov lik se postepeno mijenja, pa se prikazuje kao mladić obučen u kratak hiton sa petatosom zabačenim na potiljak i sa krilatom obućom. U helenističko-rimskoj umjetnosti preovlađuju njegove dječake predstave. Od sredine III vijeka p.n.e. na njegovoj obući se redovno prikazuju krilca, a na kerikeonu dvije uvijene zmije.³⁹⁷
- Na natpisu br. 71 prikazani su čovjek sa psom i nejasna ljudska figura.³⁹⁸
- Zanimljiv je i titulus (natpis br. 74), u čijem natpisu se spominje ascija, karakterističan pomen za spomenike na teritoriji Dalmacije kao odraz određenog pogrebnog rituala. Za sada je otkriveno oko 90 spomenika na teritoriji provincije Dalmacije na kojima je dat prikaz ascije ili je spomenuta u tekstu natpisa.³⁹⁹
- Na natpisu br. 75 spominje se kao postavljač vinogradar, što predstavlja kuriozitet među natpisima iz Boke Kotorske, jer je jedini natpis na kome se daju podaci o

³⁹⁶Cvijetić 2012, 173-176.

³⁹⁷Cermanović i Srežović 1996, 225-227.

³⁹⁸Martinović 2011, 50-51.

³⁹⁹Martinović 2011, 77.

zanimanju, pored natpisa br. 71, 43 i još jednog iz Risna (vidi natpis iz Risna br. 9), što je veoma bitno sa aspekta proučavanja strukture stanovništva naših krajeva u antici.⁴⁰⁰

1. **Cipus**, Ljutići-opština Pljevlja (T.28, sl. 239)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus od plavosivog krečnjaka nalazio se na groblju u selu Ljutići kod Pljevalja. Prednja strana s natpisnim poljem sasvim je odbijena, dok je na lijevoj bočnoj strani u okviru ukrašenom lozicom, isklesan Atis u dugoj haljini, s trorogim šeširom i nadolje oborenom buktinjom.

Dimenzije: 116 x 64 x 50 cm

Lit: Martinović 2011, 267 i LIMC VI-1 1992, 1036.

Dat: II - IV vijek

2. **Nadgrobna stela**, Kalušići-opština Pljevlja (T.28, sl. 242)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Gornji dio nadgrobne stele s imitacijom niskog timpanona i akroterija, te isklesanim delfinima. U pravougaonoj niši predstavljeno je poprsje pokojnika u togi sa svitkom u desnoj ruci. Izvađena je oko 1930. godine iz ruševina starog mosta na potoku Vezičnica u Kominima. Nalazila se kod kuće Petra Kneževića u Kalušićima. Natpisno polje uokvireno je trostrukom profilacijom i stilizovanom lozicom. Stela je prelomljena odmah iznad natpisa.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 256.

Dat: II - IV vijek

3. **Nadgrobna stela**, Gradac-opština Pljevlja (T.28, sl. 243)

Gradac, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela pronađena slučajno početkom 2009. godine u koritu Vriočkog potoka u selu Gradac. Prednja strana podijeljena je na dva polja. Gornje polje je u obliku duple edikule sa dva ženska i jednim dječijim poprsjem u sredini, klesani u dubokom reljefu.

⁴⁰⁰Martinović 2011, 78-79.

Donje, natpisno polje, profilisano je trostrukom profilacijom sa djelimično očuvanim natpisom u sedam redova. Usadnik je slomljen i izgubljen.

Dimenzije: 1,60 x 0,87 x 0,30 m

Lit: Cvijetić 2010, 141-143.

Čitanje: [...] | [...] US NOV [...] | [...] MAXIMVS | [...] PIEN[ti] | [is] SIMI NEPT[es?] [...] | [...] MOV VIVI ET [...] | SAMIANO ET RVFINVS | V(ivi) I(psi) S(ibi)

F(ecerunt)

Dat: III vijek

4. **Nadgrobna stela**, Gradac-opština Pljevlja (Natpis nedostupan)

Gradac, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela skoro sasvim izlizana s figuralnim predstavama dva lika, možda žene i muškarca u dvostrukoj lučnoj niši. Ispod likova pravilno kvadratno natpisno polje s gotovo sasvim izbrisanim natpisom.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 228.

Dat: II - IV vijek

5. **Nadgrobna stela**, Otilovići-opština Pljevlja (T.28, sl. 245)

Otilovići, Inv. br. bb, Kamen

Gornja polovina stele od sivkastog krečnjaka. U polukružnoj reljefnoj edikuli, čiji okvir formiraju ornamenti ukomponovanih listova, predstavljena su poprsja dvoje pokojnika. Lijevo je prikaz žene. Dugi veo prebačen preko njene kose dopire do ispod ramena. Muškarcu do nje desna ruka je podignuta do grudi.

Dimenzije: 60 x 63 x 26 cm

Lit: Cvijetić 2012, 177-178.

Dat: II - III vijek

6. **Nadgrobna stela**, Otilovići-opština Pljevlja (T.29, sl. 246)

Zavičajni muzej u Pljevljima, Inv. br. bb, Kamen

Fragment stele od sivkastog krečnjaka. Djelimično je vidljivo samo poprsje ženske

osobe u polukružnoj reljefnoj edikuli, dok drugi dio predstave nedostaje. U uglu iznad edikule, nalazi se trolisna rozeta. Pronađena je prije par godina na lokalitetu Gromilice, na imanju Neđeljka Grujičića u Otilovićima (750 metara od pronađene ranohrišćanske crkve u Otilovićima).

Dimenzije: 40 x 43 x 20 x 20 cm

Lit: Cvijetić 2012, 178.

Dat: II - III vijek

7. **Cipus**, Budimlje-opština Berane (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus kvadratnog oblika. Nalazio se na groblju sela Budimlje kod Berana. Natpis teče u dva reda i dosta je oštećen.

Dimenzije: 85 x 141 x 53 cm

Lit: Martinović 2011, 236.

Čitanje: [...]M MAXIMV | M AN [...]IVS

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

8. **Sarkofag**, Riječani-opština Nikšić (T.29, sl. 249)

Riječani, Inv. br. bb, Kamen

Sarkofag s figuralnim prikazima konja i konjanika s jedne i druge strane natpisa. Natpis na sarkofagu teče u osam redova, izveden slovima visine 6 i 3,5 cm. Sarkofag je iskopan 1902. godine na Suntuliji u Riječanima, ali je 1938. godine prednja strana s reljefima i natpisom otklesana i od sarkofaga je napravljeno seosko pojilište za stoku.

Dimenzije: 55 x 215 x 20 cm

Lit: Martinović 2011, 167.

Čitanje: AGIRRO EPICADI F(ilius) PRINCIPI K(asteli) SALTHVA | ET TEMEIAE
GLAVI F(iliae) FECIT EPICADVS F(ilius) | VT PRIMVM AETATIS
COMPLERVNT TEMPORA VITAE | ET GENITOR FATO CONDITVS EST
TVMVLO | PROTINVS INSCRIPSIT PIETAS NOMEN MATRISQVE PATRIS(que)
| VTLEGERENT CVNCTI GENITORIS NOMINA SAEPE | HOC DECET VT NATI

COMPONANT OSSA PARENTVM | ET CINERI SEDEM SVBSTITVAT PIETAS

Prevod: Agiru, Epikadovom sinu, princepsu kastela Saltua i Temeji, Glavovoj kćeri, napravi Epikad, sin *ut primum aetatis complerunt tempora vitae et genitor fato conditus est tumulo protinus inscripsit pietas nomen matrisque patris(que)* da bi čitali svi roditelja imena često. Ovako doliči da potomci sakupe kosti roditelja i pepeo nadomjestivši ljubav

Dat: II vijek

9. **Sarkofag**, Riječani-opština Nikšić (T.29, sl. 250)

Zavičajni muzej u Nikšiću, Inv. br. bb, Kamen

Prednja strana sarkofaga, na čijoj je lijevoj strani isklesan konj, a na desnoj dvije životinje u trčećem stavu ispod stabla. Natpis je isklesan u osam redova. Pronađen je kad i gornji na istom mjestu.

Dimenzije: 55 x 215 x 20 cm

Lit: Martinović 2011, 147-148.

Čitanje: CAIVS EPICADI F(ilius) PRINCEP\$ CIVITATIS DOCLEATIVM H(i)C SITVS | HOC FIERI IVSSIT GENITOR SIBI ET | SVIS SET FILI(i) EIVS PLASSVS EPICADVS | SCERDIS V(e)RZO ET SVMMA ADIECTA | EFFICIT ISTVD OPVS EST PIETAS NATIQVE| HOC AVXSISSE VIDENTVR ET DECORANT| FACTO ET DOCENT ESSE PIOS

Prevod: Gaj, Epikadov sin, princeps grada Dokleata ovdje je položen. Ovo izraditi naloži roditelj njemu i svojim. A sinovi njegovi Plazo Epikad i Scerdis Verzo i dodatom svotom izvršiše ovaj rad. Ljubav potomka ovo pomaže da lijepo izgleda i krasi urađeno i uči da budemo pobožni

Dat: I vijek

10. **Nadgrobna ploča**, Riječani-opština Nikšić (T.29, sl. 251)

Riječani, Inv. br. bb, Kamen

Velika horizontalna nadgrobna ploča, odlomljenog donjeg desnog ugla, koja se nalazi sa još nekoliko sličnih ploča na zapadnoj strani udoline Riječana, blizu zgrade škole. U samom vrhu, natpis je djelimično čitljiv u drugom redu, dok se u trećem i četvrtom

redu određuje doba života.

Dimenzije: 125 x 90 x 39 cm

Lit: Martinović 2011, 145.

Čitanje: T(ito) FLAVIO LVSSIO | FLAVIS[...]ARVIE | [...] VI(xit) AN(nos) | XII[...]

Prevod: Titu Flaviju Lusiju FLAVIS ARVIE.....živio godina 12.....

Dat: I vijek

11. **Natpis**, Riječani-opština Nikšić (Natpis nedostupan)

Kuća Jova Spasojevića u selu Riječani, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani natpis, obijen sa svih strana. Natpis je sačuvan u dva reda.

Dimenzije: 20 x 32 x 26 cm

Lit: Martinović 2011, 144.

Čitanje: [...]BAR D[...] | [...]V O[...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

12. **Nadgrobna ploča**, OZRINIĆI-opština Nikšić (T.29, sl. 252)

Zavičajni muzej u Nikšiću, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobni natpis u pet redova, nalazio se kod crkve u selu OZRINIĆI, na lokalitetu Ogradice. Nedostaje donji lijevi ugao.

Dimenzije: ? cm

Lit: Martinović 2011, 141.

Čitanje: M(arcus) CAESIVS | EPIDIANVS | VIVO FECIT | SIBI ET SVIS | V(?)
SEP(ulturam)

Prevod: Marko Cesije Epidijan živ napravi sebi i svojim V(?) grobnicu

Dat: I - IV vijek

13. **Ploča**, Martinička Gradina-opština Danilovgrad (T.29, sl. 253)

Zavičajni muzej u Danilovgradu, Inv. br. bb, Kamen

Mramorna ploča, vrlo fragmentovana, naknadno upotrijebljena kao spolija. Pronađena je na istraživanjima preromaničke bazilike na Martiničkoj Gradini kod Spuža. Natpis

je sačuvan u devet redova, ali nije u potpunosti definisan. Visina slova u prva dva reda je 7 cm, a ostalih slova 6 cm.

Dimenzije: visina-91; najjuža pozicija-24; najšira pozicija-35; debljina-10,5 cm

Lit: Martinović 2011, 129 i Šaletić, Iković i Žižić 2011, 42.

Čitanje: [...]L(ucio) FL(avio) [...] | [...]MV[...] | [...]II VIR(?)[...] | [...]II VIR(?) | [...] LFL MV(?)[...] | [...]AN[...] | [...]L(ucio) FL(avio) CA [...] | [...]PATRI [...] | [...] TISIM(?)[...]

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II vijek

14. **Sarkofag**, Sige-opština Danilovgrad (T.29, sl. 254)

Zavičajni muzej u Danilovgradu, Inv. br. bb, Kamen

Fragment sarkofaga na kome se nalazi dio dinamičnog prikaza Amazonomahije, odnosno, motiv ovekovječene ljubavi iskazan u pogledu Pentesileje. Potiče sa lokaliteta Sige.

Dimenzije: 68 x 80 x 68 x 15 cm

Lit: Šaletić, Iković i Žižić 2011, 40.

Dat: II vijek

15. **Titulus**, Podgorica (Napis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus kod koga je natpisno polje izlizano i bez profilacije. Natpis teče u šest redova. Slova prva tri reda većeg modula, visine 3,5 cm, duboko su urezana. Pronađen je u Zagoriču, na imanju Ilije Vukanovića 1930. godine.

Dimenzije: 27 x 23 x 2,5 cm

Lit: Martinović 2011, 181.

Čitanje: C [...]A | FELICI DO(mo) | SALONA DEF(uncto) AN(norum) | XXX OCTAVIA | ACANTIS MAR(i) | TO

Prevod: C.....A Feliksu, rodom iz Salone, sahranjenom od godina 30, Oktavija Akantis, suprugu

Dat: I - IV vijek

16. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 260)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus bez okvira, s natpisom u četiri reda. Slova su nejednakog modula. Nađen je kod kuće Radonje Savova.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 184.

Čitanje: FL(aviae) PHOEBE | Q(uae) V(ixit) ANN(os) VI | IVLIA DOMITIA |
MATER FECIT

Prevod: Flaviji Febi koja je živjela godina 6, Julija Domicija majka, napravi

Dat: II - IV vijek

17. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 262)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment titulusa. Ostaci natpisa u pet redova, izvedenog plitko i nevješto urezanim slovima. Nađen je na Zlatici, a kasnije je stajao u čitaonici u Podgorici.

Dimenzije: 25 x 30 x 8 cm

Lit: Martinović 2011, 190.

Čitanje: EL(?) MA(?) | CONIVGI | QVAE VI(xit annis) | XXXV | IM(?)

Prevod: EL(?) MA(?) supruzi koja je živjela godina 35 IM(?)

Dat: I - IV vijek

18. **Titulus**, Podgorica (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment natpisa, najvjerojatnije titulusa. Natpis je očuvan u šest redova, izveden je slovima visine oko 3 cm. Natpis je nađen prilikom iskopavanja bazilike na Zlatici.

Dimenzije: 38 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 188.

Čitanje: [...]BAEBIO S [...] | [marit?]O PIENT(issimo) | [...] (ux)OR ET BA[ebio?] |
[...]MEM[oria?] [...] | [...]qu]I VIX(it) [an](nos?) | [...]M(ensium?)

Prevod:Bebiju S.....suprugu pobožnom.....žena i Bebiju.....uspomena
.....koji je živio godina.....mjeseci.....

Dat: I - IV vijek

19. **Titulus**, Vuksanlekići-opština Podgorica (T.30, sl. 263)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Uokvireni natpis, koji je bio ugrađen u kuću Prena Mačije u selu Vuksanlekići blizu Tuzi.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 193 i Vulić 1931, 123.

Čitanje: CASSIAE C(ai) F(iliae) AN | NAE C(aius) CASSIVS LON | GINVS
CONTVBERNA | LI SVAE BENE ME[re]NTI | FECIT | ET SIBI ET SVIS

Prevod: Kasiji, Gajevoj kćeri, Ani, Gaj Kasije Longin naložnici svojoj dobro zaslužnoj napravi i svojim

Dat: I - IV vijek

20. **Titulus**, Vuksanlekići-opština Podgorica (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Uokvireni natpis, koji je bio ugrađen u kuću Prena Mačije u selu Vuksanlekići.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 194.

Čitanje: L(ucius) PLETORIVS VALES | L(uciae) PLETORIAE FILIAE | LORICAM
FECIT | Q(v)AE VIXIT AN(nos) X | ET SIBI ET SVIS FECIT

Prevod: Lucije Pletorije Vales Luciji Pletoriji kćerki pokrov napravi koja je živjela godina 10 i sebi i svojim napravi

Dat: I - IV vijek

21. **Nadgrobna stela**, Vuksanlekići-opština Podgorica (T.31, sl. 264)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela, profilisana u gornjem i donjem dijelu, s timpanonom u kome je rozeta i sa akroterijima. Natpis je bez okvira, na dijelu između profilacija i izveden je slovima nejednake visine u šest redova. Nađena je kod sela Vuksanlekići.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 194.

Čitanje: CRINETISA | ARMONIAE | IDONIA PIA | CIDAMNVS C | VM NATIS
SVI | S F(ecit)

Prevod: Krinetisa Armonije Idonija Pija Cidamnus s rođenim svojim napravi

Dat: I - IV vijek

22. **Sarkofag**, Bar (T.31, sl. 266,267,268)

Zavičajni muzej u Baru, Inv. br. bb, Kamen

Tri fragmenta sarkofaga sa reljefnom predstavom Lova na Kalidonskog vepra.
Slučajan nalaz.

Dimenzije: 1-31 x 28 x 20; 2-30 x 28 x 20, 3-23 x 30 x 14 cm

Lit: Zagarčanin 2008, 16.

Dat: III vijek

23. **Cipus**, Budva (T.31, sl. 269)

Stari grad Budva, Inv. br. bb, Kamen

Masivni prizmatični cipus iskopan je tokom istraživanja u budvanskom Starom gradu 1984. godine. Cipus ima bogato profilisanu bazu s tri strane, dok je zadnja strana potpuno ravna i lošije obrađena, a gornja površina cipusa i njegova lijeva strana potpuno su oklesane, te se ne zna kako se on završavao. Natpis je uklesan na čeonj strani, unutar kvadratnog natpisnog polja, uokvirenog fino izvedenom trostrukom profilacijom. Izveden je slovima kvadratne kapitale u dva reda.

Dimenzije: 100 x 100 x 80 cm

Lit: Martinović 2011, 53.

Čitanje: VINICIA | PAVLINA

Prevod: Vinicija Paulina

Dat: I - IV vijek

24. **Titulus**, Mirišta-opština Budva (T.31, sl. 271)

Arheološki muzej u Splitu, Inv. br. bb, Kamen

Oštećeni natpis sa četiri reda je pronađen još 1911. godine na lokalitetu Mirišta u Petrovcu. Oko 1914. godine prenešen je u Arheološki muzej u Splitu.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 91-92.

Čitanje: C(aius) CORDIVS VIX(it) | TANDE(m) V(ivus) F(ecit) SIBI ET |
SECVNDAE SATV | RIAE CONIVGI PI(i)S(simae)

Prevod: Gaj Kordije proživje toliko (da) sam učini sebi i Sekundi Saturiji supruzi voljenoj

Dat: I - II vijek

25. **Nadgrobna stela**, Boka Kotorska (T.32, sl. 273)

Perast, Inv. br. bb, Kamen

O uslovima i vremenu pronalaska ove stele u sivom krečnjaku ne zna se ništa. Ugrađena je nad prozorskim okvirom iznad stepeništa hotela „Vila Perast“. Donji dio natpisa izlazi iz ose zida za oko 10 cm. Lik predstavljen na spomeniku rađen je u dubokom reljefu i samo je zadnjim dijelom vezan za pozadinu, neobrubljenu kamenu ploču sa završetkom u obliku zabata. Prikazana je mlađa muška osoba do visine grudi, s kosom podvezanom vrpcom i rukama prekrštenim na grudima. Nos figure je odlomljen.

Dimenzije: 60 x 50 cm

Lit: Martinović 2011, 45.

Čitanje: PHILIPPO | [a]NNORV[m] [...]

Prevod: Filipu od godina (?).....

Dat: I - IV vijek

26. **Cipus**, Boka Kotorska (T.32, sl. 277)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus u sekundarnoj upotrebi neko vrijeme je bio uklesan na prednjoj strani nekog dovratnika. Natpisno polje uokvireno je običnom urezanom linijom. Ovalni nastavak je

odlomljen i nedostaje.

Dimenzije: 16 x 9,5 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 71.

Čitanje: MAX(imo) RAN | THO VIX(it) | ANN(orum) VI M(ensium) II | T(itus)
FIZOSIM(i) | FIL(ius) V(ivus) P(osuit) SIBI | HER(edibus) SVIS

Prevod: Maksimu Rantu koji proživje godina 6 i mjeseca 2 Tit Fizosimov sin živ postavi sebi i potomcima svojim

Dat: II - III vijek

27. **Titulus**, Boka Kotorska (T.32, sl. 278)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je bio uzidan iznad portala dvorišnog ulaza u palatu Zmajević u Perastu.

Okolnosti nalaza su nepoznate. Natpisno polje je uokvireno jednostrukom profilacijom širine 2 cm.

Dimenzije: 26 x 14 x 6 cm

Lit: Martinović 2011, 79.

Čitanje: DIOCAS DIO | CAENV CILIX | ANN(orum) XXXX | LUP(us) BEN(e)
M(erenti)

Prevod: Diokas Diokenov Kiličanin od 40 godina. Lupus veoma zaslužnom

Dat: I - IV vijek

28. **Titulus**, Boka Kotorska (T.32, sl. 279)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je bio uzidan sa još nekoliko drugih natpisa u zidove prizemne prostorije palate Zmajević u Perastu. Desna strana teksta je oštećena i nedostaju pojedina slova.

Natpisno polje je s tri strane uokvireno prostom jednostrukom profilacijom širine 1,5 cm.

Dimenzije: 17,5 x 16,5 cm

Lit: Martinović 2011, 80.

Čitanje: M(arcus) PLAET(or, -orius?) | M(arci) FI(lius) SERGIA | H(ic) I(ntus)
S(itus) E(st) VIXIT AN(norum) XXV

Prevod: Marko Pletor(ije?) Markov sin iz Sergija tribusa ovdje je sahranjen, poživje
godina 25

Dat: I - IV vijek

29. **Titulus**, Boka Kotorska (T.32, sl. 280)

Crkva Sv. Trojice na Prevlaci, Inv. br. bb, Kamen

Natpis je uzidan u pod oltarne apside sa desne strane u crkvi Sv. Trojice na Prevlaci
kod Tivta.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 81-82 i Parović-Pešikan, Martinović, Trbuhović i Savić-
Trbuhović 1978, 146-147.

Čitanje: C(aio) EGNATIO | C(ai) F(ilio) SERG(ia tribu) | MARCELLO DEC(urioni)
| IVLIA TERTVLLA MATER | IVLIVM PHILINVM ET | IVLIVM CRESCENTEM
| LIBERTOS TESTAMENTO | PONERE IVSSIT | L(oco) D(ato) D(ecreto)
D(ecurionum)

Prevod: Gaju Egnaciju Gajevu sinu, iz tribusa Sergija Marcelu, dekurionu Julija
Tertula, majka Juliju Filinu i Juliju Krescentu oslobođenicima, testamentom da
podignu naredi. Mjesto dato odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

30. **Titulus**, Boka Kotorska (T.33, sl. 282)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Ne zna se gdje je ovaj natpis pronađen. Uklesan je na kamenoj ploči, koja je djelimično
oštećena s desne strane i pri vrhu, čime je i nekoliko slova natpisa odlomljeno.

Profilacije nema.

Dimenzije: 26 x 22 cm

Lit: Martinović 2011, 83.

Čitanje: SIICVND[a] | PVBLIC[a] | FILIA | P [...]TISVS

Prevod: Sekunda Publika kćerka P [...]TISVS

Dat: I - IV vijek

31. **Titulus**, Bigova (T.33, sl. 285)

Crkva Sv. Nikole u Bigovi, Inv. br. bb, Kamen

Natpis, koji je u stvari donji desni ugao titulusa, nađen je prije nekoliko godina kod iskopavanja jednog groba u porti crkve Sv. Nikole u Bigovi. Izrađen je od crvenkastog lokalnog kamena sa finom profilacijom, djelimično oštećenom sa očuvanom desnom polovinom tri reda natpisa.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 86.

Čitanje: [...]SICA | [...]VA FECIT | [...]VIS

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: I - IV vijek

32. **Natpis**, Boka Kotorska (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis o kome se ne zna gotovo ništa, ni okolnosti nalaza nisu poznate.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 97-98.

Čitanje: C(aio) CLODIO C(ai) F(ilio) SERG(ia tribu) VITELINO | DVOVIRO I(ure)
D(icundo) IVDIC(e) EX V(quinque) DEC(uriis) | EQVO PVBL(ico) [h]VIC
DEFUNCT(o) | ORDO DECVR(ionum) LOCVM SEPV | LTVRAE IN(pensam
funeris decrevit)

Prevod: Gaju Klodiju, Gajevu sinu, iz tribusa Sergija, Vitelinu duumviru što izriče pravdu, sudiji između pet dekuriona vitezu, ovdje sahranjenom vijeće dekuriona mjesto sahrane s troškovima odredi

Dat: I - IV vijek

33. **Natpis**, Orahovac (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je otkriven u Orahovcu između Perasta i Kotora prilikom oranja njive.

Kasnije je bio smješten u palati Zmajević u Perastu.

Lit: Martinović 2011, 101.

Čitanje: [...] STATIO F(ilio) SERG(ia tribu) VALENTI | PATRI AN(norum) LVIII |
EGNATAE L(uci) F(iliae) BVCCVLAE | MATRI AN(norum) XXXXVIII |
[va] LENTINVS ET CRASSVS | PARENTIBVS SVIS FECER(unt)

Prevod:Statiju sinu iz tribusa Sergija, Valensu ocu, od godina 58 i Egnaciji,
Lucijevoj kćerki, Bukuli majci, od godina 48 Valentin i Kras roditeljima svojim
postaviše

Dat: I - IV vijek

34. **Natpis,** Boka Kotorska (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je bio ugrađen u zidove crkve Sv. Đorđa pred Perastom, ali je nestao.
Moguće da je bio u obliku cipusa.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 101.

Čitanje: TIFATIAE AMAT | AE SECVNDA | FILIA MATRI | ANNOR(um)
XXXXX

Prevod: Tifatiji Amati Sekunda kćerka majci od godina 50

Dat: I - IV vijek

35. **Nadgrobna stela,** Kotor (T.33, sl. 286)

Kotor, Inv. br. bb, Kamen

Stela sa trouglastim gornjim dijelom u vidu timpanona i dva polukružna akroterija sa
obje strane zabata. U centralnom polju urezan je lik nedefinisanog pola, obučen u togu
sa rukama prislonjenim na grudi i visoko pričešljanom kosom. Natpisa nema.
Spomenik je ugrađen iznad prozora drugog sprata nad ulazom u franjevački samostan
pored crkve Sv. Klare u Kotoru.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 46.

Dat: I - IV vijek

36. **Cipus**, Stari grad Kotor (T.33, sl. 287)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Vrlo fragmentovani cipus, otkriven je prilikom iskopa u ulici iza katedrale Sv. Tripuna u Starom gradu. Radi se o gornjem dijelu kubusa cipusa s odlomljenim nastavkom. Prednji dio cipusa s natpisnim poljem bio je uokviren dvostrukom profilacijom, čiji je lijevi ugao takođe odlomljen, te je ostalo samo ime pokojnika.

Dimenzije: 34 x 14 x 22 cm

Lit: Martinović 2011, 69-70.

Čitanje: C(aio) LVRIO[...]

Prevod: Gaju Luriju.....

Dat: I - IV vijek

37. **Cipus**, Kotor (T.33, sl. 288)

Centar za kulturu u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Prizma ovog cipusa je koso prelomljena u donjem dijelu. Sačuvani dio natpisnog polja uokviren je vegetabilnim ornamentom i trostrukom profilacijom širine 7 cm, dok su dvije bočne strane uokvirene samo biljnim ornamentom lozice na kojima se razaznaju donji djelovi figura Atisa s vijencima i nadalje oborenim bakljama. Natpis je izveden slovima tipa kvadratne kapitale, veličine 4,5 cm.

Dimenzije: 86 x 62 x 43 x 72 cm

Lit: Martinović 2011, 48-49.

Čitanje: [...]VIVI SIBI FECER(unt)

Prevod:Živi sebi napraviše

Dat: I - IV vijek

38. **Cipus**, Stari grad Kotor (T.33, sl. 289)

Stari grad Kotor, Inv. br. bb, Kamen

Masivni cipus pronađen je avgusta 1987. godine prilikom istraživanja temelja prvobitne crkve - martirija Sv. Tripuna. Ležao je ispred samog ulaza u novootkrivenu crkvu, tako da je jednom bočnom stranom služio kao ploča za nogostup ispred ulaza,

dok je čeona strana s natpisom bila u zemlji. Na prednjoj strani je natpisno polje uokvireno klasičnom trostrukom profilacijom širine 5 cm, kao i dvije bočne strane.

Slova natpisa su kvadratne kapitale, veličine od 7 i 4 cm.

Dimenzije: 63 x 58 x 95 cm

Lit: Martinović 2011, 49-50.

Čitanje: IVLIA | CRISPINA | EXTESTAMENT(o) | STATI(i) CILONIS |
EGNATIVS | RAPITO GENER | POSVIT

Prevod: Julija Krispina po testamentu Statija Cilonova Egnacije Rapito, zet postavi

Dat: I - IV vijek

39. **Titulus**, Kotor (T.34, sl. 294)

Kotor, Inv. br. bb, Kamen

Titulus uzidan desno iznad ulaznog gotičkog portala crkve Sv. Pavla u Kotoru. Mjesto nalaza nije poznato. Fino izvedena trostruka profilacija široka je 4 cm, a slova su tipa rustične kapitale.

Dimenzije: 45 x 30 cm

Lit: Martinović 2011, 78.

Čitanje: SEX(tus) P(ublius?) GRACILIS AN(norum) LX | Q(uintus) P(ublius?)
GRACILIS F(ilius) AN(norum) XX | M(arcus) AEMILIVS CELER AN(norum) |
XXV H(ic) S(iti) S(unt)

Prevod: Sekst Publije(?) Gracilis, od godina 60 Kvint Publije(?) Gracilis, sin, od godina 20 Marko Emilije Celer od godina 25 ovdje su sahranjeni

Dat: II - III vijek

40. **Titulus**, Kotor (T.34, sl. 296)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragment titulusa pronađen prilikom iskopa zemlje za vodozahvatni kanal u ulici iza katedrale Sv. Tripuna u Starom gradu. Natpisno polje je udubljeno za 1,5 cm i uokvireno plastičnom trakom širine 3 cm.

Dimenzije: 20 x 17 cm

Lit: Martinović 2011, 84-85.

Čitanje: [...] | [...] CISILLA | [...] IIBUS | [...] INVATIM | [...] PLICA

Prevod:CISILLA.....IIBUS.....INVATIM.....PLICA

Dat: II - III vijek

41. **Titulus**, Kotor (T.34, sl. 297)

Kotor, Inv. br. bb, Kamen

Vrlo loše sačuvan natpis s dvostrukom profilacijom, ugrađen u okrenutom položaju ispod prozora drugog sprata na južnoj fasadi zgrade br. 514 u Starom gradu. Rađen od mekanog kamena žute boje, ali je nečitak, jer nije dostupan izbliza.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 86.

Čitanje: [...] OEVI | [...] | VANII Q(?)VAE | [...]VE

Prevod: Natpis se ne može prevesti

Dat: II - III vijek

42. **Natpis**, Kotor (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Jedini izgubljeni monumentalni natpis, opisan je od strane Momsena.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 97.

Čitanje: SEX(to) CIPIO | C(ai) F(ilio) SERG(ia tribu) | FIRMINIANO | C(aius)
CIPIVS APER | PATER T(estamento) P(oni) I(ussit) | ET EPVLO DE | DICARI |
C(aius) CIPIVS APER | CONSOBRIN(us) | HERES POS(uit) | L(oco) D(ato)
D(ecreto) D(ecurionum)

Prevod: Sekstu Cipiju Gajevu sinu iz tribusa Sergija Firminianu Gaj Cipijus Aper otac testamentom odredi postavljanje i gozbom posveti, Gaj Cipije Aper sestrić potomstvu postavi. Mjesto dato odlukom dekuriona

Dat: I - IV vijek

43. **Nadgrobna stela**, Dobrota (T.34, sl. 298)

Lapidarijum u crkvi Sv. Mihaila u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Stela pronađena u Dobroti, kotorskom naselju, 1930. godine pri kopanju temelja za privatnu kuću na lokalitetu Mišulić. Izrađena je od stranog žućkastog kamena, djelimično odlomljena na donjem desnom uglu i bez donje zone. Iznad natpisa nalazi se ukrasni friz sa vriježom čije bobice ključaju ptice. Natpis je napisan u četiri reda kvalitetnom kapitalom.

Dimenzije: 50 x 37 cm

Lit: Martinović 2011, 283-284.

Čitanje: ΛΟΥΚΙΟΣ ΛΟΥΣΚ[...] | ΕΥΚΑΡΠΙΟΣ ΑΡΧΙΑ[...] | ΚΛΕΙΝΙΚΟΣ ΓΕΝ |
ΝΑΙΟΣ [...]

Prevod: Lukije Luskov....Eukarp, nadliječnik.....putujući valjani.....

Dat: I - II vijek

44. **Natpis**, Kotor (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis navodno pronađen u Škaljarima, južnom predgrađu Kotora, koji je opisao Momsen.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 98.

Čitanje: D(is) M(anibus) | STATILIAE IANVARI | AE CO(n)IVGI | DVLCISSIMAE
| P(ublius) LVRIVS S(te)PANVS(?) | AMORIS [...] | MEI S [...] | PIENTIS(simae?)

Prevod: Bogovima Manima Statiliji Januariji supruzi najdražoj Publije Lurije
Stepanus(?) ljubavi mojoj najvjernijoj (?)

Dat: II - IV vijek

45. **Cipus**, Prevlaka (T.32, sl. 276)

Riznica manastira Svetog Arhangela Mihaila na Prevlaci, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj cipus je pronađen na poluostrvu Prevlaka u Tivatskom zalivu. Rađen je od domaćeg krečnjaka, dosta je oštećen, a natpis nema okvirnu profilaciju, već je uklesan na ravnoj prednjoj strani slovima rustične kapitale. Nastavak je prelomljen.

Dimenzije: 14 x 14 x 10 x 10 cm

Lit: Martinović 2011, 70-71.

Čitanje: D(is) M(anibus) | NONIVS | VALE(n)S | H(ic) S(itus est)

Prevod: Bogovima Manima Nonius Valens ovdje (je) položen

Dat: II - III vijek

46. **Titulus**, Mirišta-opština Budva (T.31, sl. 272)

Mirišta, Inv. br. bb, Kamen

Tokom revizionih istraživanja temelja rimske vile rustike s mozaicima na Mirištima, započetim 2005. godine, pronađen je predmetni nadgrobni titulus sa natpisom urezanim na uglačanoj prednjoj strani pločice od lokalnog crvenog kamena.

Dimenzije: 22 x 20 x 3 cm

Lit: Martinović 2011, 92.

Čitanje: D(is) M(anibus) AN(?) | CORDIO | CASIO | VI(xit) AN(nis) LIV S(?) | PATRI BENE | MERE(n)TI

Prevod: Bogovima Manima AN(?) Kordiju Kasiju što je živio godina 54 S(?) ocu dobro zaslužnom

Dat: II - IV vijek

47. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 259)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa pravougaonim natpisnim poljem koje je udubljeno i profilisano plitkim žlijebom i ispupčenom trakom. Natpis u šest redova pokriva čitavu površinu natpisnog polja. Nađen u Podgorici.

Dimenzije: ? cm

Lit: Martinović 2011, 180.

Čitanje: D(is) M(anibus) | NVMERIAE | CLEMENTILL(a)E | CO(n)IVGI VERRI | VS MERCATOR | MARITVS

Prevod: Bogovima Manima Numeriji Klementili supruzi, Verius Merkator suprug

Dat: II vijek

48. **Titulus**, Podgorica (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus jednostavno profilisan. Natpis u vrijeme nalaza i čitanja jako oštećen. Prvi red slova je izlizan, slova nevješto urađena, nejednakog modula. Nađen je u Zagoriču, na imanju Ilije Vukanovića 1930. godine.

Dimenzije: 45 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 182.

Čitanje: D(is) M(anibus) | TEMUSE BAI | IVLE BOIÆ

Prevod: Bogovima Manima Temusi Baijuli Boji

Dat: II - IV vijek

49. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 257)

Porta crkve Sv. Đorđa u Podgorici, Inv. br. bb, Kamen

Titulus pravougaono klesan. Natpisno polje je udubljeno i profilisano dvostruko ispupčenom trakom. Natpis teče u pet redova plitko i tanko urezan, pokriva čitavu površinu natpisnog polja. Nađen je u Zagoriču na imanju Ilije Vukanovića 1930. godine.

Dimenzije: 40 x 37 cm

Lit: Martinović 2011, 181.

Čitanje: TITO OCLATI(o) | SEVERO | ET LAETILIAE | TRHEPTE | ET SVIS D(is) M(anibus)

Prevod: Titu Oklatiju Severu i Letiliji Trepti (oslobodenici) i svojim, Bogovima Manima

Dat: II - IV vijek

50. **Cipus**, Krivulje-opština Berane (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Cipus kvadratnog oblika, koji na bočnim stranama ima isklesane Atise. Iskopan je 1929. godine tokom izgradnje puta Andrijevice-Berane na lokalitetu Krivulje blizu sela Zabrđe kod Berana. Natpis isklesan u petnaest redova.

Dimenzije: 123 x 42 x 42 cm

Lit: Martinović 2011, 236-237.

Čitanje: D(is) M(anibus) | L(ucius) V(alerius) LICINIVS | DEC(urio) II(vir iure
dicundo) VIX(it) | AN(nis) XXXV PRO | CILLA CONIVNX | IPSIVS VIX(it)
AN(nis) XX | L(ucius) V(alerius) MONTA | NVS ET BAE | BIA IVLLA |
PARENTES | FILIO PIEN | TISSIMO ET | SIBI VIVIS | MEMORIAM | POS(uerunt)

Prevod: Bogovima Manima Lucije Valerije Licinije dekurion, duovir, koji je živio
godina 35 i Procila, žena njegova koja je živjela godina 20, Lucije Valerije Montanus
i Bebija Julia roditelji sinu voljenome i sebi živi spomenik postaviše

Dat: II - IV vijek

51. **Nadgrobna stela**, Ljutići-opština Pljevlja (T.28, sl. 238)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela oštećena, izlizana i prelomljena s figuralnom predstavom poprsja žene
s velom u gornjem dijelu, dok je u donjem dijelu natpisno polje s kosom profilacijom i
nečitkim natpisom, a sve je uokvireno lozicom s grozdovima grožđa.

Dimenzije: 105 x 60 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 228 i Lazić i Cerović 1992, 105-108.

Čitanje: D(is) M(anibus) | [...]

Prevod: Bogovima Manima.....

Dat: III - IV vijek

52. **Cipus**, Potpeć-opština Pljevlja (T.28, sl. 240)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela s figuralnim prikazom dva lika i ornamentima. Nalazila se na groblju
u selu Potpeć kod Pljevalja. Natpis je djelimično oštećen na desnoj strani.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 255.

Čitanje: D(is) M(anibus) [S](acrum) | AVR(eliae) [...] | PANTO(ni) [...] | ET
AVR(eliae) [Tri] | TONI[...] | B(ene) [M](erentibus) [P](osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliji Pantoni i Aureliji Tritoni dobro
zaslužnima postavi

Dat: II - IV vijek

53. **Nadgrobna stela**, Vidre-opština Pljevlja (T.28, sl. 241)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela sa zabatom na kome je uobičajeni vijenac i rozeta s lišćem i akroterijima, od kojih je lijeva odbijena. Ispod toga se nalazi pravougaona edikula s prikazom tri lika, jako oštećena. Oko natpisnog polja je bršljanova vitica, koja se gore sastaje u dvije volute. Donji dio stele je odlomljen, a natpis je jako oštećen i skoro nečitak, osim posvetne formule i imena onoga ko je postavio stelu. Nalazila se u štali Marka Koruge u selu Vidre kod Pljevalja.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 256.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | [...] | [...]V | ALTV[...]I[...]Q | [...]C[...]IC P |
[...]V[...]XI | SIXTVS[...]P(osuit) | [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim.....V ALTV....I..Q.....C.....IC P.....(živjela je godina 11?) Sekstus.....postavi.....

Dat: II - IV vijek

54. **Cipus**, Rosulje-opština Pljevlja (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Oštećeni nadgrobni cipus, desna strana odlomljena. Na lijevoj strani predstavljen je Atis. Otkriven oko 1930. godine u selu Rosulje (Bukovača) kod Pljevalja. Natpis teče u dvanaest redova, dosta je otučen i djelimično nečitak.

Dimenzije: 132 x 72 x 52 cm

Lit: Martinović 2011, 268.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(itus) AVR(elius) RV[fu]S | BELZEIVS |
VIV(u)S SIBI | ET AVR(eliae) FVSC(ae) | B[...] | [...]AN(norum) | XX(?) M(ensium?)
| R(arissimae) M(ulier) DOM(um) | ÆTERNAM | FECIT PO | SVIT O(ssa) V(obis)
B(ene)

Prevod: Bogovima Manima svetim Tit Aurelije Rufus Belzeijus živ sebi i Aureliji Fuski B.....od godina 20(?), mjeseci (?) rijetkoj ženi kuću vječnu napravi i položi kosti vaše dobre

Dat: II - IV vijek

55. **Nadgrobna stela,** Otilovići-opština Pljevlja (T.28, sl. 244)

Otilovići, Inv. br. bb, Kamen

Nadgrobna stela od sivkastog krečnjaka lošeg kvaliteta. Na gornjoj ravnoj površini prepoznatljivo je kružno udubljenje, u kome je najvjerovatnije stajala šišarka. Na donjoj strani vidljiv je četvrtasti usadnik. Površina spomenika raščlanjena je na sokl, natpisno polje i reljefno polje, između kojih se nalazi dekorativna traka širine 10 cm. Reljefno polje sa tri strane uokvireno je motivom užeta, izvedeno je u vidu dvojne edikule sa arkadama, flankirane stubovima sa kapitelima. U niši su *en face* poprsja dvoje pokojnika. Stela je pronađena u sekundarnoj funkciji stepenika preko koga se pristupalo iz pronaosa u naos ranohrišćanske crkve, u Otilovićima kod Pljevalja. Natpis teče u jedanaest redova, sa brižljivo klesanim slovima, visine od 2 do 6 cm. Izveden je u udubljenom i trostruko profilisanom natpisnom polju.

Dimenzije: 173 x 60 x 32 cm

Lit: Cvijetić 2012, 173-176.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | PLETO | R(i) MAXI | MINA VI | VA SIBI
P(osuit) E | T VICTOR | INO ET STAT | IE FUSCINE FI | LIE CAR(issimae) AC PI |
ENT(issimae) M(emoriam) | P(osuit) | MARITO

Prevod: Bogovima Manima svetim Pletor Maksimina živa sebi postavi i Viktorinu i Statiji Fuscini, kćerki najdražoj i najpobožnijoj majka postavi za spomen⁴⁰¹

Dat: II - IV vijek

⁴⁰¹Prevod sam dobio vrlo ekspeditivno od kolege mr Jovice Martinovića, na moju molbu.

56. **Nadgrobna stela**, Budimlja-opština Berane (T.29, sl. 247)

Manastir Đurđevi Stupovi, Inv. br. bb, Kamen

Stela od bijelog mermera, uzidana naopako uz južna vrata crkve manastira Đurđevi Stupovi kod Berana. Iznad uokvirenog natpisnog polja, nalaze se tri oštećena poprsja. Spomenik je donesen i ugrađen 1780. godine iz obližnje Budimlje. Natpis je izveden slovima nejednake visine.

Dimenzije: 110 x 60 cm

Lit: Martinović 2011, 229-230.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | AVR(elio) VERZALIO | AIBERTO Q(ui) |
VIXSIT AN | NIS LXXXV

Prevod: Bogovima Manima svetim Aureliju Verzaliju oslobođeniku koji je živio godina 85

Dat: II - IV vijek

57. **Nadgrobna stela**, Lužac-opština Berane (T.29, sl. 248)

Manastir Đurđevi Stupovi, Inv. br. bb, Kamen

Stela se nalazila u selu Lušcu kod Berana, uzidana u zid kuće Stojanovića. Završava kalkanom s rozetom i akroterijima. U gornjem dijelu u edikuli isklesana su poprsja dvije odrasle osobe i jednog djeteta, a ispod toga teče natpis u deset redova.

Dimenzije: 180 x 55 x 25 cm

Lit: Martinović 2011, 230.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | TERON | TONI PA | TRI PIENT | IS[s]IMO
QV(i) | VIX(it) AN(nis) LV | L(ucius?) MARCVS | FILIVS [ei] | ET SIBI VI | VVS
P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Terontonu, ocu voljenome koji je živio godina 55 Lucije(?) Markus sin, njemu i sebi živ postavi

Dat: II - IV vijek

58. **Nadgrobna stela**, Podgorica (T.30, sl. 255)

Porta crkve Sv. Đorđa u Podgorici, Inv. br. bb, Kamen

Stela od spuškog krečnjaka sa zabatom. Natpisno polje udubljeno, s očuvanom plitko urezanom posvetom *DMS*. Stela je iskorišćena kao pokrivač recentnog groba.

Dimenzije: 100 x 52 cm

Lit: Martinović 2011, 136.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum)

Prevod: Bogovima Manima svetim

Dat: II - IV vijek

59. **Nadgrobna stela**, Podgorica (T.30, sl. 256)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Stela od spuškog krečnjaka. Natpis je urezan na uramljenom natpisnom polju, a stela je ukrašena rozetom, volutama i motivom palmeta. Natpis je izveden u deset redova slovima nejednake visine, duboko i nevješto klesanim. Stela je ležala izvan zidova starog groblja kod crkve Sv. Đorđa u Podgorici.

Dimenzije: 130 x 72 cm

Lit: Martinović 2011, 171-172 i Sticotti 1999, 176.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | CL(audio) ANICETO | MARITO PIENTISSIMO
| CL(audia) OLYMPIA VXOR | MEMORIAM POSVIT | QVI VIXIT AN(nis) LVIII |
M(ensis) VIII DIES V HAS | PRO MERITIS SEDES | CARISSIMO CONIVGI |
MEMORIAM POSVIT

Prevod: Bogovima Manima svetim Klaudiju Anicetu suprugu pobožnom, Klaudija Olimpija, supruga postavi spomenik, koji proživje godina 58 mjeseci 9 i dana 5. Ovo za zaslugu mjesta najdražem suprugu spomenik postavi

Dat: II - III vijek

60. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 258)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Fragmentovani titulus. Natpis teče u sedam redova sa slovima visine 4 cm. Nađen je u

kući u neposrednoj blizini bazilike na Zlatici.

Dimenzije: 49 x 26 cm

Lit: Martinović 2011, 190-191.

Čitanje: [D](is) [M](anibus) S(acrum) | [...]IAE | [...] FEMI(nae) | [QVAE V]IXIT |
[ANNOS...?] DIES XV | [FILII PIE]NTISSIMI | [CURA]VER(unt)

Prevod: Bogovima Manima svetim.....IAE.....žene koja je živjela godina(?), dana 15
sinovi zahvalni pobrinuše se

Dat: II - IV vijek

61. **Titulus**, Podgorica (T.30, sl. 261)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus sa posvetnom formulom *DMS*, koja se nalazi iznad jednostavno profilisanog
natpisnog polja. Natpis u polju ima osam redova, izveden je slovima istog modula.

Nalazio se kod stare čitaonice u Podgorici, najvjerovatnije je nestao tokom
rasčišćavanja ruševina Podgorice nakon bombardovanja tokom II Svjetskog rata.

Dimenzije: 43 x 34 x 13 cm

Lit: Martinović 2011, 186.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | L(ucio) VERRIO FIR | MO QVI VIX(it) |
AN(nos) XXXIII MAR | CIA PROCVLA | MARITO OPTI | MO PIENTISSI | MO
BENE ME | RENTI FECIT

Prevod: Bogovima Manima svetim Luciju Veriju Firmu, koji je živio godina 33,
Marcija Prokula suprugu najboljem, voljenom, dobro zaslužnome načini

Dat: II - IV vijek

62. **Titulus**, Vuksanlekići-opština Podgorica (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Uokvireni natpis, nađen u parohovoj kući u selu Vuksanlekići.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 194.

Čitanje: DIS M(anibus) SACR(um) | GENTI LATINIANE | ET EPICADIANE

Prevod: Bogovima Manima svetim plemenu latinskom i epikadijskom

Dat: II - IV vijek

63. **Sarkofag**, Podgorica (T.31, sl. 265)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Odlomljeni dio prednje strane sarkofaga s natpisom u profilisanom okviru. Desno od okvira u niši dosta nevješto je isklesan Hermes sa šeširom, štapom u desnoj i kesom u lijevoj ruci. Natpis teče u devet redova, klesan pravilnim slovima iste visine. Nalazio se u kući Radonje Savova.

Dimenzije: 35 x 33 x 10 cm

Lit: Martinović 2011, 195.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) T(ito) | CASSIO VALER | IO EPIDIANO QVI
| VIXIT AN(nis) XV | M(ensibus) XI D(iebus) XXVII | VAL(erius) MARCIAN | VS
ET EPIDIA TA | TTA PARENTES | FILIO PIENTISSIMO

Prevod: Bogovima Manima svetim, Titu Kasiju Valeriju Epidijanu, koji je živio godina 15, mjeseci 11, dana 27, Valerije Marcijanus i Epidija Tata, roditelji sinu voljenome

Dat: II - IV vijek

64. **Cipus**, Budva (T.31, sl. 270)

Arheološki muzej u Budvi, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj konusoidni cipus napravljen je od trošnog žućkastog kamena. Natpisno polje na bazi uokviruje s dvije vertikalne strane fina trostruka, a sa gornje, jednostruka profilacija, dok je donji dio baze oštećen i uopšte nema profilacije. Kupasti nastavak je veoma pažljivo i lijepo ukrašen, što ga čini jednim od najreprezentativnijih cipusa tog tipa. Oko sredine nastavka teče širi horizontalni ornamentirani pojas u vidu vijenca sa isklesanim lišćem, a u sredini čeone strane je mala četvorolisna rozeta ili cvijet. Vrh kupe je naglašen jednom jednostavnom trakom i izveden je u vidu stilizovane borove šišarke. Slova su rustične kapitale i teku u šest redova, dok je u posljednjem redu jedva čitljiva gornja polovina slova.

Dimenzije: 45 x 19,5 x 17 x 16 cm

Lit: Martinović 2011, 57-58.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | BALERIAE EY | TYCHIAN(a)E QVE | VIX(it)
AN(norum) X [...]PA | TRON(us) B(ene) M(erentae) POSVI(t) | F(ecit) B(ene)
M(erentae)

Prevod: Bogovima Manima svetim Baleriji Eutihijani koja poživje (?) godina
gospodar, dobro zaslužnoj postavi, napravi dobro zaslužnoj

Dat: II - IV vijek

65. **Cipus**, Opatovo (T.32, sl. 274)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Cipus bez profilacije oko natpisnog polja i ukrasnih obruča oko kupastog nastavka.
Pronađen je 1928. godine pri kopanju temelja za vojne objekte u Opatovu između
Lepetana i Tivta. Izrađen je od inostranog, možda korčulanskog, kamena. Slova su tipa
rustične kapitale.

Dimenzije: 19,5 x 19 x 13 x 47 cm

Lit: Martinović 2011, 54-55.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | TERTIO AN | NO(rum) VIII | PAREN(tes)
BENE | ME[r]EN(ti) F(ecerunt)

Prevod: Bogovima Manima svetim Terciju od godina 8 roditelji vrlo zaslužnome
napraviše

Dat: II - III vijek

66. **Cipus**, Opatovo (T.32, sl. 275)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Cipus pronađen na istom mjestu kao i prethodni predstavlja jedan od najvećih do sada
pronađenih u Boki Kotorskoj. Natpisno polje uokvireno je finijom trostrukom
profilacijom. Konusni nastavak opasan je pri dnu i po sredini širim ukrasnim obručima,
a pri vrhu užom dvostrukom trakom. Izrađen je od čvrstog domaćeg krečnjaka, a slova
su tipa rustične kapitale.

Dimenzije: 26 x 28 x 19 x 76 cm

Lit: Martinović 2011, 55.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | PAENTINO | V(ixit) AN(norum?) |

TRANQVIL(lus) | FRATER | P(osuit)

Prevod: Bogovima Manima svetim Pentinu što je živio godina (?) Trankvilus brat postavi

Dat: II - III vijek

67. **Titulus**, Orahovac (T.32, sl. 281)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je otkriven u Orahovcu između Perasta i Kotora prilikom oranja njive. Kasnije je bio smješten u palati Zmajević u Perastu. Izrađen je od lokalnog krečnjaka, bez dekoracije.

Dimenzije: 42 x 29 x 11 cm

Lit: Martinović 2011, 82.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | MATER ORDIONIA | FILIO ORDIONIO
CARIS | SIMO QVI VIXIT | AN(n)OS XXVII

Prevod: Bogovima Manima svetim Majka Ordionija sinu Ordioniju najdražem koji poživje godina 27

Dat: II - IV vijek

68. **Titulus**, Boka Kotorska (T.33, sl. 283)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Ne zna se gdje je ovaj natpis pronađen. Nalazi se na mermernoj ploči, koja je u donjem dijelu odlomljena. Natpisno polje je sa gornje i bočnih strana uokvireno običnom urezanom linijom.

Dimenzije: 24 x 15 cm

Lit: Martinović 2011, 84.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | ASILLIONI | ANNORVM III | ALEXANDAR
[...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Asilionu od 3 godine Aleksandar.....

Dat: II - IV vijek

69. **Titulus**, Boka Kotorska (T.33, sl. 284)

Muzejska zbirka na ostrvu Gospa od Škrpjela kod Perasta, Inv. br. bb, Kamen

Vrlo fragmentovan titulus za koji se ne zna odakle potiče.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 84.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | MARON(io) | QVI [...]

Prevod: Bogovima Manima svetim Maroniju koji

Dat: II - IV vijek

70. **Natpis**, Boka Kotorska (Natpis nedostupan)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Natpis koji je otkriven na lokalitetu Jakalj kod Donje Lastve blizu Tivta, ali je nestao.

Dimenzije: ?

Lit: Martinović 2011, 103.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | Q(uito) STATIO FESTO | VIXIT | ANN(os) II
MEN(sium) II D(ierum) XXII | Q(uintus) STATIVS EPARASTVS

Prevod: Bogovima Manima svetim Kvintu Statiju Festu koji poživje godine 2,
mjeseca 2 i 22 dana Kvint Statije Eparastus

Dat: II - IV vijek

71. **Cipus**, Kotor (T.33, sl. 290)

Natpis je uništen, Inv. br. bb, Kamen

Cipus koji je stajao na Trgu od oružja u Kotoru u podnožju gradskog tornja za sat, sve do marta 1945. godine, kada je uništen od strane vandala. Prednja strana imala je trostruku profilaciju u okviru koje je tekao natpis, dok su bočne strane ukrašene reljefima. Na desnoj bočnoj strani bio je prikazan čovjek sa psom, a na lijevoj nejasna ljudska figura. Slova natpisa bila su kvadratne kapitale na prelazu u rustičnu.

Dimenzije: 50 x 50 x 120 cm

Lit: Martinović 2011, 50-51.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | CLODIAE | EVPHROSYNAE | ANN(orum)

XXIII | CLODIVS | EVPHROSYNVS | ET CLODIA | FREQVENTILLA |
PARENTES | V(ivae) F(ecerunt) | ET CLODIO EV | CARPO MAGISTRO

Prevod: Bogovima Manima svetim Klodiji Eufrosini od godina 24, Klodije Eufrosinus i Klodija Frekventila roditelji živoj napraviše i Klodiju Eukarpu učitelju

Dat: II - IV vijek

72. **Cipus**, Kotor (T.34, sl. 291)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Najrustičniji i najmanji primjerak cipusa tipa zarubljene kupe, u lošem stanju. Mjesto nalaza je nepoznato. Natpisno polje nema profilaciju, a slova posvetne formule nalaze se na donjem dijelu konusnog nastavka. Natpis je djelimično sačuvan na lijevoj strani, dok je desna potpuno uništena.

Dimenzije: 14,5 x 12 x 10 x 24 cm

Lit: Martinović 2011, 68.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | C(aio) SECVN(di) | V(ixit) AN(norum) X II(?) |
CVM [...] | V [Fe]C[it]

Prevod: Bogovima Manima svetim Gaju Sekundu živio godina X II(?) sa...V [Fe]C[it]

Dat: II - IV vijek

73. **Cipus**, Kotor (T.34, sl. 292)

Centar za kulturu u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Ovaj veliki prizmatični cipus iskopan je prilikom sanacije zgrade Centra za kulturu u Kotoru 1982. godine, gdje je služio kao podloga za temelj neke srednjovjekovne građevine. Izrađen je od lokalnog krečnjaka. Natpisno polje je uokvireno vegetabilnim ornamentom lozice ili vriježe i trostrukom profilacijom. Na dvije bočne strane isklesane su figure Atisa s vijencima i buktinjom okrenutom ka dolje, takođe uokvirene istim vegetabilnim ornamentom. Natpis je izveden slovima tipa kvadratne kapitale, veličine od 7 do 5,5 cm.

Dimenzije: 73 x 64 x 122 cm

Lit: Martinović 2011, 48.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | T(itus) STATIVS | LVPVS | H(ic) S(itus) E(st)

| T(itus) STATIVS | THREPTVS

Prevod: Bogovima Manima svetim Tit Statije Lupus ovdje je položen, Tit Statije oslobođenik

Dat: II - IV vijek

74. **Titulus,** Kotor (T.34, sl. 293)

Sadašnja lokacija nepoznata, Inv. br. bb, Kamen

Titulus pronađen slučajno pri kopanju temelja za kuću A. Radimira, a donedavno bio uzidan u spoljnji zid palate Biskupije u Starom gradu. Natpisno polje uokviruje jednostruka profilacija širine 2 cm. Natpisno polje je udubljeno ispod nivoa profilacije.

Dimenzije: 26 x 15,5 cm

Lit: Martinović 2011, 77.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | CAESONIA NARDIS | CAESONIO HERMETI
| PIEN(tissimo) CON(iugi) VIVA FECIT | ANN(orum) XLV ET SVIS OMNIB(us) |
SVB ASCIA DEDICAVIT

Prevod: Bogovima Manima svetim Cezonija Nardis Cezoniju Hermetu najpobožnijem mužu živa podiže od godina 45 i svima svojim pod ascijom posveti

Dat: II - III vijek

75. **Titulus,** Kotor (T.34, sl. 295)

Gradski lapidarijum u Kotoru, Inv. br. bb, Kamen

Titulus o kojem se ne zna gotovo ništa. Ukupna širina profilacije oko natpisnog polja iznosi 6 cm. Djelimično je oštećen, dok su neka slova skoro izbrisana.

Dimenzije: 42 x 52 x 12 cm

Lit: Martinović 2011, 78-79.

Čitanje: D(is) M(anibus) S(acrum) | STATIAE | FRVNITAE | STAT(ius) VINDE |
MIATOR MAR(itus) | [B](ene) M(erenti) FECIT | [Q]VAE V(ixit) AN(norum) LVI

Prevod: Bogovima Manima svetim Statiji Fruniti Statije „Vinogradar“ suprug vrlo zaslužnoj učini što poživi 56 godina

Dat: II - III vijek

Na osnovu pregleda epigrafskog spomeničkog fonda sa različitih lokacija diljem Crne Gore, može se zaključiti da su ih postavljali stanovnici različitog imovinskog stanja, porijekla, kao i zaposlenja. Prisutno je trideset dva natpisa sa posvetnom formulom uobičajenom za period od II do IV vijeka (*DM* ili *DMS*), što čini skoro polovinu od ukupnog broja.

4.5. Muzivne scene mitoloških sadržaja na teritoriji Crne Gore u rimskom periodu

4.5.1. Mozaik u Budvi

U opštini Budva nalazi se veći broj arheoloških nalazišta iz vremena rimske dominacije, kada bitiše rimski grad Budva, odnosno *oppidum civium romanorum...Butuanum*, kako ga naziva rimski historičar Plinije, iz čega se izvodi i njegovo rimsko ime *Butua*. Sudeći po arheološkim nalazima, grad je bio smješten na istom mjestu na kome se nalazilo i starije helenističko naselje, ali je zauzimao znatno veći prostor, koji je čak izlazio i van perimetra kasnijih, srednjovjekovnih bedema. Sve do osamdesetih godina prošlog vijeka ubikacija rimske Budve u arheologiji Crne Gore predstavljala je određeni problem, jer su tek tada otkriveni materijalni dokazi koji su omogućili da se preciznije odredi njen položaj. U iskopavanjima obavljenim unutar Starog grada, na više mjesta su otkriveni tragovi arhitekture, među kojima su se isticali jedan fragment stilobata od crvenkastog kamena, djelovi kamenih vijenaca većih dimenzija i fragmenti stubova od kamena finije obrade, koji su poticali sa neke veće, monumentalne građevine, moguće čak i sa nekog hrama. Za ubikaciju i posebno za utvrđivanje granica prostiranja rimske Budve, ali i za sagledavanje načina življenja u njoj, posebno su značajni ostaci vile urbane, otkriveni uz sjeveroistočnu stranu hotela „Avala“ i u temeljima stare recepcije. Podizanje reprezentativnog objekta sa prostorijama ukrašenim podnim mozaicima i sa skupim sistemom za zagrijavanje svjedoči o ekonomskoj snazi stanovnika rimske Budve. Nažalost, pri izgradnji hotela „Avala“ osamdesetih godina dvadesetog vijeka, a i tokom kasnijih intervencija, ostaci vile su toliko

uništeni da je ostalo sačuvano samo nekoliko manjih i jedan fragment zida koji je pripadao ugaonom dijelu jedne prostorije. Na osnovu njegovog položaja i veličine ne može se ništa određeno reći o prvobitnom izgledu i veličini objekta kome je prostorija pripadala. Ipak, ostaci zidova koji su otkriveni sjeverno i sjeverozapadno od ugaonog zida, ukazuju na međusobnu povezanost u neku pretpostavljenu arhitektonsku cjelinu. Iako se radi o sasvim skromnim ostacima vile, ipak se sa sigurnošću može zaključiti da je jedan dio rimske vile zagrijavan sistemom za podno grijanje. Čini se da je otkriveni prostor pravougaone osnove dimenzija 9.10 X 7.80 m, koji je sa jugoistoka ograničen jednim većim fragmentom zida, pripadao prostoriji sa mozaikom, koja je sudeći po očuvanim fragmentima mozaika, upravo bila ove veličine. Čitav pod prostorije prekrivao je figuralni mozaik rađen u tehnici *opus tessellatum*, što znači da su za izradu mozaika korišćene krupnije, nedovoljno precizno sječene kockice kamena, prosječne veličine oko 1 cm². Osnova mozaičnog poda urđena je od tesela bijele boje, dok su sve figuralne predstave izvedene od tesela crnog kamena, od čega odstupa predstava jednog delfina kod koga su dva leđna peraja i izdužena usta izvedena kockicama kamena crvenkaste boje. Sve figuralne predstave izvedene su kao tamne siluete na bijeloj osnovi, tako da na njima gotovo nema nikakvih detalja. Njih čine predstave morskih, uglavnom fantastičnih životinja, čije se prikazivanje može dovesti u vezu sa mitološkom scenom koja prikazuje trijumf boga Posejdona, odnosno, Neptuna.⁴⁰² Mozaik⁴⁰³ je, po svemu sudeći, nastao krajem I ili početkom II vijeka n.e., u periodu koji istovremeno označava puni ekonomski i kulturni procvat rimske Budve i predstavlja jedan od najstarijih i svakako najredih predstavnika muzivne umjetnosti na tlu Crne Gore.⁴⁰⁴ Ne zna se uzrok rušenja ove reprezentativne zgrade sa hipokaustom i sa prostorijama ukrašenim podnim mozaicima. Njene ruševine iskorišćene su za prizidivanje jedne grobnice sa južne strane ugaonog dijela prostorije sa hipokaustom, koja se može datovati u drugu polovinu III i na početak IV vijeka n.e.⁴⁰⁵ Ovo, pak, pokazuje da je ekonomska moć stanovnika Budve u ovo vrijeme znatno opala i da je grad doživio pravu degradaciju. Oslanjajući se na iznad rečeno, nije teško zaključiti da otkriveni ostaci rimske vile za

⁴⁰²Marković 2007, 49-56.

⁴⁰³Mozaik se trenutno čuva, podijeljen u zasebne table, u prostorijama JU Muzej, galerija i biblioteka Budve, gdje je i konzerviran 2014. godine.

⁴⁰⁴Marković 2007, 56-57.

⁴⁰⁵Marković 2007, 57-58.

sagledavanje razvoja rimske Budve imaju višestruki značaj i da, pored nekropole, služe kao čvrst argument kojim se potvrđuju izuzetne spomeničke vrijednosti današnje Budve. Iz ovih razloga se insistiralo da se otkriveni ostaci rimske vile urbane sačuvaju i prezentiraju *in situ*, što je svojevremeno i učinjeno.⁴⁰⁶ Što se tiče gradskog statusa antičke Budve nemamo preciznijih podataka, te se ne može opredijeliti ni kao municipijum ni kao kolonija. Na jednom natpisu iz Budve javlja se gentilno ime Julija (*Iulii*). Pod pretpostavkom da se u natpisu Marka Flavija Frontona iz Duklje grad Risinium pominje kao *Iulium*, to bi ukazivalo da je i Budva rano dobila gradska prava. Što se tiče njenih stanovnika, možemo izdvojiti rano romanizovane Ilire i Grke.⁴⁰⁷

Slika 40. Crtež prostorije sa otkrivenim fragmentima mozaika
(po Marković 2008)

⁴⁰⁶ Marković 2008, 4-6.

⁴⁰⁷ Garašanin 1967, 219-220.

4.5.2. Mozaik na Mirištima

Na lokalitetu Mirišta u Petrovcu 1902. godine otkriven je podni mozaik, koji pokriva pod jedne veće pravougaone prostorije rimske kasnoantičke vile. Mozaik je definisan u potpunosti, ukupnih dimenzija 7 X 5.35 m. Motivi su geometrijski i vegetabilni i među njima dominira prepletna traka koja dijeli mozaik na dvanaest jednakih polja. U šestobojnoj gami kamena dominiraju ružičasti tonovi (između bijelih, sivih, crnih, zelenkastih i crvenih). Dekoracije polja izvedene su na bijeloj pozadini, različito obojenim kamenim kockicama i predstavljaju nekoliko osnovnih motiva koji se ponavljaju: krstasta rozeta, solomonov čvor i pelte, osmolisna rozeta i vatreni točak. Mozaik je datovan u IV vijek zahvaljujući analogiji sa sličnim mozaicima iz Ilidže, Ostije i Akvileje. Pored ovog mozaika, otkriven je i jedan fragment sa figurom trojne ribe sa zajedničkom glavom na istom lokalitetu.⁴⁰⁸ Glava je izvedena u obliku ravnokrakog trougla u čijem središtu je prikazano oko, dok se zrakasto sa svake strane trougla nastavlja tijelo ribe. Glava je upisana u krug sačinjen od linija koje obilježavaju škrge na tijelu ribâ. Ovakva predstava se javlja u II milenijumu p.n.e. na egipatskim posudama od fajansa, te je najvjerovatnije preuzeta od strane Rimljana.⁴⁰⁹ Sve ovo upućuje na paganske motive, pogotovo fragment sa figurom trojne ribe, koji nema veze sa hrišćanskom verzijom. Ostale predstave su solarnog karaktera i svaka na svoj način simbolizuje sunce. Početkom 60-tih godina XX vijeka oštećeni ostaci mozaičnog poda su podvrgnuti konzervatorsko-restauratorskim radovima, nakon kojih je pod smješten u paviljon i prezentovan. Zahvaljujući dosadašnjim vlasnicima zemljišta⁴¹⁰ na kome se nalazi lokalitet, porodici Gregović, koja je punih sto godina bila čuvar ovog značajnog svjedočanstva o životu na ovim prostorima u doba antike, Mirišta su očuvana do konačnog otpočinjanja arheoloških ispitivanja 2005. godine. Istraživanja su započeta geofizičkim snimanjem prostora oko natkrivenog mozaika i nastavljena višegodišnjim arheološkim ispitivanjima koja su dovela do pronalaska čitavog kompleksa prostorija veličine oko 1000 m². Najznačajnija pronađena arhitektonska struktura je *castellum aquae* ili kolektor za vodu sa prečišćivačem, koji je povezan sistemom za prikupljanje vode i

⁴⁰⁸Jovanović 1963, 129-135.

⁴⁰⁹Nikolajević-Stojković 1955, 159-161.

⁴¹⁰Najzad otkupljeno zemljište u prvoj deceniji XXI vijeka nalazi se u državnom vlasništvu.

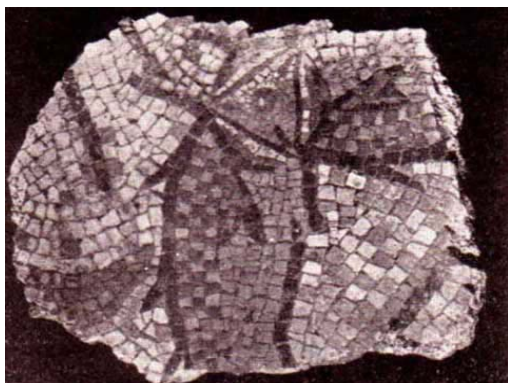
manjim akvaduktom. Od arheoloških nalaza pronađeno je desetak bakarnih novčića iz perioda vladavine Konstantina I i njegovih sinova (sredina IV vijeka n.e.), stilusi, komad natpisa, bronzani nakit, veća količina stakla. Od keramičkog materijala konstatovan je veliki broj ulomaka, dok je najljepši nalaz ukrašena ukosnica izrađena od slonovače. Već u kampanji iz 2006. godine, pronađen je pod na kome su evidentirana dva *in situ* fragmenta mozaika, čije su dimenzije 142 X 54 cm i 37 X 23 cm. Fragmenti su nepravilnog oblika, na njima se uočavaju pravilno složene mozaičke kockice, različitih tonova (plavi, oker, zeleni, bijeli i umbro tonovi). Dimenzije mozaičkih kockica su različite i kreću se od 2 X 2 cm i 1 X 1 cm. Na pomenutim fragmentima naziru se djelovi floralnih i geometrijskih motiva.⁴¹¹ Ipak, ne možemo odrediti sadržaj centralnog motiva.

Slika 41. Mozaik u paviljonu 2009. godine (lična fotoarhiva)

Slika 42. Fragment mozaika pronađen u kampanji 2006. godine (lična fotoarhiva)

Slika 43. Motiv triju riba sa jednom glavom sa Mirišta (po Nikolajević-Stojković 1955)

Slika 44. Lokalitet Mirišta 2009. godine (lična fotoarhiva)

⁴¹¹Vlahović i Gazivoda br. 02-1114 od 30.05.2006.

4.5.3. Mozaici u Risnu

Na lokaciji u samom današnjem Risnu, dvjesto metara od obale i uz put Risan-Nikšić, pronađeni su ostaci jedne veće rimske stambene zgrade sa mozaicima. Prva arheološka istraživanja obavljena su 1930. godine i tada je otkriven istočni dio vile sa jednom većom odajom na čiji se zapadni zid naslanjao niz od pet manjih prostorija, od kojih su četiri bogato ukrašene mozaicima. Tek su 1956. godine nastavljena istraživanja, koja su zajedno sa konzervatorsko-restauratorskim radovima trajala skoro deset godina. Na kraju je dobijena cjelovita slika čitavog kompleksa i pokazalo se da pronađeni ostaci pripadaju većoj reprezentativnoj rimskoj stambenoj cjelini podignutoj u samom gradu Risnu, u periodu njegovog punog procvata i da predstavljaju vilu urbanu sa kraja II ili početka III vijeka n.e. Otkriveni kompleks ima pravougaonu osnovu približnih dimenzija 38 X 31 m, u čijem centru se nalazi atrijum. Oko atrijuma se nižu prostorije odvojene uzanim hodnikom. Veći broj ovih prostorija je bio ukrašen mozaikom, koji je danas sačuvan u samo pet i to u četiri sa istočne strane kompleksa i u jednoj sa zapadne, pored ulaza. Kompleks je bio ozidan od tankog, pritesanog lokalnog kamena vezanog krečnim malterom i zidovi su najvjerovatnije bili sa unutrašnje i spoljašnje strane omalterisani. Islikana zidna dekoracija na istočnom zidu velike dvorane je izvedena linearnim ornamentima u bijeloj boji na crvenoj osnovi maltera, što navodi na pretpostavku da su i ostali zidovi vile bili bogato ukrašeni islikanim ornamentima. Svi očuvani podni mozaici u prostorijama vile su izvedeni od kockica (*opus tessellatum*) sa bijelom osnovom i sa različitim motivima i ornamentima. Većinu prostorija krase mozaici sa stilizovanim geometrijskim i biljnim ornamentima od kockica crnog i sivog kamena. Jedini mozaik koji sadrži mozaične kockice u više boja nalazi se u prostoriji na sjeveroistočnom uglu vile i na njemu se nalazi figuralna predstava boga sna Hipnosa,⁴¹² jedinstveni prikaz u ovom dijelu Evrope. Njegov lik je izrađen od raznobojnih kockica različite veličine. Hipnos je u centralnom medaljonu, čiju ivicu predstavlja bijeli meandar na crnoj podlozi. Bog ima lagano raširena krila i glavu nagnutu na lijevu stranu i leži na lijevoj ruci oslonjenoj na jastuk. Medaljon je smješten u polje podijeljeno na šesnaest kvadrata ispunjenih

⁴¹²Marković i Vujičić 1997, 260-261.

stilizovanim pupoljcima maka.⁴¹³ Mozaici su ponovo konzervirani 1989. godine.⁴¹⁴ Na predmetnoj vili sprovedena su reviziona istraživanja 2004. godine. Postavljeno je devetnaest test sonde na različitim lokacijama, kako bi se potvrdili nalazi navedeni u neobjavljenoj dokumentaciji o istraživanjima. Potvrđeni su položaji svih devetnaest prostorija, ali glavni ulaz u vilu zbog oštećenja južnog krila od strane lokalnog puta koji tuda prolazi, nije konstatovan. Otkrivena je i druga faza vile, koja je uništena zemljotresom u prvoj polovini IV vijeka. Najnovijim istraživanjima potvrđeno je da samo nekoliko prostorija nije imalo pod od mozaika. U prostoriji br. 19, nakon propadanja vile, nalazila se štala, a potom i tursko kupatilo. Poput mozaika na Mirištima i ovdje se javlja motiv pelte, s tim da ovaj motiv u Risnu predstavlja jedan od najranijih u provinciji Dalmaciji, uz mozaike u Saloni i na Hvaru. Pored pelte, javljaju se floralni motivi, motiv trougla, dijamanta, krugova koji čine rozetu, meandra. Svi ovi motivi se javljaju u periodu od I vijeka p.n.e. pa do ranog III vijeka i potiču iz raznih krajeva Carstva. Što se tiče datovanja vile, najbliže paralele se nalaze u Albaniji, na dva lokaliteta u mjestu Byllis (stara Stoa). Većina soba u vili je služila kao *triclinium*, dok su sobe br. 16 i 17 najvjerovatnije bile za domaćinstvo. Vila je imala i sprat, na kome su mogle biti spavaće sobe, kao i u prizemlju na šta ukazuje motiv Hipnosa na podu sobe, koja je mogla služiti vlasniku hotela ili specijalnim gostima, s obzirom na njen izgled. Sama vila može se okarakterisati kao *hospitium*, kombinacija hotela i gostionice, kakav se javlja u Pompejima. Ovi zaključci mijenjaju dosadašnje stavove kojima se ona opredjeljivala za luksuznu vilu urbanu, poput onih u Byllis-u. Ovakav tip svratišta nalazio se u svakom rimskom gradu.⁴¹⁵ Prema najnovijim zaključcima, *hospitium* je izgrađen u drugoj polovini II vijeka i bio aktivan sve do IV vijeka.⁴¹⁶ Tokom 2008. godine, ostaci vile ponovo su, nakon više decenija, prezentovani i zaštićeni na savremen način, te dostupni mnogobrojnim posjetiocima. Pored ovog objekta, otkrivena je i građevina blizu ulaza u gradsku bolnicu sa jednim mozaikom, na čijoj je čitavoj površini bio motiv meandra, na osnovu čega je i nazvana Vila sa Meandrom. Otkrivene su djelimično četiri prostorije, u kojima su pored pomenutog,

⁴¹³Dyczek 2013, 87.

⁴¹⁴Martinović 2010, 178.

⁴¹⁵Dyczek 2010, 51-74.

⁴¹⁶Dyczek 2013, 87.

pronađene bordure još tri mozaika. U njihovoj izradi koristile su se kockice crne, bijele i crvene boje.⁴¹⁷

Spomenuli smo da je u „vili“ prikazana predstava Hipnosa, boga sna. Mozaik je veličine 3,75 x 3,32 m i kvalitetne je izrade. Hipnos je personifikacija sna, demon koji ljudima donosi okrepljujući odmor. On je gospodar bogova i ljudi i brat Smrti (Tanatos), dok je u kasnijem predanju sin Noći (Niks) i brat blizanac Smrti. Hipnos je zamišljen kao lijep, krilati mladić, koji granom potopljenom u vode rijeke Zaborava dodiruje slijepoočnice umornih ljudi ili na njih izliva uspavljujuće sokove. U rimskoj umjetnosti često se prikazuje na mozaicima i sarkofazima, kao u navedenom slučaju. Njegov atribut je rog iz koga prosipa snove i mak.⁴¹⁸

Slika 45. Arheološki park sa mozaicima u Risnu

Slika 46. Prezentovani mozaik boga Hipnosa (lična fotoarhiva)

Slika 47. Prikaz boga Hipnosa (lična fotoarhiva)

⁴¹⁷Dyczek 2013, 83.

⁴¹⁸Srejović i Cermanović 2004, 485-486.

III Kultovi kroz simboličko značenje

5. Značaj kulta u antici

5.1. Arheološki fond

Antički kultovi zastupljeni su u bogatoj i raznovrsnoj zbirci, koja nam pruža uvid u vjerovanja i duhovnu kulturu čovjeka u antici na tlu Crne Gore. Većina predmeta iz ovog opusa potiče sa lokaliteta koji su u datom momentu, kroz određeni vremenski period bili urbani centri i predstavljali okosnicu razvoja civilizacije na tlu Crne Gore. Upravo ova zbirka reprezentuje stupanj materijalnog i nematerijalnog nivoa razvoja autohtonog stanovništva i njegovo prilagođavanje uticaju razvijenijih civilizacija sa kojim je imalo neposredan dodir i učestvovalo u kreiranju civilizacijskih tekovina kroz osobeni sinkretizam u kome možemo prepoznati notu domicilnog kreativnog duha.

Kroz tabelarni prikaz sagledaćemo prisutnost kultova na tlu Crne Gore:

Božanstvo	Vrsta spomenika	Mjesto nalaza	Hronologija	Ukupan broj
Amor	Pehar Tanjir Prsten	Budva Budva Budva	Helenizam	4
	Figurica	Gošići	Rimski imperijalni period	
Ananka	Votivna ara	Duklja	Rimski imperijalni period	1
Artemida	Prsten Votivna ara Dvije fibule	Risan Ulcinj Momišići	Helenizam	4
Atena	Prsten Gema Prsten	Budva Ulcinj Momišići	Helenizam	3
Atis	Nadgrobni spomenici	Komini	Rimski imperijalni	12

			period	
Bogovi svi	Dvije votivne are	Duklja	Rimski imperijalni period	2
Boginje	Kamena ploča	Slatina	Rimski imperijalni period	1
Dijana	Votivna ara	Podgorica	Rimski imperijalni period	1
Dionis	Kalup Skulptura Kantaros Magenta posuda Fibula	Risan Risan Budva Budva Momišići	Helenizam	5
Demetra	Prsten	Vuksanlekići	Rimski imperijalni period	1
Domnus Domna	Votivna ara	Duklja	Rimski imperijalni period	1
Herakle/Herkul	Prsten	Budva	Helenizam	4
	Votivna ara Votivna ara Kamena plastika	Komini Nikoljac Duklja	Rimski imperijalni period	
Hermes/Merkur	Dvije reljefne predstave Stela Sarkofag	Duklja Duklja Podgorica	Rimski imperijalni period	4
Junona	Votivna ara Votivna ara	Zaton Boka Kotorska	Rimski imperijalni period	2
Jupiter	Šest votivnih ara Četiri votivnih ara	Komini Duklja	Rimski imperijalni period	10
Kult zmije	Pet narukvica Prsten Dvije fibule Fibula Tri fibule	Budva Budva Glogovik Risan Gostilj	Helenizam	13

	Fibula	Momišići		
Liber/Dionis	Dva cipusa Votivna ara Stela Dva reljefna pehara Skulptura	Otilovići Duklja Podgorica Duklja Herceg Novi	Rimski imperijalni period	7
Mitra	Votivna ara Votivna ara	Pljevlja Lever Tara	Rimski imperijalni period	2
Neptun	Votivna ara	Duklja	Rimski imperijalni period	1
Nimfe	Votivna ara	Spuš	Rimski imperijalni period	1
Serapis i Izida	Votivna ara Figurica Izide	Komini Risan	Rimski imperijalni period	2
Silvan	Tri votivne are	Komini	Rimski imperijalni period	3
Venera	Votivna ara (kvader)	Duklja	Rimski imperijalni period	1
Viktorija	Skulptura	Budva	Rimski imperijalni period	1
				86

Iz prezentovanog možemo sagledati dominaciju različitih kultova u prerimskoj i rimskoj eri. U prerimskoj eri izrazito su prisutni predmeti koji posredno ukazuju na veoma poštovan kult zmije i ovdje ističu izvorni, odnosno, ilirski karakter, iako je ovaj motiv bio omiljen diljem helenističkog svijeta u određenom periodu. Napomenuli smo da su Iliri prihvatili importovane predmete kroz koje su mogli izraziti svoja vjerovanja, što upravo možemo zaključiti na navedenom primjeru. Pored lokalnih, Iliri su adoptirali i izrazito grčke kultove, te zapažamo veliku prisutnost božanstava koja su popularna, kako kod Grka, tako i kod Ilira, poput Amora, Artemide, Atene, Dionisa i Herakla. Osnovane su pretpostavke postojanja hramova, kako domaćih, tako i grčkih božanstava, ali nažalost i pored pronalaska određenih arhitektonskih elemenata, koji bi mogli posvjedočiti postojanju

hramovnih kompleksa, za sada nisu pronađeni hramovi iz ovog perioda na tlu Crne Gore. Arheološki fond iz helenističkog i klasičnog perioda potiče sa primorja i iz okoline Podgorice, dakle iz južnog i centralnog dijela Crne Gore sa izrazitom dominacijom u primorskom dijelu, što potvrđuje tezu o širenju importovanih kultova od juga prema sjeveru na tlu Crne Gore u antici. Morski putevi bili su nosioci razvoja dolazećih civilizacija, koji se prenosio od priobalnog dijela ka unutrašnjosti, koju je svo vrijeme antičkog perioda karakterisala izrazito snažna autohtona crta u odnosu na južnu regiju, koja je brže i sa manje otpora prihvatala suptilno nametnute običaje.

U rimsko doba, dolazi do širenja kultova kako rimsko-grčkih, tako i istočnjačkih božanstava. Nalazi iz ovog perioda upućuju na ujednačenu zastupljenost kultova u južnom, centralnom i sjevernom dijelu Crne Gore. Najprisutniji su spomenici posvećeni Jupiteru, zatim Dionisu, ali možemo zapaziti i poštovanje carskog kulta kroz prisustvo trinaest posveta i jednu bistu. Dakle, stanovnici ovog dijela provincije Dalmacije prihvatili su nova božanstva zajedno sa rimskim načinom života i kulturom, ali i poštovanje carskog kulta kao dokaz lojalnosti imperiji i vladarskoj kući. Ipak, konstatuje se i autohtoni uticaj kroz poštovanje novih božanstava poput Silvana, ali sa osobenom notom prikazivanja. Pojedina božanstva bila su aktuelna kako u predrimsko, tako i u rimsko doba, poput Dionisa, Herakla/Herkula ili Amora. Njihovu dugotrajnu prisutnost možemo pripisati popularnosti koju su uživali kod stanovništva kao bogovi koji su davali ljudima najvažnije: život, zaštitu i ljubav.

Pored formiranja novih urbanih centara, formiraju se i nekropole kod kojih možemo zapaziti preplitanje domicilnih i importovanih elemenata u pogrebnom ritualu. U predrimsko doba konstatovani su uvozni i predmeti lokalne produkcije, od kojih jedan dio predstavlja manje više uspješnu reprodukciju predmeta helenističke provenijencije. U rimsko doba javljaju se pokretni predmeti uobičajeni za taj period, lokalnog i importovanog porijekla, dok se nadgrobni spomenici izrađuju po opšte prihvaćenim načelima, čija je zastupljenost od lokalnog krečnjaka dominantna. Na velikom broju nadgrobnih spomenika javljaju se posvete bogovima Manima, koje su od II vijeka uobičajeni element nadgrobnih natpisa, dok se javljaju i simboli karakteristični za lokalnu tradiciju poput rozete sa dva lista sa strane u pseudoakroteriji. Kod jednog dijela nadgrobnih spomenika javljaju se različiti plastični motivi koji često imaju simboličko značenje. Na primjer, prikaz timpanona kao

dekorativnog elementa kod stele ima prije svega funkciju nebeskog svoda, tačke u kojoj se zajednički nalaze boravišta bogova i smrtnika.⁴¹⁹ Rozeta je najčešći motiv ukrašavanja stela u provinciji Dalmaciji.⁴²⁰ Prikazuje se često sa vijencem i obično zauzima centralno mjesto u timpanonu. Rozeta ima solarno značenje, dok je vijenac imao ulogu u heroiziranju pokojnika.⁴²¹ Lozica i bršljan na nadgrobnim spomenicima, takođe su česta pojava u rimskom periodu i u velikom broju su zastupljeni na obrađenim primjercima spomenika. Sem direktne povezanosti za kult boga Dionisa, oni simbolizuju biljke koje su uvijek lisnate, pa i u zimskom periodu, čime ukazuju na misterioznu snagu koja im je davala život,⁴²² a time i vječnost. Motivi ascije ili skulpture udvojenih lavova na osoben način učestvuju u zagrobnom kultu kao izraz vjerovanja u zagrobni život, odnosno, predstavljaju čuvara pokojnika.

Najbrojniju grupu nadgrobnih spomenika čine stele, zatim titulusi i cipusi, dok su ostali tipovi spomenika zastupljeni u manjem broju:

Nadgrobne stele	Cipusi	Natpisi i ploče	Kvaderi	Votivne are	Titulusi	Urne s natpisom	Sarkofazi	Počasni natpisi
76	56	19	2	1	70	5	6	1
Ukupan broj:	236							

Ukupan broj nadgrobnih natpisa posvećenih Bogovima Manima iznosi 120, nešto više od polovine, što dodatno ukazuje na prihvatanje rimskih formi u pogrebnom kultu. Natpise su podizali stanovnici različitih profesija i staleža, od onih koji su nosili najviša zvanja i titule u državnoj administraciji, preko retora, ljekara, veterana, zanatlija i oslobođenika. Osim po grobnim priložima i na osnovu izgleda spomenika, odnosno, groba možemo donekle sagledati materijalno stanje pokojnika - od monumentalnih grobnica pozicioniranih na istaknutim mjestima nekropolâ, preko standardnih formata do onih spomenika skromnih dimenzija i kratkih natpisa. Takođe, i u ovom segmentu prepoznaju se autohtoni elementi poput tumula na jugoistočnoj nekropoli Duklje, kupastih cipusa ili

⁴¹⁹Vasić 1973, 275.

⁴²⁰Vasić 1973, 287.

⁴²¹Vasić 1973, 299.

⁴²²Vasić 1973, 301-302.

kognomena pokojnikâ na natpisima. Možemo zaključiti da su Iliri i pored svih prihvaćenih inovacija, zadržali određenu osobenost u svim segmentima života, njegujući svoje tradicije utkajući ih u tkivo naprednijih kultura i civilizacija.

5.2. Od antičkih kultova ka hrišćanstvu

Iliri su kao autohtono stanovništvo Crne Gore u antičkom periodu imali veoma razvijen kult svojih bogova. Vremenom je dolazilo do međusobnih kontakata Grka i Ilira, pogotovo korinških kolonista sa ilirskim plemenima kroz mitološke asocijacije. Pod uticajem grčkih, odnosno, helenističkih ideja dolazi do sinkretizma, kada lokalna božanstva dobijaju strana imena čuvajući svoj prvobitni karakter. Ipak, vremenom dolazi do ikonografske i ikonološke sinteze, što je olakšano nepostojanjem ilirskog pisma i nerazvijenom umjetnošću predstavljanja lokalnih bogova. Time su ilirska božanstva ustupila mjesto grčkom panteonu, koji je pobijedio u ovoj teomahiji.⁴²³ U rimskom periodu, pored adopcije novih božanstava, dolazi i do prihvatanja pogrebnih običaja i kulta praktikovanog po strogo propisanim pravilima, ali donekle se zadržava autohtona nota, kao da ukazuje na stalnu nenametljivu borbu poput one na gostiljskim pločicama. U sjevernim krajevima Crne Gore ilirski običaji se još upornije zadržavaju, iako se uticaj Rima u velikoj mjeri osjeća na nekropolama u Kominima. Hrišćanstvo u poznom Carstvu polako preuzima primat, što se osjeća i na prostoru provincije Prevalis, gdje je krajem IV vijeka crkvena organizacija učvršćena, što se može zaključiti na osnovu postojanja dva episkopa u Skadru,⁴²⁴ ali i prisustva hrišćana na Duklji.

U helenističkom periodu pojedina božanstva bliža su ljudima nego druga zbog svoje pristupačnosti i atributa koji su veoma značajni za opstanak jedne zajednice, pa i samog života u to vrijeme. Za primjer možemo uzeti Dionisa, čije smo funkcije već opisali, ali sada stavljamo akcenat na njegovu povezanost sa prirodom i stalnim obnavljanjem. Dionisa slave svuda gdje ima plodne zemlje, rastinja i životinja. Zanimljive su bahanalije sa aspekta zanosa koji je obavezan kod bahatkinja. Zanos je u vezi sa buđenjem zemlje i podsticanjem formiranja plodova, donošenja na svijet živih bića. Noćni zanos, u znaku mjeseca, povezan

⁴²³Dyczek 2013, 115.

⁴²⁴Marković i Vujičić 1997, 42.

je sa uzimanjem vina i u jednom dijelu ima orgijastički karakter, usmjeren ka podsticanju seksualne funkcije i ljubavne želje u cilju oplodavanja i donošenja na svijet novog života. Žene koje su već imale poroda predstavljale su zemlju, te se preko njih i menadskih povorki zemljino materinstvo uključivalo u obredni krug. Menadske povorke je predvodio bog, dok je učestvovalo samo jedno muško lice, sin sveštenice koja predvodi menadsku povorku. Vrhunac ovog zanosa bilo bi komadanje tog mladića simbolički prikazujući isti čin izveden na samom bogu koji vaskrsava, ali taj surovi običaj je usmjeren na žrtvovanje vegetacije,⁴²⁵ koja umire i ponovo se rađa poput Dionisa. Za čovjeka u antici veoma je važna misao o obnovi, o životu nakon smrti. Iz tog razloga su u grob stavljeni prilozima različitih funkcija i simbolike, što smo već napomenuli.

Artemida, boginja divljih životinja, proizašla je iz ranih oblika boginje zemlje, kada se još vjerovalo da zemlja porađa zvijeri u čoporima i krdima i da ih kasnije štiti ili nudi lovcima, koji joj zbog toga odaju žrtveno poštovanje. Kasnije je podijeljena na božanstva samog podzemlja-*Hekata*, zemljoradnje i žitarica-*Demetra-Persefona* i boginju divljih zvijeri⁴²⁶-*Artemida Lafrija*. Zbog velikog broja arhaičnih rituala koji karakterišu njen kult, Artemida je povezivana sa nizom varvarskih, stranih božanstava. Poistovjećena je sa boginjom iz tauridskog Hersona, kojoj su prinošene ljudske žrtve, sa boginjama Ma i Bendidom, kao i sa Velikom boginjom iz Efesa. Statua efeske Artemide imala je veliki broj dojki, a o njenom orgijastičkom kultu starali su se sveštenici i sveštenice. I ovaj kult je ispočetka podrazumijevao ljudsku žrtvu,⁴²⁷ koja je simbolički zamijenjena kroz mit o Ifigeniji, koju je Artemida umjesto žrtvovanja postavila za sveštenicu svog hrama u Tauridi.⁴²⁸

Demetra, hraniteljka živih i zaštitnica mrtvih, naučila je ljude zemljoradnji. U središtu njenog kulta i mita je ideja rađanja i umiranja vegetacije, čime je ona boginja plodnosti ljudi, njiva i životinja, ali i boginja Podzemlja. Eleusinske misterije posvećenima su obećavale blaženstvo nakon smrti. Kao i Artemida, Demetra ima htonski karakter koji karakterišu buktinje i zmija.⁴²⁹ Članovi Eleusinskih misterija morali su biti Heleni i

⁴²⁵Pavlović 1987, 34-37.

⁴²⁶Pavlović 1987, 46-47.

⁴²⁷Srejšović i Cermanović 2004, 54-55.

⁴²⁸Srejšović i Cermanović 2004, 170-171.

⁴²⁹Srejšović i Cermanović 2004, 109-110.

neokaljani krvlju, kao preduslov. Varvari su bili adoptirani od strane Helena da bi ušli u ovaj kult, dok su primani i muškarci i žene, pa i robovi. Uvođenje članova u misterije bilo je postepeno i počinjalo je malim misterijama na proljeće, koje je po predanju osnovao Herakle, kada je vršeno ritualno čišćenje mista. Male misterije organizovane su još jednom krajem ljeta, zbog stranaca, kako bi mogli ostati i za svetkovanje velikih misterija. Praznik je otpočinjao prinošenjem žrtava Demetri i Persefoni, dok bi se drugog dana iskušeni ritualno kupali u rijeci Ilis, u atenskom predgrađu Agri, radi pročišćenja. Treći dan je bio najvažniji, jer je tada vršeno posvećivanje i saopštavana je lozinka, pomoću koje su misti mogli biti pušteni na zajedničke skupove. Velike misterije svetkovane su u periodu septembar-oktobar. U toku misterija pripovijedali su se mitovi o životu, djelima i sudbinama bogova kojima je kult bio namijenjen, pojašnjavali su se obredi, pokazivale svetinje i davale pouke o životi, smrti i vaskrsenju. Posvećene u ove misterije čekao je blažen život nakon smrti. Misterije su usađivale i tri vrline u posvećene: poštovanje bogova, poštovanje roditelja i zaštitu životinja. Nakon završetka Eleusinskih misterija, bio je obavezan zakon ćutanja posvećenih o onome što se dešavalo i ko se o njega ogriješio kažnjavao je smrću, jer odavanje tajni misterija profanim licima bi moglo uniziti sam kult.⁴³⁰

U rimskom periodu, takođe su popularna božanstva koja su najbliža i najpotrebnija ljudima. Veliku popularnost imao je Merkur, koji je smatran obnoviteljem rimske države. I kod ovog božanstva prisutna je povezanost sa zagrobnim životom, jer on vodi ljudske duše, kao njihov gospodar, vječnom blaženstvu.⁴³¹

Kult Silvana bio je veoma zastupljen kod Ilira i poistovjećivan sa Panom, to jest, domicilnim božanstvom Vidasom. Kao zaštitnik seljaka, pastira i siromaha,⁴³² lako je našao put do nižeg sloja stanovništva. Takođe je imao funkciju zaštitnika pokojnika, dok vinogradarski noževi pobodeni u zemlju ističu njegovu funkciju obnovitelja, kao zaštitnika šuma i rastinja.

Atis je usko povezan sa idejom vaskrsavanja, kao bog vegetacije.⁴³³ Kod ovog božanstva, moguće je pretpostaviti uticaj istočnjačkog boga Mitre sa htonskog aspekta, jer

⁴³⁰ Đurić 1941, 57-70.

⁴³¹ Srejskić i Cermanović 2004, 474.

⁴³² Srejskić i Cermanović 2004, 384.

⁴³³ Srejskić i Cermanović 2004, 64.

pored grčko-rimskih, u određenim periodima veliku zastupljenost imaju i orijentalni kultovi.

Kao posljednji stožer antičkih kultova pred konačnom pobjedom hrišćanstva, Mitra je bio bog koji je nakon smrti svojim vjernicima nudio vaskrsenje i ljepši život, što je doprinijelo njegovoj velikoj popularnosti u svim krajevima Carstva.

Dakle, sva navedena božanstva imaju jake veze sa vaskrsavanjem, sa vjerovanjem u obnavljanje života i ciklus postanja svega iz jednog i jednog iz svega, poput Heraklitove filozofske misli *panta rei* (sve teče). Za ljude u antici veoma važnu ulogu igrali su kultovi koji su davali nadu u život poslije smrti. Čovjekov život nema značaja ukoliko ne postoji nada u postojanje i nakon smrti. Ta ideja je veoma snažna i predstavlja suštinu svake vjere, jer je prisutna kako u antici, tako i u savremenom društvu. Vjera u obnavljanje životne energije i ponovno rađanje daje smisao postojanju ljudskog roda, omogućivši čovjeku određenu bezbrižnost znajući da nakon smrti ponovo slijedi život.

Pobjeda hrišćanstva nad antičkim kultovima posljedica je dugog razvoja vjerovanja, u čemu su kultovi sa Istoka imali važnu riječ.⁴³⁴ Čuvanje tradicije kulnog mjesta i nakon sloma paganstva trajalo je kroz kontinuitet podizanja hrišćanskih hramova na mjestima bivstvovanja antičkih. Ugrađivanje antičkih natpisa posvećenih bogovima u tkivo hrišćanskih hramova doprinosi potvrđivanju drevnosti same crkve i pravo na kontinuitet svetog mjesta. Veliki broj natpisa koji je ovdje obrađen pronađen je u sekundarnoj funkciji kao spolija. Crkva Sv. Ilije na Ilijinom brdu kod Pljevalja u koju je bio ugrađen veći broj natpisa ili crkva manastira Sv. Trojice u Pljevljima, gdje je kao kao nosač jugoistočnog pilastra u priprati pronađena baza za statuu mogu nam poslužiti za ogledni primjer. Takođe, veliki dio mnogobožackih vjerskih shvatanja i obreda nastavio je da živi do danas. Za primjer se može uzeti ritualno klanje bika, koje se zadržalo u makedonskom selu Kosturinu i obavlja se svake godine 12. jula na Petrovdan. Slični obredi žrtvovanja zabilježeni su i u dva sela iz okoline Vranja, u Trakiji i Rusiji. Analogija ovim kultnim radnjama može se pronaći u atinskom prazniku Dipoleia, čiji se drugi dio naziva bufonija i vezan je za Zeusa. Dioba žrtvenog mesa vjernicima vezuje se za trački kult Dionisa kada je rastrzan živi bik, koji je poistovjećen sa samim bogom i konzumiranjem te hrane vjernici su u sebe unosili dio božanske snage. Ova teza je potvrđena i u Kosturinu, jer se smatra da tim činom

⁴³⁴Selem 1997, 181.

vjernici obezbjeđuju zdravlje. Čitanje molitve u vrijeme diobe mesa, zasigurno ima simboličku funkciju pročišćenja od grijeha izvršenog ubistva bika. Zajednički ručak u ovom makedonskom selu obavlja se na prostirkama položenim na zemlju, čime vjernici dolaze u neposredan kontakt sa htonskim božanstvima. Zanimljivo je da sami mještani ne znaju zbog čega se svečani ručak obavlja na zemlji.⁴³⁵ Primjer pijetla kroz htonsko, apotropejsko i u slabijoj mjeri solarno značenje u današnjoj Srbiji vuče korijene iz antičkog perioda, kada je pijetao u pojedinim vjerovanjima bio simbol čovjekove duše i imao htonski karakter, te bio žrtvovan upravo tim božanstvima.⁴³⁶ U antici pijetao je bio Asklepijev atribut,⁴³⁷ a prikazivao se i uz Merkura.⁴³⁸

Ovaj vjerski sinkretizam se zadržao, iako je često zaboravljena primarna funkcija pojedinih običaja i rituala kroz vjekove dominacije hrišćanstva. Svi ovi elementi ukazuju na veoma jak uticaj antičkih kultova i u današnje vrijeme, čega sami učesnici u kulturnim radnjama često nisu svjesni. Sama ideja vaskrsavanja i obnove izvorno potiče iz predhrišćanske tradicije, što upućuje na činjenicu da osnova hrišćanske religije dijelom vuče korijene iz antičkog kulta.

Glavna tema u antičkoj umjetnosti bili su bogovi i mitološke scene. Predstave bogova u ljudskom i obliku raznih životinja i čudovišta bile su veoma zastupljene. Ove teme i sadržaji potiču od starijih orijentalnih uzora i dominiraju neko vrijeme u ranom grčkom orijentalnom periodu. Kasnije se javljaju dvije osnovne teme, a to su mitovi i događaji iz svakodnevnog života.⁴³⁹ Stoga su predmeti u ovom katalogu, kulturnog karaktera ili oni za svakodnevnu upotrebu sa mitološkim predstavama, obrađeni sa aspekta kratkog prikazivanja mitova, kako bi se pokazala simbolička veza između dva svijeta - materijalnog i duhovnog kroz prožimanje svakodnevice sa notom vjerske pripadnosti i poštovanja kulta bogova. Značaj kulta u antici bio je ogroman. Njegovanje kultova i poštovanje bogova davalo je antičkom čovjeku osjećaj sigurnosti, ali i vjeru u njihovo milosrđe. Poimanje prirodnih pojava kroz volju bogova, dovodilo je do prinošenja žrtvi, čime se antički čovjek trudio da umilostivi određeno božanstvo, kako bi ono ukrotilo nepredvidive prirodne sile u

⁴³⁵Zotović 1958, 151-154.

⁴³⁶Milošević i Cermanović 1954, 106-112.

⁴³⁷Sreјović i Cermanović 2004, 57.

⁴³⁸Sreјović i Cermanović 2004, 262.

⁴³⁹Popović 1994, 14.

njegovu korist. Svakodnevne djelatnosti i poslovi bili su vezani za neko od mnogobrojnih božanstava, donošenje važnih odluka nije moglo proći bez tumačenja raspoloženja istinskih vladara antičkog svijeta, čime je čovjek u neku ruku sebe sputavao u samostalnom odlučivanju i rasuđivanju. Sve je zavisilo od viših sila, što je uslovalo i sam razvoj antičkog društva, ali i prebacivanje odgovornosti za konsekvence na bogove.

Svakako su stanovnici sa područja Crne Gore u antici kroz kvalitetno izrađene predmete, iskazivali svoje materijalno bogatstvo i blagostanje, ali u isto vrijeme su dokazali svoju duhovnost i civilizacijsku pripadnost grčkom, odnosno, rimskom društvu i panteonu, zadržavši u izvjesnoj mjeri autohtone elemente. Time su se uzdigli na viši nivo samosvijesti, jer prihvatajući grčke i rimske uticaje u načinu života, gradnji i oblikovanju jedne urbane sredine, istovremeno su u to tkivo inkorporirali domicilne karakteristike, što je na tlu Crne Gore rezultiralo interesantnim i osobenim materijalnim ostacima kroz pokretnu i nepokretnu kulturnu baštinu.

Predmetni katalog predstavlja simbiozu svih do sada pronađenih votivnih predmeta porijeklom sa tla Crne Gore, koji predstavljaju neprocjenjivu kulturnu baštinu. Ovim putem na simbolički način, možemo slobodno reći, došlo je do vaskrsavanja pomalo zaboravljenih sudionika u njegovanju antičkih kultova, podsjećajući nas na uvijek prisutnu želju čovjeka, koja vuče korijene od samih početaka bitisanja naše vrste, da pobijedi prolaznost i ostavi neizbrisivi trag u vremenu preko svoje zaostavštine, znajući da ne može prevariti Tanatosa.

Slika 48. Mastionica sa Duklje iz II - III vijeka n.e.
(lična fotoarhiva)

Literatura

I

1. Babić Staša, *The Greek Lion*, Vestigatio Vetustatis, Beograd 2001.
2. Baković Mile, Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doclea, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011.
3. Basler Đuro, Problem rekonstrukcije prvobitnog izgleda antičkih hramova u Duklji, *Starine Crne Gore I*, Cetinje 1963.
4. Bešić Zarije, Geomorfološki razvitak Crne Gore, *Istorija Crne Gore tom I*, Titograd 1967.
5. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Antičko staklo na teritoriji Jugoslavije, *Rimsko staklo*, Beograd 1987.
6. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar n.s. knjiga XXXI*, Beograd 1981.
7. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, *Arheološki vestnik*, Ljubljana 1990.
8. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Komini-Municipium S... nekropole, Beograd 1998.
9. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Municipijum S. i njegova problematika u svetlu arheoloških i epigrafskih spomenika, *Starinar n.s. knjiga XIX*, Beograd 1969.
10. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Nekoliko neobjavljenih natpisa iz Komina, *Zbornik Filozofskog fakulteta knjiga XI-1*, Beograd 1970.
11. Cermanović Aleksandrina, Nekoliko novih rimskih natpisa iz Komina, *Starinar n.s. knjiga XVIII*, Beograd 1968.
12. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Pljevaljsko područje u rimsko i ranovizantijsko doba, *Istorija Pljevalja*, Pljevlja 2009.
13. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Rezultati arheoloških istraživanja na području Municipijuma S... kod Pljevalja-selo Komini, *Materijali IV*, Beograd 1967.
14. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Rezultati arheoloških istraživanja u selu Komini (Municipium S...), *Starine Crne Gore VI*, Cetinje 1978.

15. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Rezultati novih arheoloških istraživanja na području Municipija S u selu Komini, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“ knjiga IV, Prijepolje 1976.
16. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina i Srejović Dragoslav, Jevrejska grobnica u Duklji, Jevrejski almanah, Beograd 1965.
17. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina i Srejović Dragoslav, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd 1996.
18. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina i Srejović Dragoslav, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, Beograd 1967.
19. Cermanović-Kuzmanović Aleksandrina, Velimirović-Žižić Olivera i Srejović Dragoslav, Antička Duklja nekropole, Cetinje 1975.
20. Cerović Mitra, Religija stanovnika Municipium S... u Kominima, Breznički zapisi 4-5, Pljevlja 1993/94.
21. Ciolek Renata, „Great hoard“ of 4656 coins of king Ballaios from Risan, Novensia 21, Warszawa 2010.
22. Ciolek Renata, Kowal Tomasz, Contribution to the history of research on Risan (Montenegro): The case of Heinrich Richlý, Novensia 21, Warszawa 2010.
23. Crnobrnja N. Adam, Kulna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji, Beograd 2006.
24. Cvijetić Jelena, Novi epigrafski spomenik iz Otilovića kod Pljevalja, Starinar LXII, Beograd 2012.
25. Cvijetić Lj. Jelena, Prilog poznavanju autohtonih kultova u jugoistočnoj Dalmaciji i problem ubikacije antičke Termidave, Nova antička Duklja V, Podgorica 2014.
26. Cvijetić Lj. Jelena, Rimski nadgrobni spomenik iz Gradca kod Pljevalja, Glasnik SAD 25, Beograd 2010.
27. Cvitković Ivan, Rečnik religijskih pojmova, Novi Sad 2009.
28. Daszkiewicz Malgorzata, Baranowski Marcin, Provenance study of late classic and hellenistic black-coated pottery from Risan (Montenegro), Novensia 21, Warszawa 2010.
29. Drašković Dejan i Živanović Miloš, Keramika prostorije 3/IX, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, Nova antička Duklja II, Podgorica 2011.

30. Dyczek Piotr, Rhizon, Warszawa-Risan 2013.
31. Dyczek Piotr, Roman mosaics in the villa of Hypnos in ancient Rhizon/Risinium (Montenegro)-continuation of mosaic analysis, Novensia 21, Warszawa 2010.
32. Dyczek Piotr, Kolendo Jerzy, Lajtar Adam, Plóciennik Tomasz, Rzepkowski Krzysztof, Iliryski bóg Medaurus i mury Risinium w świetle inskrypcji metrycznej z Lambaesis (CIL VIII 2581; F. Buecheler, Carmina Latina epigraphica 1527), Novensia 21, Warszawa 2010.
33. Đurić Miloš, Eleusinske misterije i njihov značaj za etičko držanje u svetlosti dubinske psihologije, prilog proučavanju istorije grčke etike, Spomenik XCIV, Beograd 1941.
34. Đurović Jovo, Jelušić Jelena i Vrzić Milena, Katalog izložbe „Blago budvanske nekropole (iz zbirke drugih muzeja)“, Budva 2007.
35. Evans Arthur, Antiquarian researches in illyricum, Westminster 1883.
36. Garašanin Draga i Milutin, Crna Gora u osvit pisane istorije i u doba Rimskog Carstva, Istorija Crne Gore tom I, Titograd 1967.
37. Garašanin Milutin, Još jednom o paleobalkanskom konjaniku, Vestigatio Vetustatis knjiga 20, Beograd 2001.
38. Gavela Branko, Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, Starinar n.s. knjiga V-VI, Beograd 1956.
39. Gazivoda Dejan, Izvještaj o izvršenom stručnom nadzoru nad arheološkim istraživanjima u Kominima, br. 2072 od 06.11.2007. godine, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
40. Gazivoda Dejan, Izvještaj o obavljenom stručnom nadzoru nad zaštitnim arheološkim istraživanjima u Kominima, br. 02-1550 od 14.08.2008. godine, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
41. Gazivoda Dejan, Izvještaj o obavljenom stručnom nadzoru nad zaštitnim arheološkim istraživanjima u Kominima, br. 02-1578 od 22.08.2008, godine, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
42. Gazivoda Dejan, Izvještaj o stručnom uviđaju lokacije Topolica-Bar, br. 02-47 od 16.01.2008., kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
43. Gazivoda Dejan, Preliminarni izvještaj o sistematskim arheološkim istraživanjima na

- lokalitetu Sektor Carine VI/2014 u Risnu, br. 02-1018 od 21.08.2014., kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
44. Grbić Dragana, Iz epigrafske baštine antičke Dokleje: jedan natpis posvećen *Neptuno periculorum absolutori*, Starinar n.s. knjiga LIX/2009, Beograd 2010.
 45. Gugolj Branka, Prilog proučavanju rimskih nadgrobnih spomenika pljevaljskog kraja, Glasnik Zavičajnog muzeja, knjiga 1, Pljevlja 1999.
 46. Jovanović Aleksandar, Nekoliko sepulkralnih spomenika iz Polimlja, Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije, Beograd 2007.
 47. Jovanović Aleksandar, Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja knjiga 25, Sarajevo 1989.
 48. Jovanović Aleksandar, Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije, Beograd 1984.
 49. Jovanović Aleksandar, Risan u antičkom periodu, Katalog izložbe „Blago antičke Boke“, Tivat 2007.
 50. Jovanović Vojislav, Arheološki spomenici u Zatonu i okolini, Materijali IV, Beograd 1967.
 51. Jovanović Vojislav, Novi kasnoantički mozaik u Petrovcu na moru, Starine Crne Gore I, Cetinje 1963.
 52. Karpinski Rafal, Badania podwodne Risan 2003-2010, Novensia 21, Warszawa 2010.
 53. Klajn Ivan i Šipka Milan, Veliki rečnik stranih reči i izraza, Novi Sad 2012.
 54. Knežević Srebrica, Ishrana kao komunikacijski vid kulture, Zbornik Filozofskog fakulteta serija A: Istorijske nauke, knjiga XIX, Beograd 1997.
 55. Kostić Branko, Ceklinski ribolovi na Skadarskom jezeru u Crnoj Gori, Podgorica 2011.
 56. Kovačević Jovan, Provincija Prevalis, Istorija Crne Gore tom I, Titograd 1967.
 57. Kovačević Vilma, Katalog izložbe „Blago antičke Boke“, Tivat 2007.
 58. Kovačević Vilma, Nalaz groba iz rimskog perioda u Risnu, Glasnik SAD 18, Beograd 2002.
 59. Krunić Slavica, Katalog izložbe „Antičke svetiljke iz muzeja grada Beograda“, Beograd 2011.
 60. Lazić Miroslav i Cerović Mitra, Rimski grob iz Ljutića, Glasnik SAD 8, Beograd 1992.
 61. Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VI-1, Ciri-Minhen 1992.

62. Lisičar Petar, Isis-Fortuna, spomenici o kultu Izide, Fortune i Izide-Fortune u našoj zemlji, Starinar n.s. knjiga XII, Beograd 1961.
63. Loma Svetlana, Problemi identifikacije, uređenja i stanovništva Municipija S., Glasnik Zavičajnog muzeja u Pljevljima, knjiga 3, Pljevlja 2003.
64. Mano-Zisi Đorđe, Antika, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.
65. Mano-Zisi Đorđe i Popović Ljubiša, Iliri i Grci, Beograd 1959.
66. Marić Rastislav, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 2003.
67. Marković Čedomir, Antička Budva Nekropole istraživanja 1980-1981, Podgorica 2012.
68. Marković Čedomir, Arheologija Crne Gore, Podgorica 2006.
69. Marković Čedomir, Elaborat o potrebnim mjerama zaštite ugroženih ostataka rimske vile urbane u Budvi, uz obavljanje neophodnih arheoloških istraživanja ugroženog prostora, Cetinje 2008, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
70. Marković Čedomir, Nekoliko novih podataka o antičkoj Budvi i njenim nekropolama, Arhivski zapisi 1-2, godina XIV/2007.
71. Marković Čedomir i Vujičić Rajko, Spomenici kulture Crne Gore, Novi Sad-Cetinje 1997.
72. Martinović Jovan, Antički natpisi u Crnoj Gori, Kotor 2011.
73. Martinović Jovan, Presjek i problem antičke arheologije na crnogorskom primorju, Materijali IV, Beograd 1967.
74. Martinović Jovan, Some remarks on epigraphic and archaeological research in the montenegrin littoral, Novensia 21, Warszawa 2010.
75. Maškin N.A., Istorija starog Rima, Beograd 1991.
76. Medenica Ivana, Preliminarni izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima zapadne nekropole antičke Duklje na lokalitetu Bjelovine u Rogamima, opština Podgorica br. 02-1279 od 25.11.2013. godine, kopija koja se nalazi u Sektoru za arheologiju Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore na Cetinju
77. Medenica Ivana, Rimska grobnica na lokalitetu Grudice kod Duklje, Nova antička Duklja II, Podgorica 2011.
78. Mijović Pavle, Umjetničko blago Crne Gore, Titograd 1980.
79. Mijović Pavle i Kovačević Mirko, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Beograd – Ulcinj

- 1975.
80. Milošević Ankica i Cermanović Aleksandrina, *Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu-knjiga XVII, Beograd 1954.
 81. Nikolajević-Stojković Ivanka, *Kasnoantički mozaik iz Petrovca na moru*, Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN, knjiga 3, Beograd 1955.
 82. Orlandić Slavica, *Konzervacija i restauracija keramičkog skifosa sa lokaliteta Gostilj u donjoj Zeti*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore n.s. IV knjiga, Cetinje 2008.
 83. Parović-Pešikan Maja, *Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj*, Starinar n.s. knjiga XXVIII-XXIX, Beograd 1979.
 84. Parović-Pešikan Maja, *Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom*, Materijali 12, Beograd 1976.
 85. Parović-Pešikan Maja, *Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji*, Materijali IV, Beograd 1967.
 86. Parović-Pešikan Maja, *Planinsko zaleđe Rizinijuma*, Beograd-Nikšić 1980.
 87. Parović-Pešikan Maja, Martinović Jovan, Trbuhović Vojislav i Savić-Trbuhović Leposava, *Pregled arheoloških spomenika na području južne obale Boke Kotorske*, Starine Crne Gore VI, Cetinje 1978.
 88. Pašalić Esad, *Rimsko osvajanje Ilirika i problemi periodizacije antičkog doba*, Materijali IV, Beograd 1967.
 89. Pavlović Miodrag, *Poetika žrtvenog obreda*, Beograd 1987.
 90. Pett Leonie, *Duklja, izvještaj sa geofizičkih istraživanja*, oktobar 2007, Nova antička Duklja, Podgorica 2010.
 91. Popović Ivana, *Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans*, Starinar n.s. knjiga XLIX, Beograd 1999.
 92. Popović B. Ljubiša, *Antička grčka zbirka*, Beograd 1994.
 93. Pravilović Milan, *Vuksanlekići-kasnoantička nekropola*, Arheološki pregled 26, Ljubljana 1986.
 94. Rendić-Miočević Duje, *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. sveska X, Sarajevo 1955.

95. Rendić-Miočević Duje, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opuscula archaeologica* IV, Zagreb 1959.
96. Ružić Mira, Silvan i Herkul u zagrobnim verovanjima stanovnika Municipijuma S..., *Arhaika* 2, Beograd 2009.
97. Ružić Mira, Stakleni pehar sa medaljonima iz Municipijuma S..., *Vestigatio Vetustatis*, Beograd 2001.
98. Selem Petar, *Izidin trag*, Split 1997.
99. Srejski Dragoslav, Novi nalazi iz Dokleje, *Starinar* n. s. XIX, Beograd 1969.
100. Srejski Dragoslav, Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva u Jugoslaviji, *Materijali* I, Beograd 1964.
101. Srejski Dragoslav, Rezultati arheoloških istraživanja na području antičke Dokleje, *Materijali* IV, Beograd 1967.
102. Srejski Dragoslav i Cermanović Aleksandrina, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2004.
103. Starac Alka, Katalog izložbe „Od ulomka do rekonstrukcije“, Pula 2009.
104. Stevović Ivan, *Praevalis*. Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije, Podgorica 2014.
105. Sticotti Piero, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, Podgorica 1999.
106. Šaletić Momčilo, Iković Boško i Žižić Olivera, *Danilovgrad arheološki vodič*, Danilovgrad 2011.
107. Ujes Dubravka, Nalaz kamenih urni sa nekropole iz rimskog perioda u Risnu, *Glasnik SAD* 11, Beograd 1996.
108. Vasić R. Miloje, Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I - IV v.n.e. (doktorska disertacija), Beograd 1973.
109. Vasiljević Ljubiša, Magistarski rad „Arheološki spomenici boga Silvana u rimskim provincijama na teritoriji Srbije“, odbranjen na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2008. godine
110. Veličković Milivoje, Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, *Antično steklo v Jugoslaviji*, Ljubljana 1971.
111. Velimirović-Žižić Olivera, *Antička Duklja – rimski i vizantijski grad*, Velika arheološka

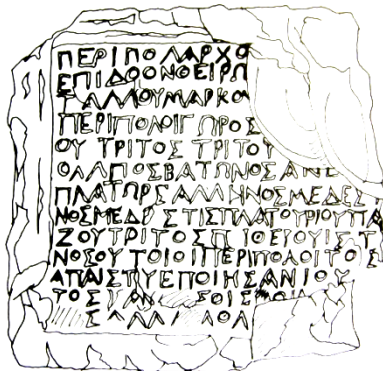
- nalazišta u Crnoj Gori, Beograd 1977.
112. Velimirović-Žižić Olivera, Labeati i Dokleati kroz izvore i arheološki materijal, Materijali IV, Beograd 1967.
113. Velimirović-Žižić Olivera, Nalaz u Momišićima, Starinar XV-XVI, Beograd 1966.
114. Vlahović Dobrila i Gazivoda Dejan, Izvještaj sa službenog puta na arheološki lokalitet Mirišta u Petrovcu-zatečeno stanje br. 02-1114 od 30.05.2006, kopija koja se nalazi u Upravi za zaštitu kulturnih dobara
115. Vrzić Milena i Stijepović Zorica, Katalog izložbe „Helenističke posude za ulje i druge supstance (III-II vijek p.n.e.), Labeatska nekropola u Gostilju kod Podgorice, Konzervacija i restauracija unguentarija“, Podgorica 2012.
116. Vučinić Stevo, Ara posvećena Neptunu i nekoliko nalaza sa antičkog lokaliteta na Lazama Radevića, Istorijski zapisi 1-4, Podgorica 2007.
117. Vujaklija Milan, Leksikon stranih reči i izraza, Beograd-Podgorica 2011.
118. Vulić Nikola, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik LXXI, Beograd 1931.
119. Wilkes, J. J., Dalmatia, London 1968.
120. Zagarčanin Mladen, O nekim pitanjima ranohrišćanskog i srednjovjekovnog graditeljstva u Dokleji i Baru, sa posebnim osvrtom prema paganskim kulturnim predstavama, Nova antička Duklja III, Podgorica 2012.
121. Zagarčanin Mladen, Stari grad Bar-vodič kroz vjekove, Bar 2008.
122. Zotović Ljubica, Da li je u Viminacijumu postojala zajednica mitraista?, Uzdarje, knjiga 17, Beograd 1997.
123. Zotović Ljubica, Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije, Starinar n.s. knjiga XIX, Beograd 1969.
124. Zotović Ljubica, Mitraizam na tlu Jugoslavije, Beograd 1973.
125. Zotović Ljubica, Promene u formama sahranjivanja zabeležene na teritoriji Jugoslavije u vremenu od I do VI veka, Leskovački zbornik X, Leskovac 1970.
126. Zotović Ljubica, Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti, Starinar n.s. knjiga VII-VIII, Beograd 1958.
127. Zotović Radmila, Antički kultovi na području Prijepolja i Pljevalja, Vestigatio Vetustatis knjiga 20, Beograd 2001.

II

1. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Hipokamp>
2. Inventarski kartoni br. 2, 5, 392, 403, 406 i 958 iz JU Zavičajni muzej i Umjetnička galerija „Josip-Bepo Benković“ Herceg-Novi
3. Inventarski kartoni br. 53, 133, 150, 313, 314, 315 i 357 iz Istarskog muzeja Crne Gore
4. Inventarski kartoni br. 1590, 1662, 1856, 1860, 1862, 1869 i 1872 iz JU Muzeji i galerije Podgorice
5. Konzervatorski karton br. 1176-020 iz JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore
6. Sonja Ćirić <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=452537> 2006.

T A B L E

T.1.

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

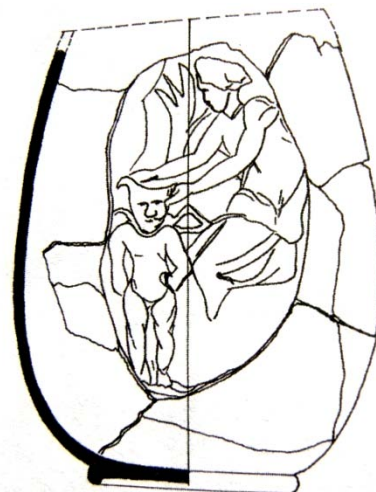
Slika 5

Slika 6

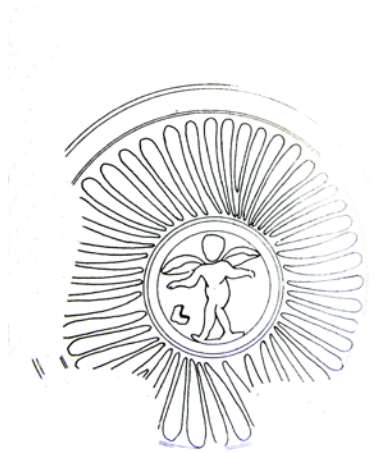

Slika 7

Slika 8

T.2.

Slika 9

Slika 10

Slika 11

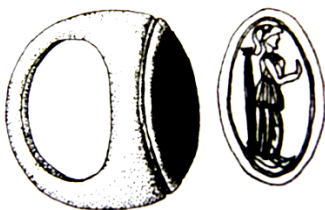
Slika 12

Slika 13

Slika 14

Slika 15

Slika 16

Slika 17

T.3.

Slika 18

Slika 19

Slika 20

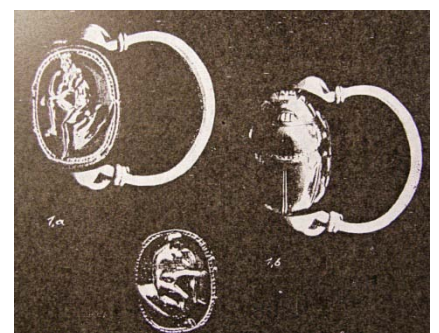
Slika 21

Slika 22

Slika 23

Slika 24

T.4.

Slika 25

Slika 26

Slika 27

Slika 28

Slika 29

Slika 30

Slika 31

Slika 32

Slika 33

Slika 34

Slika 35

T.5.

Slika 36

Slika 37

Slika 38

Slika 39

Slika 40

Slika 41

Slika 42

Slika 43

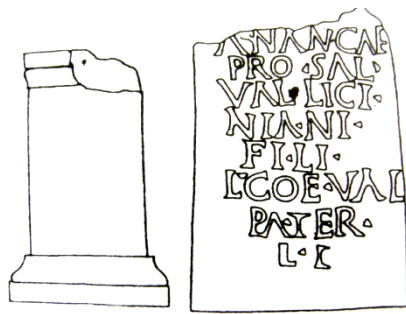
T.6.

Slika 44

Slika 45

Slika 46

Slika 47

Slika 48

Slika 49

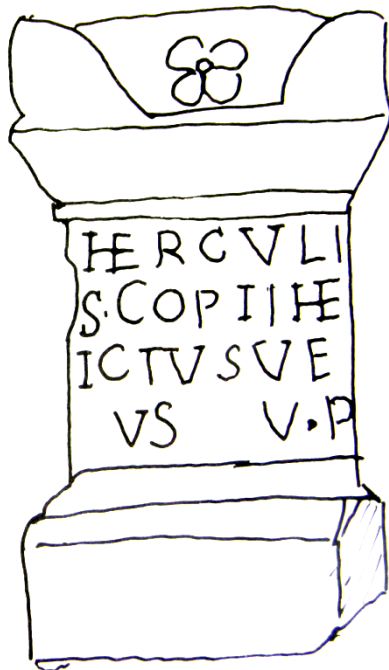

Slika 50

Slika 51

T.7.

Slika 52

Slika 55

Slika 58

Slika 53

Slika 56

Slika 54

Slika 57

Slika 59

T.8.

Slika 60

I·CHO
S
M·ÆMT·
ANTONVS
V·L·P·

Slika 61

I O M

Slika 62

I O M
MÆMILT
TIAIVSIIVI
QQ L P

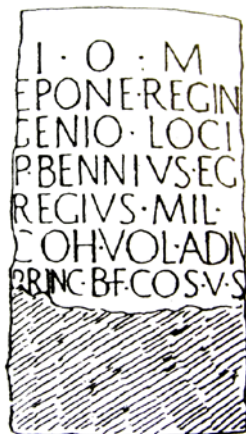
Slika 63

Slika 64

I·O·M·S
P·AEL·FVSCI
NVS·MIL·LEC
T·AD·B·COS
IMPLSETPSEVERO
PERTACEABCAES
COS V L M P

Slika 65

Slika 66

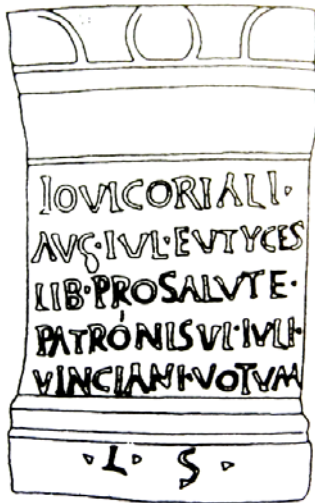

Slika 67

Slika 68

T.9.

Slika 69

Slika 70

Slika 71

Slika 72

Slika 73

Slika 74

Slika 75

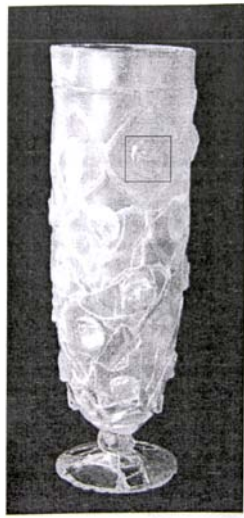

Slika 76

T.10.

Slika 77

Slika 78

Slika 79

Slika 80

Slika 81

Slika 82

Slika 83

Slika 84

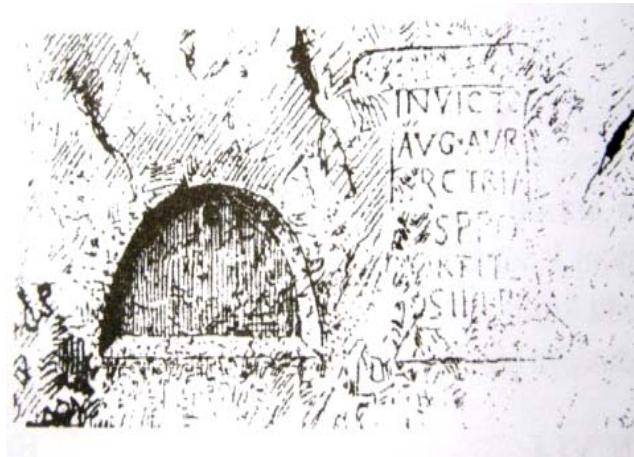

Slika 85

T.11.

Slika 86

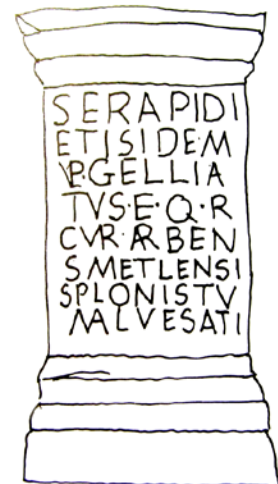
Slika 87

Slika 88

Slika 89

Slika 90

Slika 91

T.12.

Slika 92

LAELIO
AVRELO COM
MODO IMP
CAESARIS TÆLI
DRIANTI

Slika 93

Slika 94

Slika 95

Slika 96

Slika 97

Slika 98

Slika 99

Slika 100

T.13.

Slika 101

Slika 102

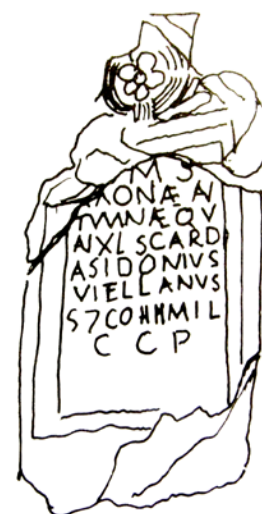
Slika 103

Slika 104

Slika 105

Slika 106

Slika 107

Slika 108

Slika 109

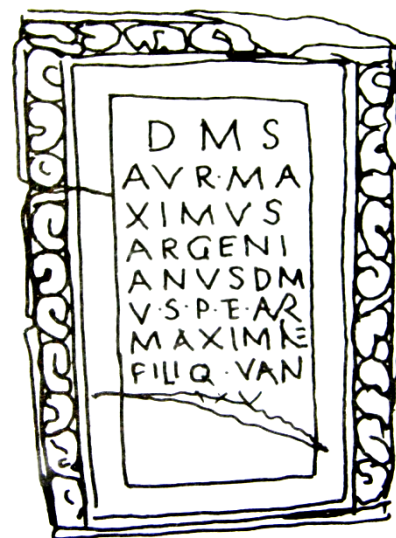
T.14.

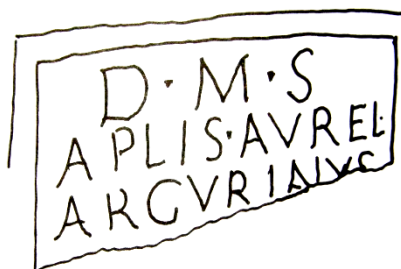
Slika 110

Slika 111

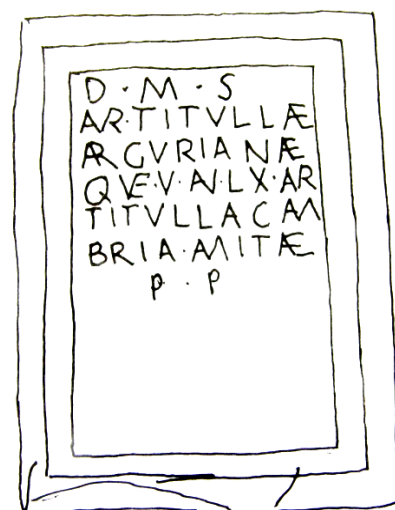
Slika 112

Slika 113

Slika 114

Slika 115

Slika 116

Slika 117

Slika 118

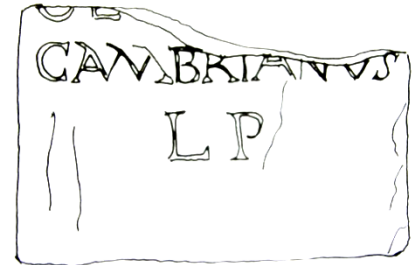
T.15.

Slika 119

Slika 120

Slika 121

D·M·S
T·AELIOS·Æ
VIANO·Q·V
A·LXX·AE
LII·TITIA
NVS·ET·AE
LIANVS·F·P
P P

Slika 122

D M
CAONISTAA
RIA·TVIQVAL
Q·AEL·SATA
NVS·CON·V
B·M·P

Slika 123

D·M·S
K·A·RU
QVI·VIXIT
AN·XXX
LVCIDA·
COIVGI·PIE
NTISSIMO

Slika 124

D M S
AVR·TRITA
NONIQVAN
XXX·AVR·MAXSI
AVS·CONIVCI

Slika 125

D·M·S
SEX·STATVS
RESTITVTVS
SIB·E·ARELIA
ESTON·CONIVCI
POSVIT

Slika 126

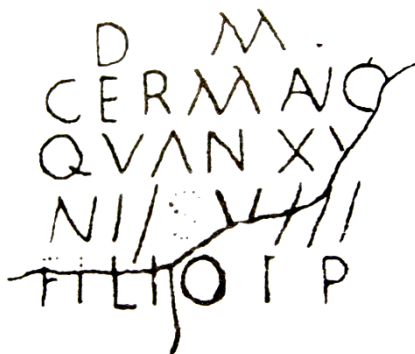
M
LAE·NTIO·FILIO
PISSIMO·QVI·VIXIT
AN·XXXIII·ERM·ART
MARTI·ARENTES
IPSI·SIBI·IN·MEMORI
AM·POSV·ERVNT

Slika 127

T.16.

Slika 128

Slika 129

D. M. S
AVRELIAE
PANTONI
QVA. AV.
TAVREIVS
QVINTVS
C. B. M. P.

Slika 130

Slika 131

Slika 132

Slika 133

Slika 134

Slika 135

Slika 136

T.17.

Slika 137

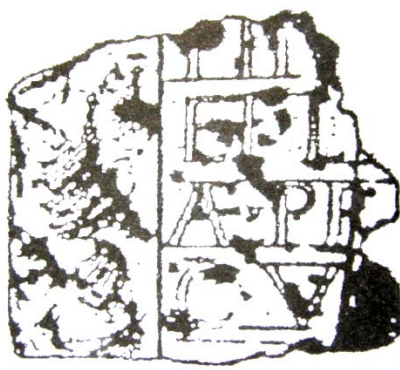
Slika 138

D M S
 T C R E N T I
 Q · V I X · A N
 E T V E N D
 O N I C O N
 I V G I A E I V S
 V I V E B E S
 S V S P A R · P
 P · E T S I B I
 V I V S · P O S

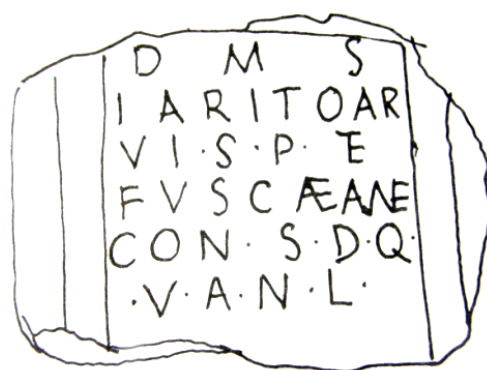
Slika 139

Slika 140

Slika 141

Slika 142

Slika 143

Slika 144

Slika 145

T.18.

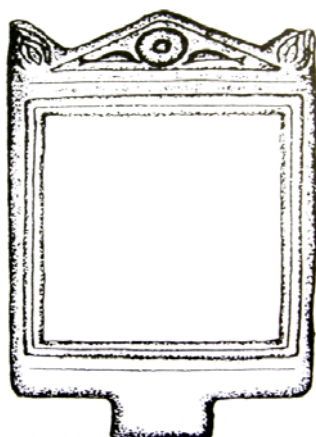
Slika 146

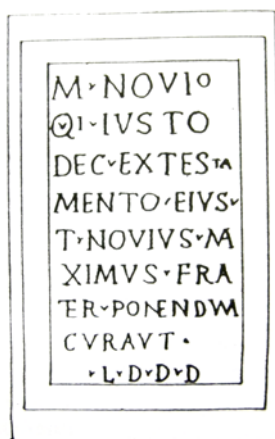
Slika 147

Slika 148

Slika 149

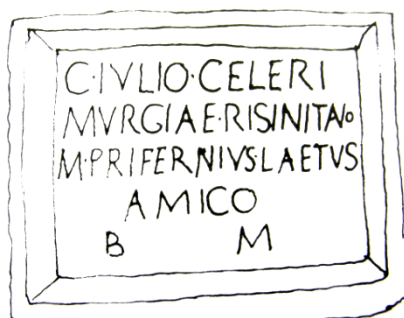
Slika 150

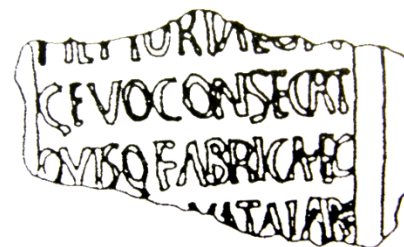
Slika 151

Slika 152

Slika 153

Slika 154

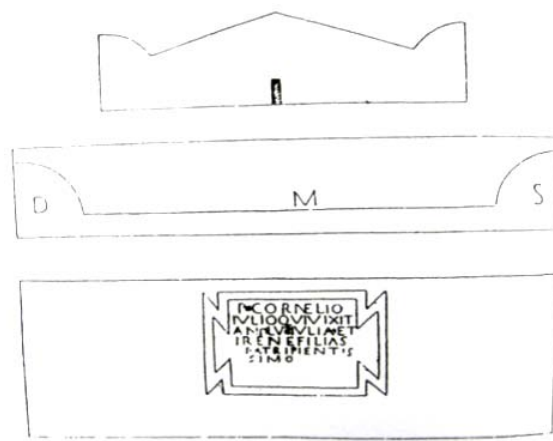
T.19.

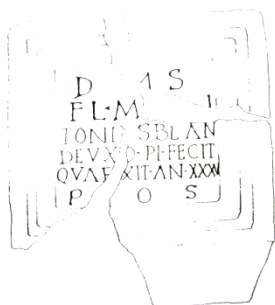
Slika 155

Slika 156

Slika 157

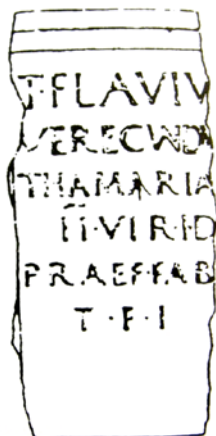
Slika 158

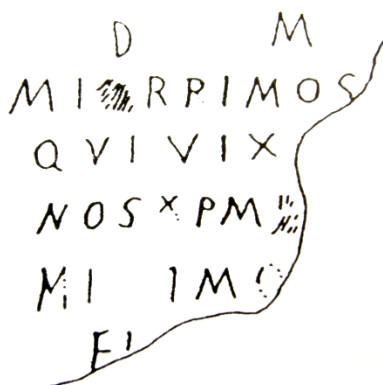
Slika 159

Slika 160

Slika 161

Slika 162

Slika 163

T.20.

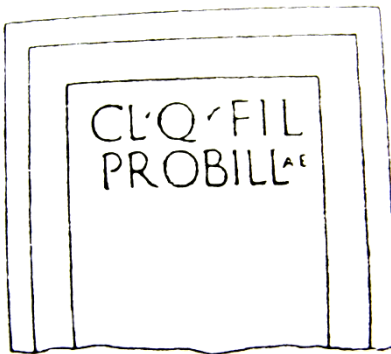
Slika 164

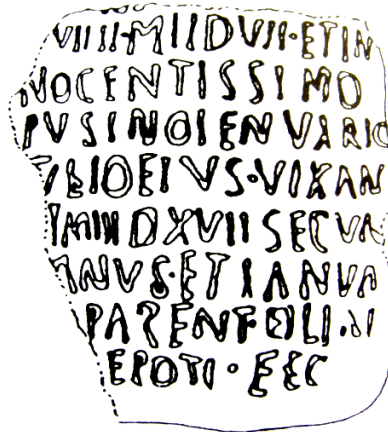
Slika 165

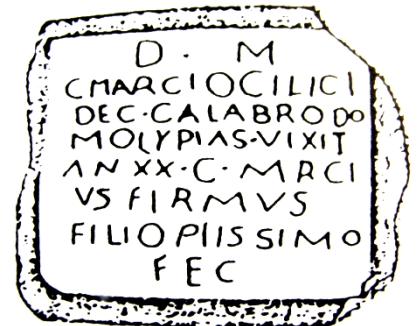
Slika 166

Slika 167

Slika 168

Slika 169

M·LICINIO·PROBO
DEC
QV·VIXIT·ANN·L
M·LICINI·VS·SEVERVS
PATRI·OPTIM

Slika 170

Slika 171

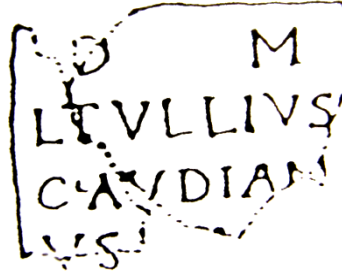

Slika 172

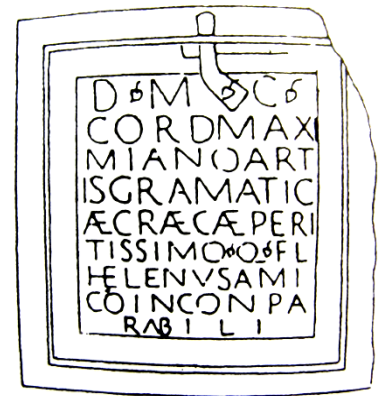
T.21.

Slika 173

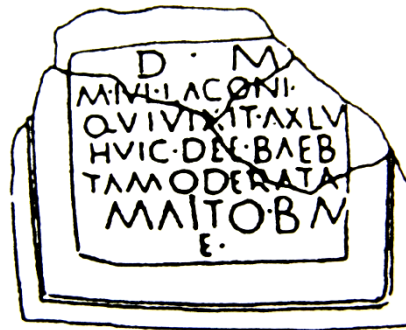
Slika 174

Slika 175

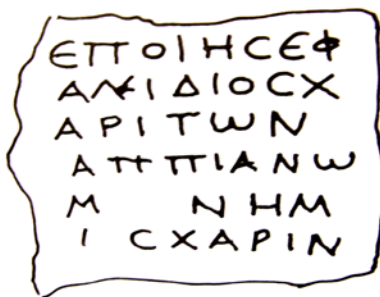
Slika 176

Slika 177

D · M
F · PINNIAE
Q · VI · AN · XXX
M · VALERIVS
· QVINTIAN
VS · VX · ET · F
QVINTINAE
F · Q · VI · N · X

Slika 178

Slika 179

Slika 180

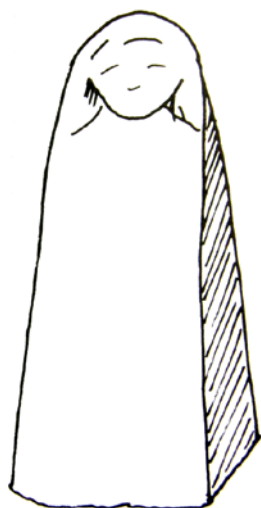

Slika 181

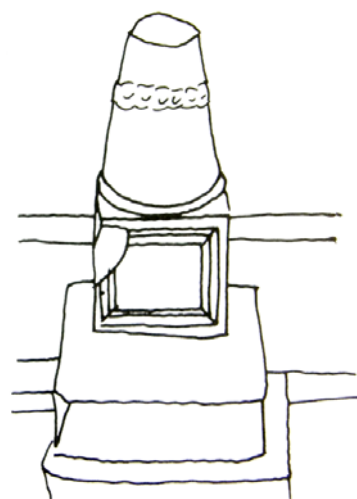
T.22.

Slika 182

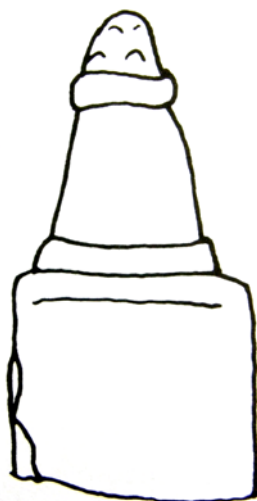
Slika 183

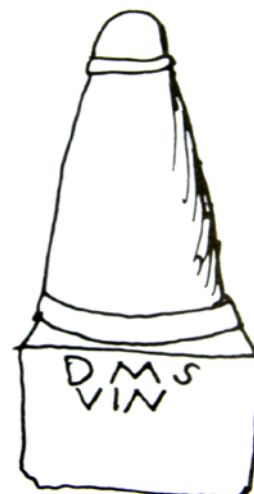
Slika 184

Slika 185

Slika 186

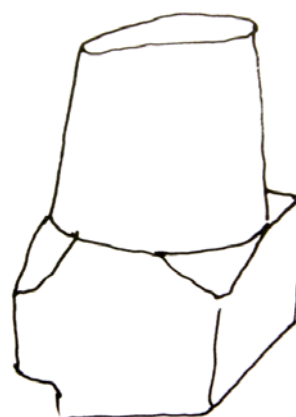
Slika 187

Slika 188

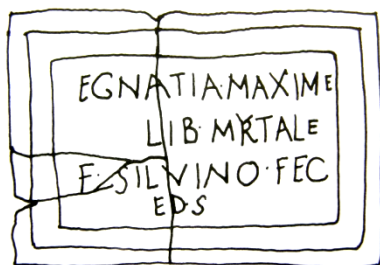

Slika 189

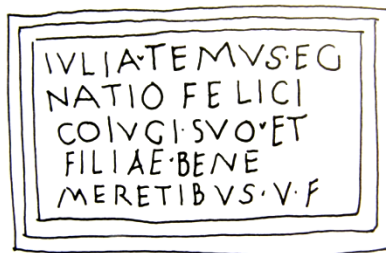

Slika 190

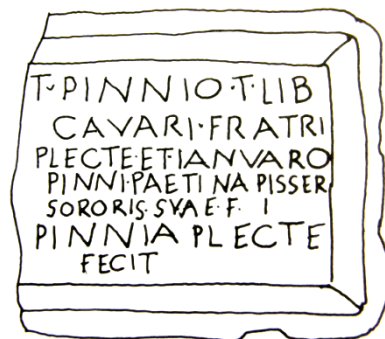
T.23.

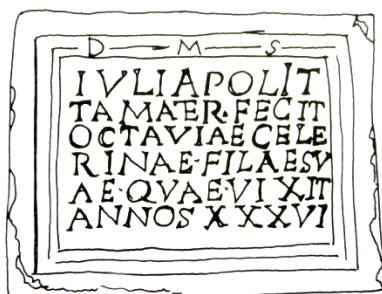
Slika 191

Slika 192

Slika 193

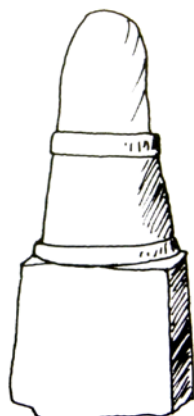
Slika 194

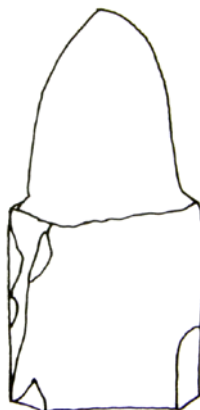
Slika 195

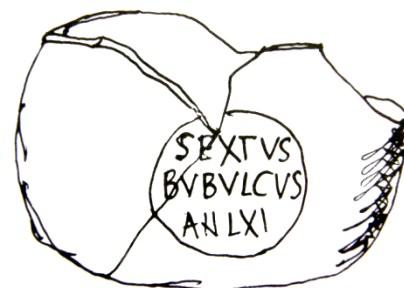
Slika 196

Slika 197

Slika 198

Slika 199

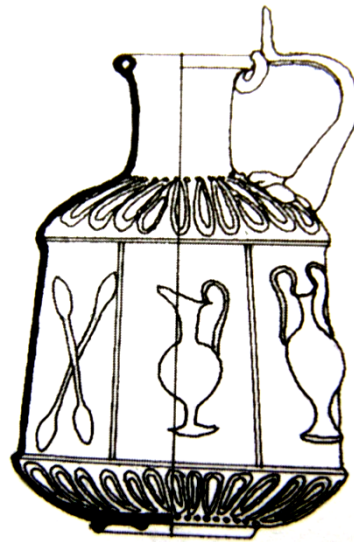

Slika 200

T.24.

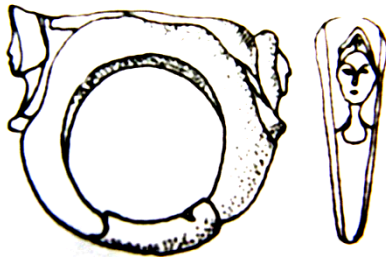
Slika 201

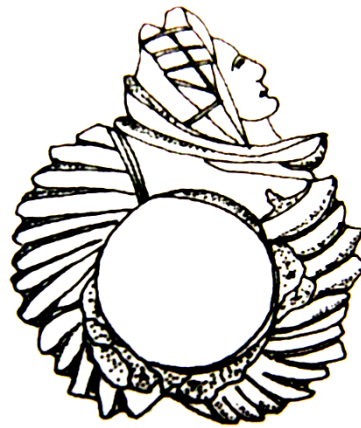
Slika 202

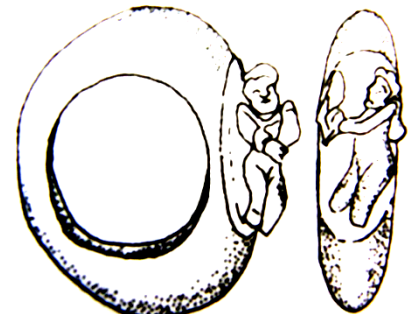
Slika 203

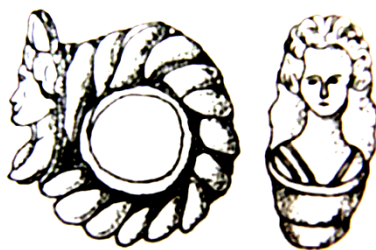
Slika 204

Slika 205

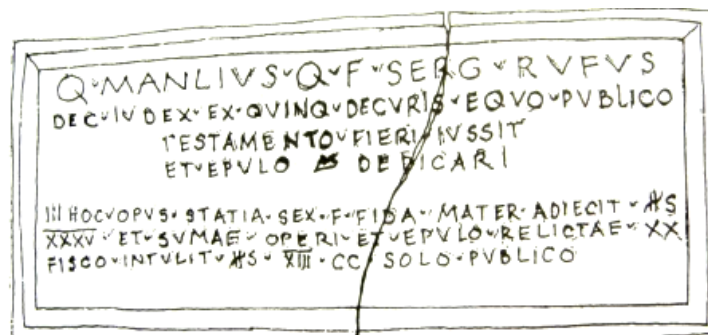
Slika 206

Slika 207

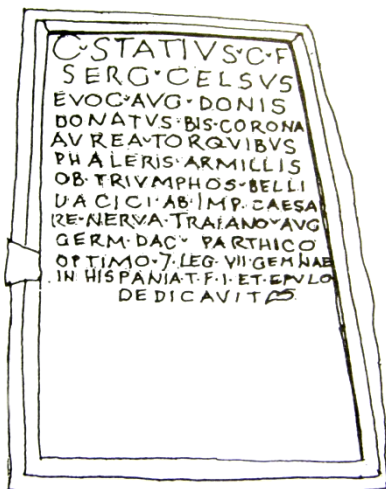

Slika 208

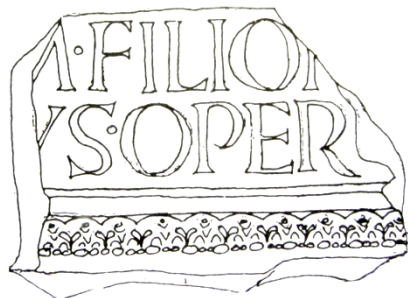

Slika 209

T.25.

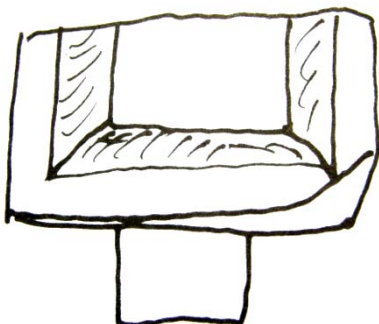
Slika 210

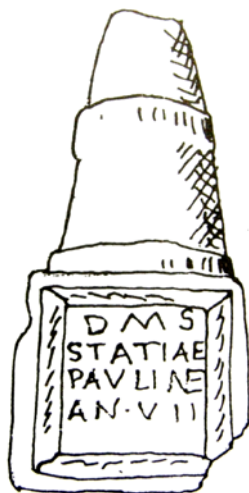
Slika 211

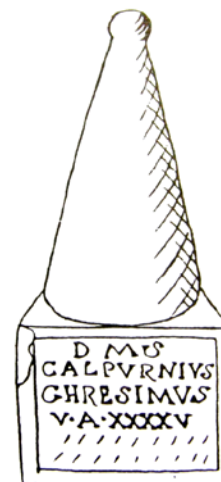
Slika 212

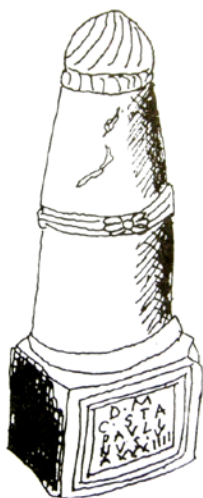
Slika 213

Slika 214

Slika 215

Slika 216

Slika 217

Slika 218

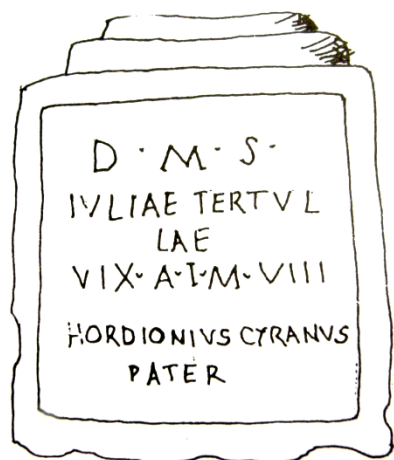
T.26.

Slika 219

Slika 220

Slika 221

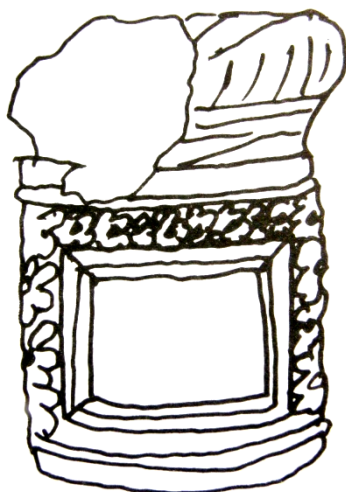
Slika 222

Slika 223

Slika 224

Slika 225

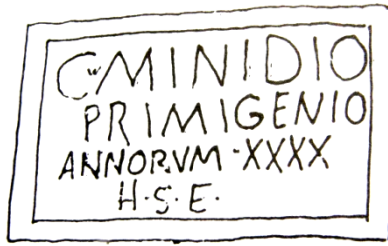

Slika 226

Slika 227

T.27.

Slika 228

Slika 229

Slika 230

Slika 231

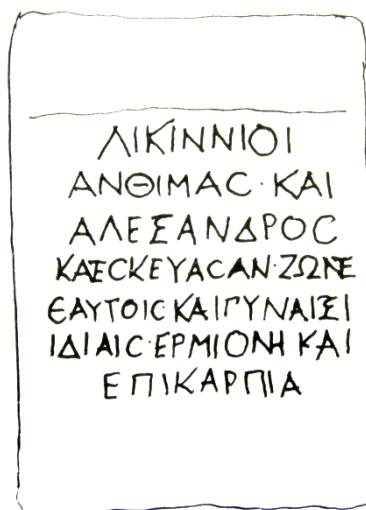
Slika 232

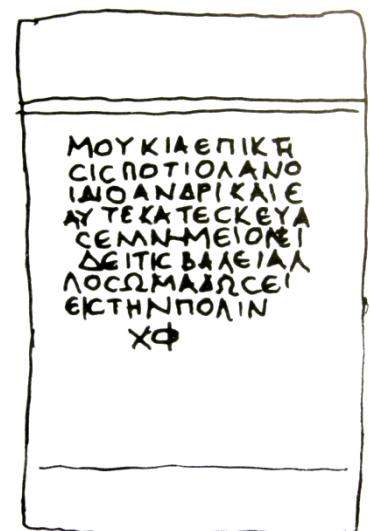
Slika 233

Slika 234

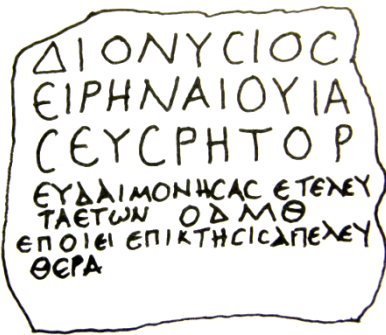

Slika 235

Slika 236

T.28.

Slika 237

Slika 238

Slika 239

Slika 240

Slika 241

Slika 242

Slika 243

Slika 244

Slika 245

T.29.

Slika 246

Slika 247

Slika 248

ACIROEPICADIF PRINCIPILSALTHV
ETTEMEIAEGLAVIFECITEPICADVSE
VTPRIMVMAETATISCOMPLEAVNTTEMPORAVITAE
ETGENITORFATOCONDITVSESTTVMVLO
PROTINVSINSCRIPSITPIETASINOMENMAIRISOVEPARIS
VTL EGERENTCVNCTI GENITORISNOMINAEPI
HOCDECELVNATI COMPONENTOSSAPARENIVM
ETCINERISEDEM SVBSTITVATPIETAS

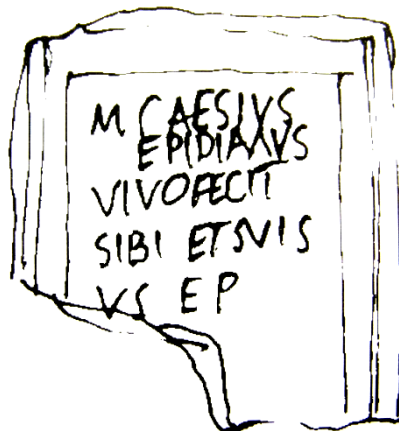
Slika 249

CALVSEPICADIF PRINCERS
CIVITATISLOCATVMHCSITVS
HOCFIERISINIGENITORISIBET
SVISSEFFLIVITIASSVS-EPICADVS
SCERDISVZOEISVAMAADIECTA
FILIIITTI VDCVSESTPIETISNATIOVE
II CAVXSISVIDENTVIEDLCORIN
FACTOETIHOCTESPERIOS

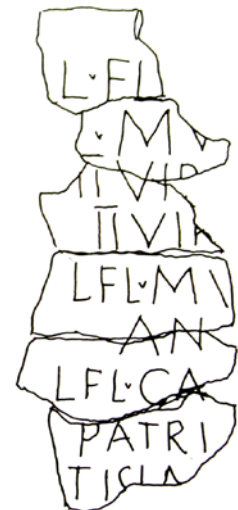
Slika 250

Slika 251

Slika 252

Slika 253

Slika 254

T.30.

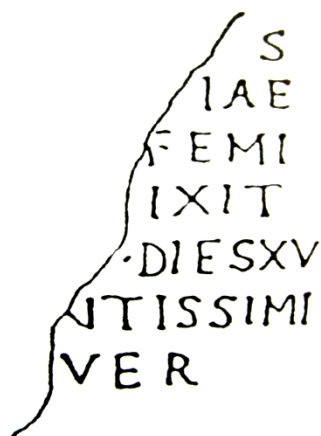
Slika 255

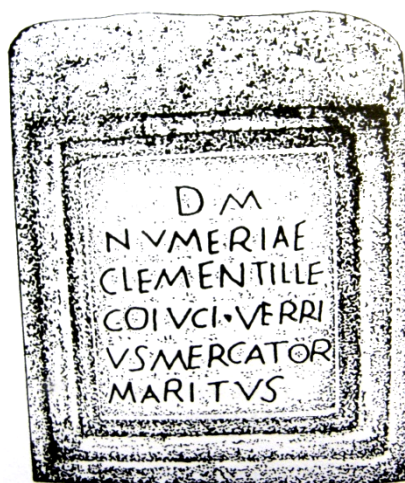
Slika 256

Slika 257

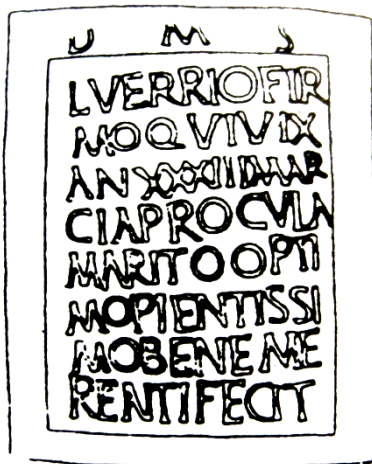
Slika 258

Slika 259

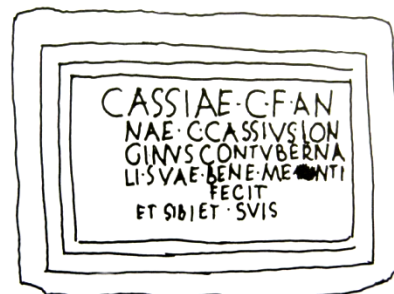
Slika 260

Slika 261

Slika 262

Slika 263

T.31.

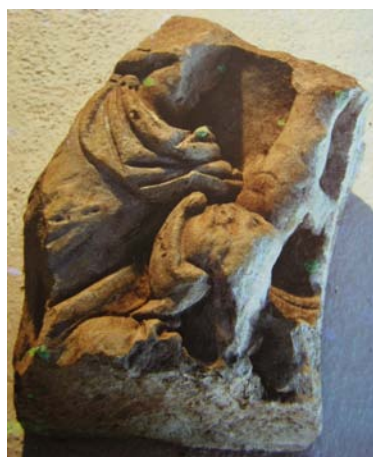
Slika 264

Slika 265

Slika 266

Slika 267

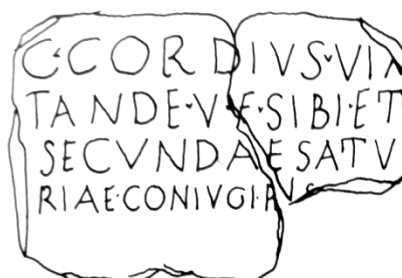
Slika 268

Slika 269

Slika 270

Slika 271

Slika 272

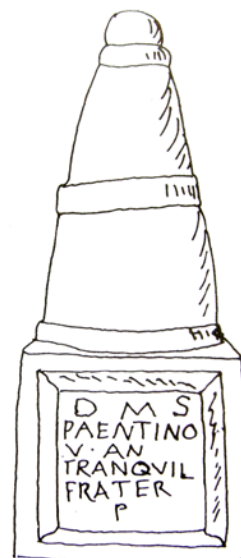
T.32.

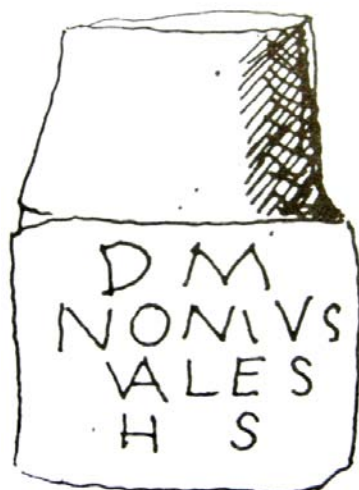
Slika 273

Slika 274

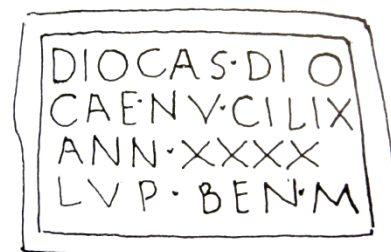
Slika 275

Slika 276

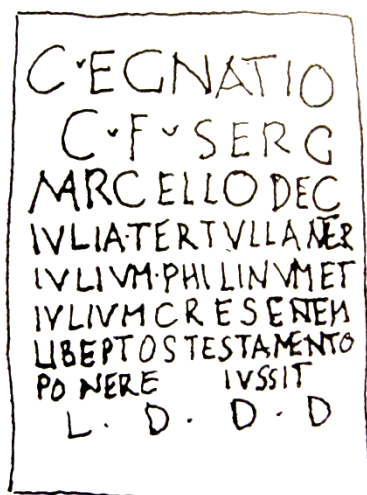
Slika 277

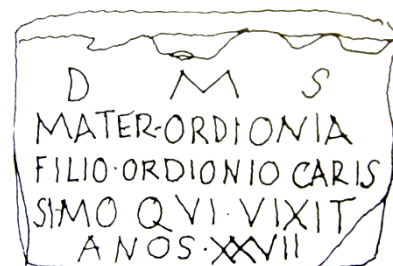
Slika 278

Slika 279

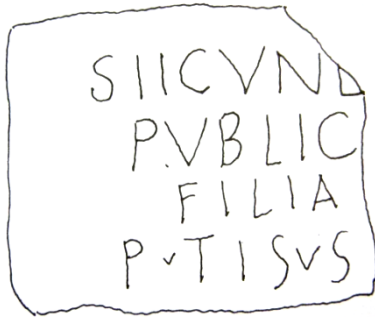

Slika 280

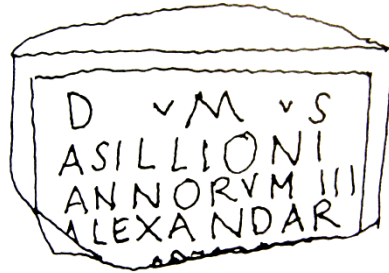

Slika 281

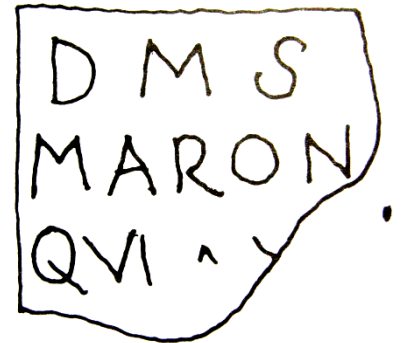
T.33.

Slika 282

Slika 283

Slika 284

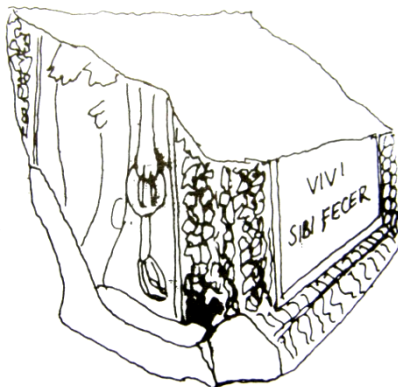
Slika 285

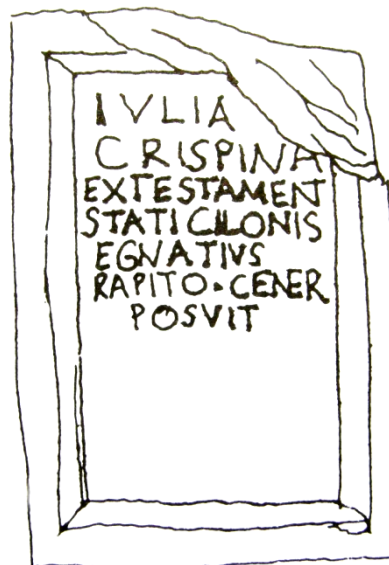
Slika 286

Slika 287

Slika 288

Slika 289

Slika 290

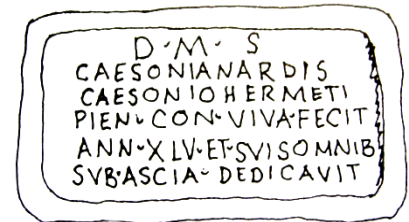
T.34.

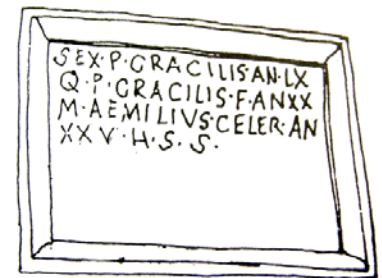
Slika 291

Slika 292

Slika 293

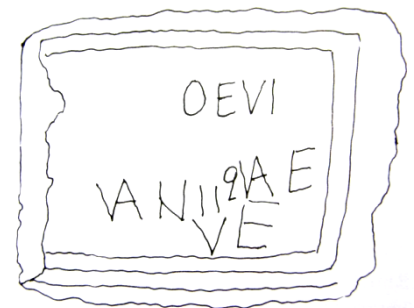
Slika 294

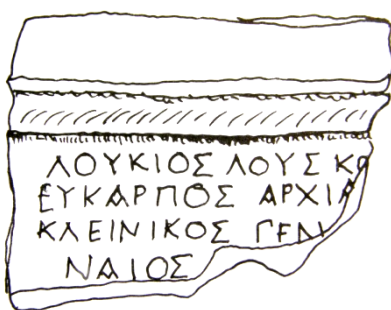
Slika 295

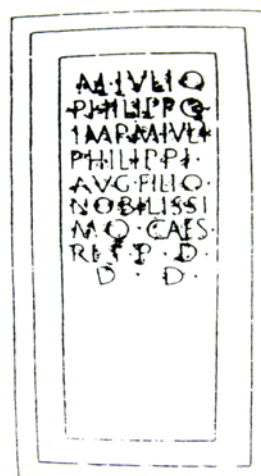
Slika 296

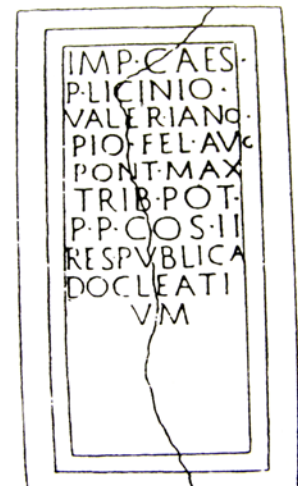
Slika 297

Slika 298

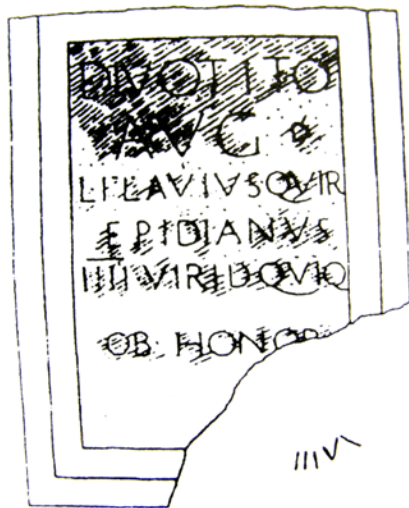

Slika 299

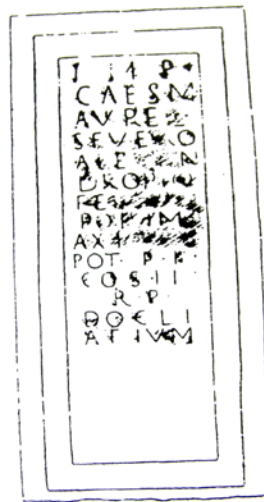

Slika 300

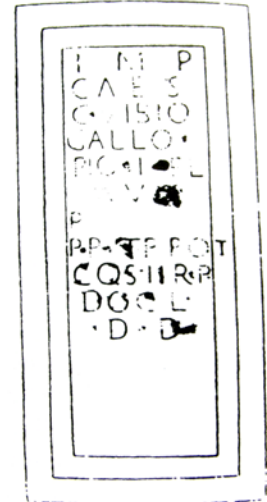
T.35.

Slika 301

Slika 302

Slika 303

Biografija autora

mr Dejan Gazivoda, arheolog-savjetnik istraživač i viši konzervator rođen je 07.05.1979. godine u Beogradu, živi u Podgorici i radi na Cetinju. Diplomirao je 2004. godine na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, na kome je i magistrirao 2008. godine. Zaposlen u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Crne Gore u periodu od 2005-2011. godine na radnom mjestu stručnog saradnika za zaštitu arheoloških spomenika kulture u Centru za dokumentaciju i istraživanja. U periodu od 01.10.2011. do 02.08.2013. na mjestu saradnika direktora za Sektor arheologije u JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore. Od 02.08.2013. na mjestu v.d. pomoćnika direktora za Sektor arheologije u JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore. Rukovodio nad dvadeset arheoloških kampanja u okviru trinaest projekata u Crnoj Gori, od kojih su tri projekta međunarodna. Predstavlja Crnu Goru kao nacionalni koordinator za Crnu Goru u Savjetu Evrope u okviru programa HEREIN od 2005. godine. Od 2010. godine član Odbora za arheologiju CANU. Obavio je pedeset šest stručnih nadzora nad arheološkim istraživanjima u Crnoj Gori. Učesnik seminara Archeosites projects – Interreg IIIB u Campobassu, Molise region-Italija 2005. godine i GID-EMAN naprednog kursa za Mediteransku arheologiju u Rimu-Italija 2012. godine. Učestvovao ili predsjedavao većim brojem komisija u oblasti zaštite kulturnog nasljeđa. Završio kompletnu obuku za podvodnog arheologa i učestvovao u jednom projektu iz ove oblasti. Učestvovao više puta na kolektivnoj izložbi Arheo foto. Objavio jedanaest stručnih radova, od kojih su dva koautorska, dok je jedan stručni rad u fazi objavljivanja.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а ЛЕЈАН ГАЗИВОРА
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АНТИЧКИ КУЛТОВИ НА ТЛУ ЦРНЕ ГОРЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15.04.2015. ГОДИНЕ

Lejla Gazivora

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора ЛЕЈАН ГАЗИВОРА

Број уписа _____

Студијски програм АРХЕОЛОГИЈА

Наслов рада АНТИЧКИ КУЛТОВИ НА ТЛУ ЦРНЕ ГОРЕ

Ментор ДР МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ, ВАНРЕДНИ ПРОФЕСОР

Потписани ЛЕЈАН ГАЗИВОРА

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15.04.2015. ГОДИНЕ

Lej. Gazivora

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Антички култови на Тку Црне Горе

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
- ☒ 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15.04.2015. ГОДИНЕ

Зор Тривка

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.